

Század

2022. december

3. szám

Vég

Századvég
2022 · 3. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · S. Király Béla · Kiss Réka · Molnár Attila Károly · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor · Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerégyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Sági Gábor · Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András · Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Gyekiczki András · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Wéber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Ell Alexandra

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.

Kapcsolat: Tóth Krisztián

Telefon: + 36 1 479 5298

E-mail: kiado@szazadveg.hu

szazadveg.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1000 forint.

Előfizetés egy évre 4000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206

Tartalom

Előszó. 5

CSALÁD

ENGLER ÁGNES – PÁRI ANDRÁS

A család jövője – az elsődleges szocializációs közeg
társadalmi szerepváltozása 11

SZODORAI DÓRA

Apaszerep és munkamegosztás 35

LÁSZLÓ TAMÁS

Családról és házasságról: a vallásos hitükben válás után
megerősödtek attitűdjei 55

MOLNÁR BALÁZS – SZARVAS ANDREA – GELLÉRNÉ LUKÁCS ÉVA

Az előző 12 év magyar családpolitikája európai fénytörésben 83

MŰHELY

KELEMEN HUNOR

Takarékpénztárból regionális bankóriás. 107

RECENZÍÓ

KURUCZ BARNABÁS

Az értelemvilágok összecsapása és a társadalmi
frontok átalakulása 137

E szám szerzői 147

Előszó

A család intézményének meghatározása, hazai és nemzetközi kutatása – mondhatni – történelmi időkre nyúlik vissza. Bár a család fogalma napjainkban még bőven éles definíciós viták tárgyát képezi mind a tudományos berkekben, mind a közbeszédben, már az ipari forradalmat megelőzően is eltért a család fogalma attól, ahogy ma köznapi szóként utalunk ezen *elsődleges társadalmi csoportra*. Egyfelől a család és a háztartás fogalma sem volt egész egyértelműen elhatárolható, hiszen maga a törvényalkotás, illetve a korabeli statisztika (köztük a népszámlálás) is többé-kevésbé egyként gondoltak a családra és a háztartásra. Leginkább az adott házban, háztartásban élő összes tagra (akár a szolgálókra is) értették a kifejezést.¹ Emellett nem voltak szokatlanok a kiterjesztett vagy a több családmagból álló háztartások sem (Somlai 1996, 19). Jól rávilágít erre az 1784–87-es magyarországi népszámlálás akkori családdefiníciója is, miszerint *„egy Famíliához számláltatnak mind azok, és következőképpen azon egy Árkus Família táblájába irattatnak bé, valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdaszszonytól, közönségesen egygyütt tápláltatnak és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak, akár ezek Házások legyenek, akár nem; e’ szerint kiki valaki másokat táplál, a’ Familia Fejének tartassák.”* (sic!) (Idézi: Thirring 1938, 150.) Továbbá funkcióit tekintve is egész máshova helyeződtek a hangsúlyok, mint napjainkban. Részben az iparosodás, polgárosodás és a városokba költözés nyomán kezdett megváltozni a család- és háztartásszerkezet. Az iparosodott nagyvárosok egyre inkább gátját képezték a közösségi ellenőrzésnek, így a család idővel a társadalom legintimebb közegévé vált, ezért a reprezentációs és termelő funkció mellett/helyett a családtagok közötti intimitás, az érzelmi kapcsolatok, illetve a pszichés védelmi funkció vált elsődlegesebbé, ahogy szintén felértékelődött a férj, a feleség és a családtagok közti érzelmek fontossága. Egyre inkább központi szerep jutott a heti, havi bevételnek, ami mellett új fogalomként jelenik meg az *eltartó* és az *eltartott* szerep, a maga jellemző nemi szerepfelfogásával. Bár

¹ Vö. „házam népe”.

a pénzkereső nő még sokáig deviánsnak minősült, mint e lapszámunk szerzői is kiemelik majd, a 19. századtól egyre nagyobb arányban jelennek meg a munkaerőpiacon, ami idővel hozzájárult a nemekhez kötött szerepek újrafelosztásának még ma is tartó folyamataihoz.² (Somlai 1996, 22–28) Kopp Mária (2008, 254) szerint a magyar társadalom vonatkozó beállítódásának markánsabb változása az ezredforduló környékére tehető, mikortól is lassan, de egyre szélesebb körben elfogadást nyernek az átalakuló családi szerepek. A modernkori szociológiának tehát várhatóan még sokáig szükségszerű és állandó kutatási témája marad a család, kezdve a fogalmi lehatárolások ma is felszínen lévő problémakörétől, a család- és háztartásszerkezetvizsgálatokon, vagy épp a családpolitikák hatékonyságvizsgálatán át a családdal, együttéléssel kapcsolatos társadalmi attitűdvizsgálatokig.

Folyóiratunk jelen lapszáma ebbe a diskurzusba kíván becsatlakozni.

Elsőként a család jövőjéről, annak társadalmi szerepváltozásáról értekezik Engler Ágnes és Pári András, a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért munkatársai. Tanulmányukban történeti, statisztikai és kurrens hazai, valamint nemzetközi kutatások eredményeire támaszkodva írnak a család- és párkapcsolati formák időbeli változásairól. Maguk is osztják, hogy bár a család a társadalom legalapvetőbb, legősibb és egyben (immár) legintimebb szervezeti formája, máig dinamikus alakuláson megy keresztül, így állandó vizsgálata nélkülözhetetlen. Rámutatnak, hogy még az évszázadokon át tartó átalakulás ellenére is olybá tűnik, hogy a társadalmak igyekeznek origóként, elsődleges szocializációs közegünként megtartani a családot. Igaz, egyre erőteljesebben jelenik meg más szocializációs terek hatása a gyermekek életében, optimális esetben máig a családban adjuk át szülőként mindazt, amiben hiszünk, és amit értéknek tekintünk – érvelnek a szerzők. Hitet tesznek amellett, hogy a család intézménye a modern társadalomban egyelőre még egész biztosan nem tűnik el, hanem továbbra is fontos érzelmi funkciója van, illetve kellene, hogy legyen. Ezt támasztják alá a boldogságkutatások családra vonatkozó aspektusai is (Kopp–Skrabski, 2009), azaz a funkcionális, optimálisan működő családi háttér egyértelműen erősebb magyarázó változó az ember boldogságérzetének háttérvizsgálatakor, mint akár az anyagi helyzet vagy

² És ami idővel rávilágított, hogy gazdasági értelemben akár életképesek maradhatnak a magányos vagy az egyszülős háztartások is, ami részben hozzájárult a válások számarányának növekményéhez is.

az egészség. A boldogság forrása itt tehát a kötődés, a bizalom és a kisközösségekhez való tartozás. A szerzőpáros a házasság-élettársi kapcsolat vitához is hozzászól, kiemelve állításukat, miszerint az élettársi kapcsolatok jellemzően törekenyebbek, mint a házasságban élőké, így már csak emiatt is örvendetesnek tekintik, hogy az utóbbi évtizedben határozottan nőtt a házasságkötések száma, amelyekkel párhuzamosan a válások házasságkötésekhez viszonyított számaránya is meredeken csökkent. Emögött egyfelől maguk is a családtámogatási rendszereket, másfelől a korábban elhúzódot, illetve a világgazdasági válság miatt elnapolt házassági szándékok megvalósulását látják. A tanulmány ezt követően a korábbiakat alátámasztandó, hosszan értekezik még a családszerkezet átalakulásokról, a családok stabilitást befolyásoló tényezőkről. Külön alfejezetekben, gazdag irodalmi háttérre hagyatkozva foglalkoznak a párkapcsolati és termékenységi mintázatok alakulásával, a családok komplexitásával, kitérve a női nemi szereppel kapcsolatos változásokra is. Maguk is érintik az apaszerep kérdéskörét, amely területtel külön tanulmány foglalkozik majd. A tanulmány második szegmense a családok mai helyzetéről kíván keresztmetszeti képet felvázolni és ebből következtetéseket levonni. Többek közt rámutatnak a családok és háztartások összetételének, illetve a házasságkötéseknek az alakulására, végül a legutóbbi értékvizsgálatok vonatkozó eredményeire.

Hazai és nemzetközi szinten is fontos kutatási terület a női nemi szerepek vizsgálata, viszont, ha nem is teljes mértékben alulkutatott, relatíve kevesebb figyelem jut a férfi- vagy apaszerepeknek. Szodorai Dóra doktoranduszhallgató épp ezt a területet kutatja. Apaszerep és munkamegosztás című cikkében kizárólag az apákkal szembeni szerepelvárásokra fókuszál. A tanulmány első része a témához kapcsolódó korábbi szakirodalmakra szorítkozik, azzal a kimondott céllal, hogy kutatási területének legfrissebb, 2021-es primer eredményeit ezek fényében szemléltethesse. Kiemelten fontos hangsúlyt ad Spéder Zsolt 2011-es írásának, amelyben az apákkal szembeni szerepelvárásokat vizsgálta. Spéder itt rámutat, hogy a férfiakkal szemben kettős szerepelvárás jelenik meg, vagyis egyszerre várják tőlük, hogy kenyérkereső-családfenntartó szerepet lássanak el, egyben családcentrikus, a gyermekeikkel törődő apák legyenek. A kutatás empirikus részéhez a Századvég Alapítvány nagymintás családkutatásának adatbázisát használta fel, a válaszadókból leválogatva az apákat. Az így kapott almintát vizsgálatára építve tételesen bemutatja,

családjaik életében jellemzően milyen szerepeket töltenek be a kérdezettek, milyen feladatok hárulnak rájuk, illetve mennyire támaszkodnak az otthoni feladatok elvégzésében a párjukra. Rávilágít arra, hogy az eltérő nemű szülők miképp osztják meg egymás között a mindennapi feladataikat, szerepeiket. Attitűdkérdésre kapott válaszaikból pedig megtudjuk, hogy az apák maguk mit gondolnak, szerintük milyennek kellene lennie a családon belüli feladatfelosztásnak. Az eredményeket a szakirodalom által felvázoltakkal összevetve a szerző arra a következtetésre jut, hogy a korábbi eredményekhez viszonyítva egyelőre még nincs számottevő változás az apákkal szembeni szerepelvárások területén, megerősíti, hogy a kettős szerepelvárás továbbra is jellemző, és nem detektálható általánosan megjelenő stratégia, amellyel a két szerep egyszerre történő betöltése könnyebbé válna az apák számára.

Családról és házasságról: a vallásos hitükben válás után megerősödtek attitűdjei című tanulmányában László Tamás egy olyan, szűkebb csoportra vonatkozóan tesz megállapításokat, akiknek az életében kétszeresen is tetten érhető a változás. A vallásos hitükben válásukat követően megerősödtek értékrendjére és attitűdstruktúrájára úgy is tekinthetünk, mint sajátos „keresztfolyamatok” eredőjére. A szerző számadatok segítségével keresi a választ arra a kérdésre, hogy – elsősorban a család és a házasság vonatkozásában – mi jellemzi a vizsgált csoport gondolat- és érzésvilágát, valamint, hogy attitűdjeik ezen rendszere alapján hol helyezhetők el más elvált emberekhez, a házásokhoz, illetőleg a hajadon/nőtlen családi állapotúakhoz képest. A tanulmányban közölt kutatási eredmények arra utalnak, hogy a vallásosság erősödése összefügghet azzal, hogy a válás sokkjának kezelésében más lehetőségeknek viszonylag híján voltak. Emellett pedig azt láthatjuk, hogy esetükben a közeledés sok esetben ráépült a valláshoz való eleve meglévő kötelezésekre. A válással kapcsolatos ritkás, közvetett (a szűkebb környezetben látott) tapasztalatokhoz viszont a rendszerint nehéz élethelyzet negatív következményeinek fokozott megélése társult, amit a társas mikrokörnyezet hozzáállása is tovább rontott – vélhetően ezáltal is csökkentve a megküzdés alternatív útjainak számát. A válásukat követően hitükben megerősödtek csoportjának értékrendszere egyértelműen inkább hasonlít a házásokéra, mint a többi, váláson átesettére. Ez alól kivételt képeznek azok a szempontok, amelyek közvetlenebbül kötődnek, kötődhetnek a házasság felbomlása nyomán előálló élethelyzethez. A családról és a házasságról, azok értékéről vallott nézetek tekintetében

viszont rámutat, hogy a vallás irányába forduló elváltak inkább rendelkeznek a házasságban élők alapvetően pozitív viszonyulásával.

Végül a KINCS munkatársai, Molnár Balázs, Szarvas Andrea, Gellérné Lukács Éva szerzőhármas értékeli az előző 12 év magyar családpolitikai intézkedéseit, mindezt európai kontextusba ágyazva. Tanulmányukban többek közt százéves távlatban mutatnak rá az európai népesedési helyzet tendenciáira, bemutatva az elmúlt 60 év már látható eredményeit, majd projekciójukat kiterjesztik az előttünk álló 40 évre is. Külön hangsúlyt fektetnek a migráció és népesedés kapcsolatára is, utalva rá, hogy jellemzően azokban az országokban nőtt a fertilitás, amelyek elsősorban a helyi lakosság támogatásával kívánnak jobb demográfiai mutatókat elérni. A nemzetközi helyzet felvázolásakor külön foglalkoznak a visegrádi együttműködés országai, és a balti államok statisztikáival. Rámutatnak, hogy valamennyi visegrádi országban csökkent a válások száma az elmúlt tíz évben, míg a balti államok a válások számának alakulása tekintetében változatos képet mutatnak. Bár a népesedéspolitikával foglalkozó szakirodalom viszonylag ritkábban veszi számításba, szerzőink a nyilvántartott abortuszokat is a témához kapcsolják. Tanulmányuk második fele egyfelől összefoglalja a hazai családpolitika legfontosabb pilléreit, ami mellett jó gyakorlatokat is hoz, főleg francia példára hivatkozva. Végül saját primer adatokra támaszkodva számolnak be a lakosság vonatkozó attitűdjeiről.

Lapszámunk műhelytanulmánya Kelemen Hunor tollából származik. Takarékpénztárból regionális bankóriás cikkében az Országos Takarékpénztár (OTP) nemzetközi terjeszkedését, sikereit és ezek okait vizsgálja, bemutatva, hogy a rendszerváltás után hogyan vált e hazai bank szocialista takarékpénztárból transznacionális pénzügyi vállalkozássá.

Gyorgyovich Miklós

Irodalomjegyzék

- Somlai, Péter 1996: A családi kapcsolatok társadalomtörténetének irányai. In: Schadt Mária (szerk.) *Családszociológia*. Pécs, JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke.
- Thirring, Gusztáv Adolf 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, MTA.
- Kopp, Mária (szerk.) 2008: *Magyar lelkiállapot, 2008: esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis.
- Skrabski, Árpád – Kopp, Mária 2009: *A boldogságkeresés útjai és útvesztői a párkapcsolatokban*. Vác, Apor Vilmos Főiskola.

ÚJ FOLYAM XXXI. 11–12. SZÁM

2022. NOVEMBER–DECEMBER

MAGYAR SZEMLE

KOVÁCS ISTVÁN: A krími háború és a lengyelek • VÁRADY TIBOR: Ki volt Szerb László? • SZERB LÁSZLÓ a nukleáris megfélemlítésről • S. KIRÁLY BÉLA interjúja Frenyó Zoltánnal • VARGA PÉTER ANDRÁS a filozófusok hajójának magyar utasairól • TÓTH KLÁRA a Blokád című filmről • SEBŐ FERENC Lajtha László írásairól

ENGLER ÁGNES – PÁRI ANDRÁS

A család jövője – az elsődleges szocializációs közeg társadalmi szerepváltozása

....a családok azok a téglák, amelyekből a nemzet épülete létre jön. Az épület stabilitása több tényezőtől függ: attól, hogy a téglák épek legyenek és a falak ne törött darabokból álljanak össze, hogy megfelelően illeszkedjenek egymáshoz és tartós kötőanyag ragassza össze őket.”

Cseh-Szombathy 1997, 46.

Absztrakt

A családi élet átalakulásának kezdetei Európában a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésével hozhatók összefüggésbe. Az 1950–60-as évek baby-boomját követően drámaian visszaesett a termékenységi ráta. A változó családmintákkal párhuzamosan megnőtt a nők munkaerőpiaci részvétele.

A párkapcsolati formák új típusai jelentek meg, a házasságban élők száma csökkent, a válások száma megnőtt. Az emberek egyre inkább tartózkodnak a hosszú távú kötelezettségvállalásoktól a párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás tekintetében, amely átalakítja a hagyományos családi mintákat.

A család a társadalom szerveződésének legalapvetőbb, legintimebb és dinamikus alakuló egysége. Az elsődleges szocializációs közegben, a családban adják át a szülők szándékoltan és nem szándékoltan mindazt, amiben hisznek, amiben hittek az ő szüleik. A családszerkezet, a családi szerepek, a családi élet jelentős változásokon ment keresztül a világ különböző részein az elmúlt évtizedekben, és várhatóan a továbbiakban is folyamatos alakulás lesz jellemző rájuk (globális családváltozás). A gyermekvállalási tendenciákban egyre inkább azt látjuk, hogy a népesség fenntartásához szükséges (2,1-es) rátához közelítenek világszinten a gyermekvállalási szándékok, azonban a célzott kormányzati családpolitikák a szándékokat ösztönözhetik illetve akadályozhatják is.

Magyarországon a gyermekvállalási tervekben az utóbbi évtizedekben nincs visszaesés, hiszen a fiatalok továbbra is legalább kettő gyermeket terveznek. A Kopp Mária Intézet a Népesezésért és a Családokért (KINCS) felmérése szerint a teljes tervezett gyerekszám, beleértve a már meglévő gyermekeket is, 2,34. További kutatások támasztják alá, hogy az emberek vágnak a harmonikus kapcsolatokra és családra, azonban az egyéni élethelyzetek különböző családi formációkat hozhatnak magukkal, így a családi élet alakulása komplikált és diverzifikált lett;

sok esetben nem csak a szabad választás, hanem az adott körülmények, társadalmi elvárások is komoly szerepet játszanak ebben. Ennek ellenére a család, a házasság még mindig az együttélés legelismertebb és leginkább vágyott formája.

Kulcsszavak: család, gyermekvállalás, párkapcsolat, családpolitika, szocializáció

Abstract

The beginning of the transformation of family life in Europe can be linked to the decline of the willingness to have children. After the baby boom of the 1950s and 1960s, the fertility rate dropped dramatically. In parallel with the changing family patterns, the participation of women in the labour market has increased.

New types of relationships have emerged, the number of married people has decreased and the number of divorces has increased. People are increasingly reluctant to make long-term commitments in terms of forming relationships and having children, which is transforming traditional family patterns.

The family is the most basic, most intimate and dynamically evolving unit of society. In the primary socialization environment, the family, parents intentionally and unintentionally transmit everything they believe in, what their parents believed in. Family structure, family roles, and family life have undergone significant changes in various parts of the world in recent decades, and it is expected that they will continue to evolve (global family change). In fertility trends, we increasingly see that intentions to have children are approaching the rate (2.1) needed to sustain the population, but targeted policies focusing on special groups of families can encourage or hinder them.

In Hungary, there has been no decline in childbearing patterns in recent decades, since young people continue to plan to have at least two children. According to a survey by the Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS), the total number of planned children, including existing children, is 2.34. Further research confirms that people desire harmonious relationships and families, however, individual life situations can lead to different family formations, so the evolution of family life has become complicated and diversified, in many cases, not only free choice, but also given circumstances and social expectations play a major role in this. Nonetheless, family and marriage are still the most recognized and most desired form of cohabitation.

Keywords: family, childbearing, relationship, family policy, socialization

I. Bevezetés

A család a társadalom egyik legfontosabb és „*folyamatosan változó alapintézménye*” (Spéder 2014, 77). A családformák alakulása rendkívül dinamikus, mindez a globálisan beazonosítható családváltozás folyamatának

része (Andorka 1987; Cseh-Szombathy 1997; Frejka 2008; Engler 2018), melyet a 2020-ban megjelent pandémia felerősített (Schneider–Kreyenfeld, 2021), ezért a családformálódások vizsgálata újra aktuális feladattá vált.

Az elmúlt évtizedekben a családi életformák destabilizálódását és a párkapcsolatok átalakulását az individualizálódáshoz, értékváltozásokhoz, illetve makroszociológiai jelenségekhez kötötték (Andorka 1992; Kopp–Skrabsi 1992; Cseh-Szombathy 1994; Somlai 1999), melyek a párkapcsolatokra, a gyermekvállalásra és a családi életre inkább negatív, mintsem pozitív hatást fejtettek ki. A problémák azonosításával egyidejűleg, illetve azt követően a család megkérdőjelezhetetlen szerepének fontosságát állapította meg több kutatás is (ld. pl. Pongrácz 2001; Pongrácz–Spéder 2002; Skrabski–Kopp 2009; Engler 2014). Magyarországon a kétezres évek után kezdett általánossá válni az a jelenség, melyben a „próbaházasságot” nélkülöző házasságokat élettársi kapcsolat előzte meg. *„Az előzetes együttélés nélkül kötött házasságok ezzel szemben visszaszorultak... Az együtt élők összeházásodásában meghatározó volt a gyermekvállalás szerepe.”* (Murinkó–Spéder 2021, 9.) A szerzőpáros rámutat, hogy az első házasságkötések átlagos életkorának az emelkedése a rendszerváltástól a 2010-es évekig gyakorlatilag az egyéni és közösségi szintű in- és stabilitást hordozta, azonban az utóbbi évtizedben gyakorlatilag megállt ez a növekedés, és egy állandó szinten stabilizálódott a házasságkötési átlagéletkor. A családok és a párkapcsolatok jövőbeli alakulását az egyéni és társadalmi környezet határozza meg, mindebben pedig az Andorka Rudolf (1987) által megfogalmazott *„aktív népesedéspolitika”*, preferenciái, illetve a családi élethez kapcsolódó értékek dinamikái határozzák meg a jövőben is a leghangsúlyosabb irányokat.

II. Családok a jelenben: a klasszikus családmódel és a hagyományos szülői szerepek jelentősége

A család a társadalom szerveződésének legalapvetőbb, legintimebb és dinamikus alakuló egysége. Az elsődleges szocializációs közegben, a családban adják át a szülők szándékoltan és nem szándékoltan mindazt, amiben hisznek, amiben hittek az ő szüleik. Ebben az értelemben a család mindenki életében az origót jelenti, amely meghatározza azt, hogy kik vagyunk,

honnan jöttünk és hová tartunk. A szülői feladatok ebben az értelemben nem változtak, nem változnak, azaz a gyermekek gondozása mellett jelen van a mintanyújtás, az értékek és normák átadása, azaz olyan felnötté formálása a következő generációnak, amely képes beilleszkedni és hasznos tagjává válni a társadalomnak. A szocializációs folyamat során az egyén megismeri önmagát és környezetét (Bagdy 1985), egyúttal olyan tudásra, képességekre és készségekre tesznek szert, amelyek segítségével többé-kevésbé hatékonyan vesz részt a társadalom életében (Goshlin 1969). A család „határokkal és sajátos működéssel rendelkezik” (Boreczky 2015, 105), többfajta funkciót tölt be (Kozma 1999; Pusztai 2020), fejlődési pályát jár be, amelyben egyfajta ciklikusság figyelhető meg (Hill–Rodgers 1964).

Yuval Noah Harari (2018) *Sapiens* című könyvében sokat foglalkozott a családdal, a családok szerepével az emberiség történelmében. Harari jelentősen árnyalja azt az általános képet, ahogyan a családok 20-21. századi fejlődéséről szoktunk gondolkodni. Azt fejtegeti, hogyan próbálta meg átvenni az családok szerepét a piac és az állam az egyén életében azzal, hogy biztosította az élelmet, menedéket, oktatást, egészséget, jólétet, munkát, nyugdíjat stb., tehát a családok korábbi feladatainak egyre nagyobb részét. Számos pozitívum fűződik ehhez a folyamathoz, az egyik, amit ki kell emelni, az az egyén, az individuum fogalmának átalakulása, vagyis a nő és a gyermekek önálló egyénként való elfogadása, saját jogaik elismerése. Az egyén szabadságának ára van, amit meg kell fizetnünk, és ez a családok és a közösségek adta biztonság egy részének elvesztése. Azonban – ahogy Harari is kiemeli –, a család nem tűnt el a modern társadalomban, sőt nagyon fontos érzelmi funkciókat kell kielégítenie. A család egyik feladata, hogy érzelmi biztonságot nyújtson az egyénnek, biztosítsa számára a kötődést, a biztonságot, a másik oldalon pedig ellenálljon a piac nyomásának (pl. a fogyasztói társadalom elvárásainak) (Bales–Parsons 1956).

A boldogságkutatások (Kopp–Skrabski 2009) azt mutatják, hogy a család nagyobb befolyással van az ember boldogságérzetére, mint a pénz vagy akár az egészség. A jól működő családi kapcsolatok ebből a szempontból különösen fontos szerepet töltenek be, hiszen növelik a boldogságérzetet, az elégedettséget, sőt, testi-lelki egészségvédőfaktort jelentenek. Az erős családok tagjai azok, akik összetartó és támogató közösségben élnek, szignifikánsan boldogabbak, mint azok, akik diszfunkcionális családból származnak, és sosem találtak (vagy nem is kerestek) közösséget, amelynek a tagjává válhatnak (Harari 2018).

A boldogság egyik kulcsa tehát a kötődés, a bizalom, a családhoz és kisközösségekhez való tartozás, mely feltételezi, és egyben eredményezi is a stabil párkapcsolatot, házasságot majd pedig a gyermekvállalást. (Harari 2018) További kutatások támasztják alá, hogy a stabil párkapcsolatokból megszületett gyermekek nagyobb hányadban élnek a stabilabb kapcsolati formát biztosító házasságban, mint élettársi kapcsolatban (Harcza 2014). Megerősítették azt is, hogy az élettársi kapcsolatok törékenyebbek. A párkapcsolati formációk változásánál, illetve az ebből fakadó kedvezőtlen hatásoknál is komolyabb gondot jelentett a házasság mint párkapcsolati forma térvesztése, illetve az ebből adódó kedvezőtlen hatások (Pongrácz–Spéder 2003). Az elmúlt évtizedben a házassági hajlandóság növekedését figyelhetjük meg a hazai statisztikai adatokban, 2021-re ugyanis kétszeresére növekedett a házasságkötések száma a tíz évvel korábbi mutatóhoz képest. Ebben szerepet játszhattak a család-támogatási támogatások, a korábban tervezett, de elhúzódó házassági szándékok, illetve a gazdasági világválság miatt elmaradt frigyek pótlása (Agócs–Balogh 2020, Murinkó 2020) A házassági hajlandóság fellendülése mellett a gyermekvállalás és családforma kapcsolatának trendfordulója is megtörtént: hosszú idő óta ismét házasságokban születik több gyermek, nem az élettársi vagy egyéb kapcsolatokban. A házasságban élők körében a családalapítás és családbővítés iránti vágy kiemelkedően magas, melyet az élettársi kapcsolatban élők követnek, bár bizonyos esetekben az egyedül élő, de párkapcsolattal rendelkezők meg is előzik őket (Engler et al. 2022).

A családszerkezet, a családi szerepek, a családi élet jelentős változásokon ment keresztül a világ különböző részein az elmúlt évtizedekben, és várhatóan a továbbiakban is folyamatos alakulás lesz jellemző rájuk (globális családváltozás). Jellemző folyamat az úgynevezett „elhalasztás” (azaz az első házasságkötés és az első gyermek vállalásának életkori emelkedése), és a „nem-konformista” (alternatív) családképzési stratégiák elterjedése, valamint az individualizáció növekedése (Pesando et al. 2018). Tanulmányukban a szerzők globális és regionális szinten összefüggést kerestek a humán fejlettségi indexhez – Human Development Index (HDI)¹ – és

1 Human Development Index (HDI): Humán Fejlettségi Mutató vagy más fordításban Emberi Fejlődés Indexe, mely komplex indikátor, az emberi fejlődés egyik leggyakrabban alkalmazott mérőszáma. Országos értékeit évente az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) közli a Human Development Reportban (HDR). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (Letöltve: 2022. november 16.)

a családok változását kifejező mutatók között. Ebből kiderült, hogy a vizsgált alacsony és közepes jövedelmű országokban a termékenység a párok döntéshozatala, a női életút időzítése szorosan, míg a házasság, élettársi viszony, háztartásstruktúra és a férfiak életút-időzítési mutatói gyengén kapcsolódnak a humán fejlettségi indexhez (HDI). A párkapcsolatokon belül csökkent az egyensúlytalanság és mérséklődtek a nemek közötti különbségek az életpálya-események időzítésében. Mindez azt jelzi, hogy a férfiak növekvő szerepet töltenek be a háztartási és gyermeknevelési feladatok egyenlőbb megosztásában.

Az alacsony termékenység ma az egyik legnagyobb aggodalomra okot adó jelenség Európában, amelyet erősen befolyásolnak a karrierrel kapcsolatos elvárások, a párok iskolai háttere, a családi élet és a munka összehangolásának lehetőségei. Egy összehasonlító tanulmány keretében Fahlén és Oláh (2015) a European Social Survey 2004/05. és 2010/11. évi adatai alapján vizsgálta meg a gyermektelen és az egy gyermeket nevelő szülők rövidtávú gyermekvállalással kapcsolatos szándékait a munkanélküliség és a munkavállalás tükrében. A gyermektelen és az egy gyermeket nevelő apák azok, akik a leginkább figyelnek a munkanélküliség veszélyére, de a munkahely védettsége elsősorban az egy gyermeket nevelő anyáknak és a gyermektelen férfiaknak fontos.

A családok stabilitása jelentősen hathat a gyermekek jólétére, amennyiben a családok képesek befektetni gyermekeik jövőjébe. A családi diszfunkciók viszont társadalmi szinten is jelentős anyagi forrásokat foglalnak le. Hazánkban 2013-ban a korábbi évekhez képest kiemelkedett a gyermekjóléti szolgálatok költségvetési támogatása, valamint a pénzbeli ellátások közül az egyszülős háztartások számára folyósított magasabb összegű családi pótlék, mely a vizsgált évben 10 milliárd forint feletti éves költségvetési kiadást jelentett állami szinten. (Haraszi-Temesváry 2014) Az állami transferek pedig képesek arra, hogy egyrészt alapszintű segítséget nyújtsanak a családok számára (különösen a gyermeküket egyedül nevelőknek), másrészt koncentráltabb társadalmi segítségnyújtás jelentőségét emelték ki a magyarországi családok életszínvonalának javításához (Kovács–Pillók 2014).

III. Család, gyermek, társadalom

1. Párkapcsolati és termékenységi mintázatok alakulása

A demográfiai szakirodalomban a családi élet átalakulásának kezdetei Európában a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésével hozható összefüggésbe. Az 1950–60-as évek baby-boomját követően drámaian visszaesett a termékenységi ráta, először a kétkeresős családmoddellel rendelkező országokban az 1970-es évek elején (Van de Kaa 1987; Elzinga–Liefbroer 2007; Lesthaeghe 2010). Hobson és Oláh már 2006-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a termékenységi ráta az utóbbi évtizedekben 1,5 gyermekre csökkent kontinensünkön, felgyorsítva a társadalom előregedését is. A német nyelvterülethez kapcsolódó országok nagyon alacsony termékenységi szintet mutattak, később a reményre okot adó 21. század eleji termékenységemelkedés megállt vagy megfordult (Oláh és Fahlén 2013).

A termékenységi szint csökkenése együtt járt az első gyermek vállalásának átlagos életkor-emelkedésével (Frejka et al. 2008). Az 1960-as és '70-es években Európában a nők jellemzően a húszas éveik elején, közepén vállalták első gyermeküket, a legfiatalabb édesanyák a posztszocialista országokban éltek. A gyermekvállalási életkor kitolódása a '80-as években kezdődött, a posztszocialista országokban valamennyivel késleltetve, a '90-es években második felétől jelentkezett. Érdeemes megemlíteni, hogy az apák gyermekvállalási életkora magasabb a nőkhöz képest, tehát a férfiak később kezdik a családalapítást. Ugyanakkor ez nem jelenti azt feltétlenül, hogy az életkori halasztás kevesebb tervezett gyermeket eredményez, és ez fordítva is igaz: a korai családalapítás nem feltétlenül jár együtt nagyobb termékenységgel. Amikor a termékenységi viselkedés változásáról beszélünk, a házasságon kívüli gyermekvállalás és a partnerkapcsolatok új formái is szerephez jutnak (Spéder 2005).

A kétkeresős családmoddellben a házasság domináns szerepe megszűnt, mely – a '80-as évektől kezdve Európa-szerte, majd a '90-es évektől a posztszocialista országokban – összekapcsolódott a gazdasági bizonytalansággal és a lakhatási nehézségekkel (Philipov–Dorbritz 2003). Meghatározó jelenségként kiemelendő, hogy a kétkeresős családmoddellel rendelkező országokban a párok házasságkötésének átlagos életkora későbbre tolódott az első gyermek vállalásánál, vagyis a korábbi jellemző demográfiai életúttól eltérően a gyermekvállalás megelőzte a házasság-

kötést. Az 1960-as években Európában csak 10 százalék volt a házasságon kívül születettek aránya, a 2000-es évek elejétől érvényesül a ma is jellemző tendencia, miszerint a gyermekek egyharmada, illetve kétötöde születik házasságon kívül, azonban ebben nagy eltéréseket mutatnak az európai országok. Ugyanakkor a házasságon kívüli születések és a termékenység növekedés közötti összefüggés nem mutatható ki egyértelműen, tehát nem állítható, hogy a házasság csökkenti a termékenységet (Oláh 2015).

A szerző megállapítja továbbá, hogy a különböző alternatív együttélési formákra eltérő stabilitás jellemző. Az együttélés kevésbé stabil párkapcsolati forma, itt magasabb a(z) (el)válási ráta. A párkapcsolati stabilitás csökkenése befolyásolja a gyermekvállalást: egyrészt csökkenti a termékenységet, mivel rövidebb lesz az az idő, amit a párkapcsolatban töltenek, ezért inkább nem vállalnak (több) gyermeket. Másrészt, a válások ellentétes hatást is eredményezhetnek, hiszen a termékeny időszak alatt kialakított későbbi párkapcsolatokból is születnek utódok (Oláh i.m.).

2. A családok komplexitása

A változó családmintákkal párhuzamosan megnőtt a nők munkaerőpiaci részvétele (OECD 2012). A közép-kelet-európai országokban az államszocialista időszakban magas női és anyai munkavállalás volt a jellemző. Nyugat-Európában, a női gazdasági aktivitás először az északi országokban kezdett növekedni (vagyis a kétkeresős családmoddellel rendelkező országokban), ahol az új családi minták is először megjelentek. Ez utóbbi országokban jelent meg először egy új női szerepmódel, ahol a házasság vagy az anyaság nem vonja el a nőket a munkaerőpiacról (Oláh-Fahlén 2013). A nemi szerepek megítélését szintén a gazdasági-politikai folyamatokhoz köti Pongrácz (2005), amikor európai országok attitűdjeit összehasonlítva éles választóvonalat tapasztal a kontinens keleti és nyugati oldala között. A volt szocialista országokban, ahol az erős gazdasági, ideológiai nyomásnak köszönhetően a nők tömeges munkába állása korábban lezajlott, a tradicionális szerepfelfogás konzerválásához a társadalomban kialakult „belső pszichés ellenállás” járult hozzá, még a női esélyegyenlőséget biztosító nyugati régió országai az egyénekre bízták a munka-család dilemmájának optimális feloldását. Kutatások tanulsága szerint a magyar társa-

dalom a háztartási jövedelemszerzés kétpólusúvá válása közben nemcsak megőrizte tradicionális gondolkodásmódját a nemi szerepvállalásokat illetően, hanem az 1990-es évek elejétől meg is erősödött ez a vélekedés (ld. Pongrácz–S. Molnár 1993; Pongrácz–Spéder 2002), tehát a nőktől elsősorban éppen ezen hagyományos szerepek ellátását várták el, amelyet a gazdasági változások indukáltak a nők részleges munkaerő-piaci kivonulásával. A posztszocialista országokban a rendszerváltással visszaesett a női munkaerő-piaci részvétel, majd lassan elkezdett emelkedni. Ugyanakkor a családpolitikai támogatások visszavágása, a 0–3 éves korú gyermekek ellátásának megoldatlansága és a merev munkaerőpiaci struktúra nehézsége tette a család-munka összehangolását (Matysiak 2011).

A munkaerőpiaci részvételt illetően Európában a nemek közti különbség jelentősen csökkent a 21. század elejére. A nők növekvő gazdasági aktivitása összefügg azzal a ténnyel, hogy lényegesen megemelkedett a részvételük a felsőoktatásban. Az 1990-es évek közepére a nők legmagasabb iskolai végzettsége meghaladta a férfiakét a gyermekvállalás szempontjából legfontosabb kohorszokban (Oláh 2015).

A szociológiai elméletek azt hangsúlyozzák, hogy az individualizmus elterjedése és az önmegvalósítás hangsúlyozása, a munkavállalással együtt a családalapítás (házasság és gyermekvállalás) kitolódásának és a párkapcsolatok növekvő törékenységének fő mozgatórugói (Bengtson et al. 2005; Steel et al. 2012). Ebből a szempontból a második demográfiai átmenet (SDT, az eredeti angol kifejezés mozaikszava) elmélete kiemelkedő fontosságú (Van de Kaa 1994; Lesthaeghe 2010). A normatív kötöttségek gyengülése a fejlett társadalmakban és a hatásos fogamzásgátló eszközökhez való hozzáférés alapvetően megváltoztatta a szexuális kapcsolatokat, és megszüntette a kapcsolatot a házasság és a gyermekvállalás között. Ez a változás késleltetett házasságra lépést és kitolódott gyermekvállalást, növekvő gyermektelenséget, házasságon kívüli együttélést és párkapcsolati instabilitást eredményezett. Az elmélet kritikusai rámutatnak arra, hogy ugyan az SDT koncepcionális keretei magába foglalják a piac strukturális elemeit, a javuló életkörülményeket, a családformák változásaihoz elhanyagolják a munkaerőpiaci fejlődés és az ehhez kapcsolódó gazdasági bizonytalanságok szerepét (Perelli-Harris et al. 2010). Továbbá, az SDT mellőzi a nemi szerepeken alapuló genderperspektívát, nem veszi a figyelembe a nők iskolázottságának és ezzel együtt gazdasági súlyának megnövekedését (Bernhardt 2004).

A családdal összekapcsolódó demográfiai viselkedések szorosan összefüggenek a családi egyensúly irányába való átmenettel, amely arra törekszik, hogy konzisztenciát teremtsen az egyének átalakuló preferenciái és viselkedése között. Ezzel szemben a genderforradalom elmélete két szakaszt különít el: ennek az első szakasza a férfi kenyérkeresős modelltől való elmozdulás a kétkeresős felé. A második szakasz az, amikor már a férfiakkal családon belüli és a gondozáshoz kötött szerepe is megváltozik, átalakul a kétkeresős-kétgondozós modell irányába (Fahlén 2015; Oláh 2015).

Az elmúlt évtizedekben a korábbi évtizedekhez képest a nők magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a férfiak. Mindez a hipergámia (a női felfelé házasodás/párválasztás) csökkenő tendenciáját és a homogámia (egyenlő végzettségűek párválasztása) és a hipogámia (női lefelé házasodás/párválasztás) egyre nagyobb esélyeit mutatja (Esteve et al. 2012).

A párválasztásban érvényesülő új trendek – érintve az iskolai végzettséget is – befolyásolják a termékenységgel kapcsolatos döntéseket is. Ezt az EU-SILC adatbázisból 17 országra vonatkozó vizsgálat (Nitsche et al. 2015) is alátámasztotta. A megegyező végzettségi szinttel rendelkező párok a legtöbb tanulmányozott társadalomban a többiekétől eltérő gyermekvállalási szokásokat mutatnak. Általában az első gyermeket később vállalják, viszont magasabb az az esély a későbbi (második és harmadik) gyermek vállalására, különösen a magasan képzett nő és az alacsonyabb végzettségű férfi párosításhoz képest. Ez azt sugallja, hogy a magasan képzett párok behozzák a késleltetett gyermekvállalást a második, illetve a harmadik gyermek vállalásakor. Érdekes trendet láthatunk a „tradicionális” modellben: a magasan képzett férfi és alacsonyabb végzettségű nő párok esetében a második és harmadik gyermek vállalásának aránya mindenütt alulmarad a(z) (azonosan) magas végzettségű párokhoz képest.

A családformák pluralizációjának ismert megállapítása, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen mérséklődött a házasságon alapuló gyermekes családok társadalmi súlya, párhuzamosan pedig nőtt az egyszülős családok, az élettársi kapcsolatban élők, valamint a mozaikcsaládok aránya. Tovább emelkedett a házasságon kívüli együttélések (például a látogató kapcsolatok), társ nélkül élő személyek részaránya is, ahogy a gyermekekelenek is (Harcza 2014; Rövid 2018, 2020; Murinkó–Spéder 2021).

A nők növekvő munkaerő-piaci megjelenése nem jár együtt a nők háztartási és gondozási munkájának csökkenésével, sem pedig a férfiak szá-

motteví bevonódásával a háztartási és gondozási feladatokba. Több vizsgálat szerint ahhoz, hogy a nemi szerepek átalakulásának terén alapvető elmozdulás történjen, az szükséges, hogy megváltozzon a férfiak családon belüli szerepe (Esping-Andersen és Billari 2015; Goldscheider et al. 2015).

Az új apaszerep általában egy a család és a gyermeke életében jelenlévő, bevonódó és gondoskodó apát mutat. Az apák gyermekekkel töltött ideje mutatja a legerősebb összefüggést azzal, hogy az adott országban mennyire változik ez az ún. új apaszerep. Az apák családjukkal töltött idejét négy, eltérő jóléti rendszerrel rendelkező országban (Svédország, Olaszország, Franciaország, Egyesült Királyság) vizsgálták és azt az eredményt kapták, hogy a leginkább bevonódó apák magas iskolai végzettséggel rendelkeznek. Valószínűsíthető, hogy ha minél több férfi szerez magas iskolai végzettséget, annál inkább kap hangsúlyt az apák családon belüli szerepe. A másik meghatározó tényező a kétkeresős modell jelenléte: a férfiak jobban elköteleződnek a gyermekgondozási feladatok mellett akkor, ha a párjuk teljes munkaidőben dolgozik, mint az egykeresős családokban (Tanturri et al. 2016). Látható, hogy Európában is egyre inkább előretör ez az apaszerep, de a megjelenése országonként eltérő mértékű (Goldscheider et al. 2015, Takács 2017, Makay–Spéder 2018).

3. Gyermekvállalás tervezése és/vagy elutasítása

A gyermekvállalási tervekben az utóbbi évtizedekben nincs visszaesés (Fűrész–Székely 2019), hiszen a fiatalok továbbra is legalább kettő gyermeket terveznek (1,72–2,34). Az ideálisnak tartott gyermekszám pedig ennél is magasabb. A Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért (KINCS) felmérése szerint a teljes tervezett gyerekszám, beleértve a már meglévő gyermekeket is, 2,34, a férfiak körében ez az érték valamivel több, mint a nőknél (KINCS 2019). A Népeségtudományi Kutatóintézet *Életünk fordulópontjai* adatfelvétele szerint az ideális gyermekszám 2016-ban 2,2 volt mind a nők, mind a férfiak körében, és a tervezett gyermekszám értéke átlagosan 2,0 a nők és 1,9 a férfiak körében. A Hungarostudy 2013-as mintában szereplő gyermeket fiataljai között az átlagos gyermekszám 1,77, a tervezett gyermekek száma a már meglévő gyermekek beszámításával együtt 2,04. A gyermekvállalás előtt állók körében ez az érték 1,85. Röviden tehát a gyermekvállalási szándékokban magasabb

gyermekszám rajzolódik ki, mint amennyien ténylegesen meg is születnek. (Kopp–Skrabski 2003)

A 2020-as Magyar Ifjúság kutatás eredményei további bizakodásra adhatnak okot, hiszen a fiatalok családtervezésében jelentős javulást látunk kibontakozni, különösen a tervezett gyermekek számában: a megkérdezettek jellemzően két gyermeket terveznek, de a nyolcezer válaszadó bő egytizede három vagy több gyermekben gondolkodik (a 25–29 éves korcsoportban 15 százalékuk). Emellett a válaszadó fiatalok háromnegyede úgy gondolja, hogy *„a gyermekvállalás az emberek boldogságát befolyásolja legnagyobb mértékben”* (Engler–Pári 2021, 104). A fiatalok jövőbeli tervei optimista képet vetítenek előre, és amennyiben az egyéni döntések kedvező, támogató társadalmi-gazdasági környezetben születhetnek meg, a fiatalok tervei nagyobb eséllyel realizálódnak.

A demográfiai előrejelzések azonban egyre behatóbban foglalkoznak a gyermektelenség kérdéskörével, mely a családok formálódásában egyre nagyobb mértéket ölt, azonban társadalmi súlya még nem jelentős (Antal et al. 2020). Úgy becsülik, hogy várhatóan növekedni fog az 1970–80 között született nők körében a gyermekvállalás elmaradásának mértéke (Spéder 2021). Ennek oka lehet olyan nem szándékos tényező, mint a gyermekvállalás időzítésének későbbi időpontra halasztása pl. pártalálási vagy párkapcsolati nehézségek miatt, meddőségi problémák, vagy megnyilvánulhat szándékolt vagy tudatos elutasításban. A gyermektelenség mértéke az iskolai végzettséggel párhuzamosan emelkedik: a 41–45 éves gyermektelen nők aránya 11,2 százalék volt a 2011-es népszámlálás évében, azonban fontos kiemelni, hogy a fővárosi gyermektelen nők aránya már ekkor 24 százalék volt (Szabó 2015). A fiatalabb nők körében pedig még magasabb (30 százalék) arányt láthatunk 2016-ban (Makay et al. 2019). Hazánkban a felmérések szerint tehát a gyermektelen felnőttek száma még nem jelentkezik olyan magas szinten, mint a legtöbb európai országban, de a gyermekvállalás elutasításának előjeleit – a pandémiával összefüggésben – 2021 tavaszán már Magyarországon is láthatuk, különösen a termékeny korú felsőfokú végzettségűek körében (Pári et al. 2022).

IV. Helyzetkép a magyar családokról

1. A magyar családok és háztartások összetétele és alakulása

A magyar népesség 36 százaléka házasságon alapuló párkapcsolatban, míg 10 százaléka élettársi kapcsolatban élt a mikrocenzus időpontjában (KSH 2016). 1970 óta a párkapcsolatban élők népességen belüli aránya folyamatosan csökken. A férj, feleség családi állású személyek arány-csökkenését az élettársak növekvő gyakorisága sem tudta ellensúlyozni. A háztartások többsége 2016-ban is családon alapult, a 2 millió 673 ezer családháztartás a háztartások kétharmadát jelentette. Arányuk a leg-utóbbi népszámlálás óta kismértékben emelkedett, 2011 előtt a család-háztartások részesedését folyamatos csökkenés jellemezte. 2011 óta kis-mértékben csökkent a család nélküli háztartások száma és aránya. Az ilyen háztartások zömét az egyedülállók alkotják. A háztartások korössz-
szététele a népesség demográfiai öregedésével összefüggésben változott a legutóbbi népszámlálás óta. 46 százalékra nőtt azoknak a háztartások-nak az aránya, ahol legalább egy 60 éves vagy annál idősebb személy élt.

2. Házasságkötések alakulása Magyarországon

Az 1970-es évek közepén még négyszer többen kötöttek házasságot an-nál, mint ahányan elváltak, 2001–2011 között azonban már csak 1,7, majd ezt követően a házassodási kedv élenkülésének, valamint a válások mér-séklődésének köszönhetően 2016-ban 2,6-szorosa volt a házasságkötések száma a válásokénak (KSH, 2016). Míg 2001-ben a 20–29 éves korosztály-ban kétszer gyakoribb volt a házasság (26 százalék), mint az élettársi kap-csolat (11 százalék), addig 2011 óta a fiatalok körében a házasság nélküli együttélések aránya jelentősen nőtt. 2016-ban a 20–29 év közöttiek 18 százaléka élt élettársi kapcsolatban, 9,3 százalékuk pedig házasságban. A fiatal felnőttek (20–39 évesek) egyre tovább laknak a szülőkkel egy háztartásban, így később kezdődik az önállósodásuk. Míg 1990-ben 21 év volt az az életkor, amikortól már több az önállósodott, mint a szülők-kel élő fiatal, addig 2016-ban a váltás csak a 25. életévtől következik be. A 20–39 éves korosztályra jellemző, hogy később létesítettek párkapcso-

latot, a házasságkötés időpontja is kitolódott 8 évvel 1990-hez képest. 2016-ban már jellemzően 30 éves korban kötöttek házasságot a fiatalok, és 29 éves életkorig előnyben részesítették az élettársi kapcsolati formát a házassággal szemben (KSH 2016).

Ismert, hogy egyre későbbi életkorra tolódik az első házasságkötés időpontja, ugyanakkor gyakoriak a válások, és emellett a válás, megözvegyülés után az újrահázasodás is mérséklődik.

A házaspárok számának a nyolcvanas évektől mért 200–300 ezres tízévenkénti csökkenése lelassult, a legutóbbi népszámlálást követő öt év alatt már csak 15 ezerrel lettek kevesebben. 2016-ban 1 millió 757 ezer családban házaspár élt együtt gyermekkel vagy gyermek nélkül.

A házasságkötések száma több évtizeden át folyamatosan csökkent, de 2010-ben megfordult ez a trend, és erőteljesen emelkedni kezdett a házasságkötések száma: mintegy 35,5 ezerről a 2021-es (előzetes) adatok alapján 72 ezerre emelkedett. A nők teljes első házasságkötési arányszáma is jelentősen javult, 2020-ra 0,94 (azaz 94 százalékossá vált az esély a házasságra). 2020-ra Európában a nyers házasságkötési arányszám Magyarországon volt a legmagasabb, a 6,9-es értékével (Eurostat 2022). A házasodási kedv nagyfokú feléledését az új családpolitikai intézkedéseknek pronatalista hatásával hozzák összefüggésbe (KINCS 2020; Agócs–Balogh 2021) míg mások emellett a gazdasági világválság idején elmaradt házasságok pótlására is rámutatnak (Murinkó–Spéder 2021).

3. Családtípusok és családformák a mikrocenzus alapján (2016)

A házasságon alapuló családok az összes családtípuson belüli részaránya még 2001-ben is megközelítette a háromnegyedet, újabb tíz év elteltével hányaduk 10 százalékponttal 65 százalékra mérséklődött, azóta alig változott. A mikrocenzus időpontjában a családok 35 százalékát a gyermekes házaspárok tették ki, pedig 2011-ben még a családok 38 százalékában, 2001-ben pedig 45 százalékában éltek gyermekes házaspárok. 2016-ban a családok 29 százalékában éltek házaspárok gyermek nélkül, ez volt a második leggyakoribb családtípus. A gyermeknélküliség nem feltétlenül gyermektelenséget jelent, csupán a családi fészket már elhagyó gyermekeket nem veszi figyelembe.

Az egyszülős családok száma öt év alatt 34 ezerrel mérséklődött. 2016-ban, a mikrocenzus időpontjában 2 millió 743 ezer családot számlált össze a KSH. A családok növekvő száma ellenére folytatódott a családban élők számának csökkenése, így a családok mérete tovább zsugorodott.

4. Férfiak és nők családon belül betöltött szerepéről

Az utóbbi fél évszázadban a munkaerőpiac jellemző jegyeinek átalakulásával, a családban élők munkavállalási szokásainak változásával párhuzamosan megváltozott a nő és férfi családban betöltött szerepe. Az anya munkaerőpiaci részvétele szükségessé vált a család anyagi helyzetének stabilitásához, emellett szakirodalmak mutatják ki (Leitheiser 2021), hogy a családok nagyobb valószínűséggel vállalnak gyermeket, ha az anya munkaerőpiacra való visszatérése biztosított. Ennek megvalósulásához azonban szükség van a családon belüli munkamegosztásra, a hagyományos férfi-női szerepektől való elrugaszkodásra. A magyar társadalomban továbbra is vitathatatlan a hagyományok és a szerepelvárások befolyásoló szerepe (Makay 2018).

A család és a munka összeegyeztetésének nagyon fontos eleme, hogy ne csak az egyik szülőre – jellemzően az anyára – háruljon az otthoni, háztartási teendők és a gyermeknevelés összes terhe, hanem ezen feladatokba az apák is minél aktívabban bekapcsolódjanak. bekapcsolódjanak (Baranyai 2016; Engler 2018; Makay 2021). A munka és a magánélet hatékony összeegyeztetése kedvezően hat a felek karrierlehetőségeire is, különösen erős családi kohézió esetén (Engler 2017).

Az utóbbi évtizedben több olyan intézkedés is bevezetésre került Magyarországon, amely az apák gyermeknevelésbe való fokozottabb bevonását célozza: ezek az intézkedések tiszteletben tartják és segítik a családok saját, szubjektív élethelyzetükből fakadó választási szabadságának az érvényesülését az ezzel kapcsolatos döntések meghozatalánál (Novák et al. 2017; Novák–Fűrész 2021). Az intézkedések egyik fontos eleme volt, hogy 2012-től a gyermekek után járó pótszabadságot (gyermekenként 2 nap, de összesen legfeljebb 7 nap) már nemcsak az egyik szülő (jellemzően az anya) veheti igénybe, hanem mindkét szülőnek jár. Csak apák által igényelhető ellátás a 2013. január 1-től bevezetett (a megszűnt az apasági

munkaidő-kedvezmény helyét átvevő) apasági pótszabadság. Ennek mértéke egy gyermek esetén megegyezik a korábban hatályos szabályozással, azaz az apát öt munkanap pótszabadság illeti meg, míg ikergyermekek születése esetén a pótszabadság mértéke hét munkanap. A szabadságot legkésőbb a szülést követő második hónap végéig kérésének megfelelő időpontban köteles a munkáltató kiadni.

A szülő (az apa vagy az anya) a gyermek születésétől 3 éves koráig maradhat otthon gyermekével, ebből a gyermek két éves koráig jogosult gyermekgondozási díjra, ha rendelkezik megfelelő idejű (365 nap) munkaviszonnyal, azután pedig munkaviszonyától függetlenül gyesre mehet. Ugyanígy gyermekápolási táppénzt (gyáp) 2016-tól a három évnél idősebb gyermekek után már nem csupán az egyik, hanem mindkét szülő igénybe veheti, így az erre a célra igénybe vehető táppénzes napok száma a családban tovább emelkedett.² A családi adókedvezmény az apa és az anya között megosztható, a családi pótlékot pedig a szülők döntése szerint az apa, vagy az anya igényelheti vagy meg is oszthatják (mindezek demográfiai hatásáról ld. pl. Novák et al. 2017; Gellénné 2021; Fűrész–Molnár 2022).

5. Értékvizsgálatok és célzott közvéleménykutatások eredményei

Az European Values Study (EVS 2020) adatai szerint Magyarországon elindult egyfajta szemléletmód-változás a munka és család összehangolásának kérdésben, azon tradicionális gondolkodásban, hogy az anya szerepe mit is jelent a család életében. Magyarországon nagymértékben, 62 százalékról 52 százalékra csökkent 10 év alatt azok aránya, akik egyetértenek azzal az állítással, hogy egy nő számára a munkáját meg kell, hogy előzze az otthon és a gyermekek.

A KINCS felmérése (KINCS 2020) alapján a megkérdezettek 87 százaléka egyetért azzal az állítással, hogy a családtámogatási intézkedések növelik a gyermekes családok életszínvonalát. A gyermekesek egyértelműen az életszínvonaluk emelkedését várják a támogatásoktól. Ezen a csoporton belül a 18 év alatti gyermeket nevelők több mint 85 százaléka

² Hangsúlyozni kell azt is, hogy Magyarországon főszabály szerint – a csed, valamint az anyasági támogatás kivételével, ahol csak az anya akadályoztatása vagy halála esetén léphet be jogosultként az apa – mindegyik családtámogatási forma elérhető az apák számára is.

egyért azzal, hogy az életszínvonaluk nőni fog a kedvezmények (igénybevételek) hatására. A felmérésből látható, hogy az otthoneremtési intézkedések is hozzájárulnak a gyermekvállalási kedv növekedéséhez és Magyarország népesedési helyzetének javításához. A családok támogatása, valamint a gyermekek és a családok védelme is meghatározó és fontos az emberek számára: az előbbit a megkérdezettek 83 százaléka, az utóbbit 82 százaléka támogatja (KINCS 2022)

A nemi szerepeket érintő szemléletmódváltás mellett azonban még mindig erősen jelen van a társadalomban az anya szerepét illető tradicionális gondolkodásmód. Ezt mutatja, hogy a visegrádi országok közül Lengyelországban (52 százalék) és Magyarországon (51 százalék) inkább egyetértenek azzal, hogy a család élete megsínyli, ha a nő teljes munkaidőben dolgozik, míg Csehországban (47 százalék) és Szlovákiában (44 százalék) inkább az egyet nem értők vannak többségben (EVS 2020).

Az édesanyáknak rendkívül fontos szerepe van a családi értékek átadásában (Pusztai–Engler 2020). A KINCS egy reprezentatív felmérésének eredménye alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar felnőttek többsége (91 százalék) jó kapcsolatot ápol az édesanyjával (KINCS 2021). Míg egy másik KINCS felmérés azt igazolta, hogy 78 százalék értett egyet azzal állítással, hogy az édesanyák tartják össze a családokat, 77 százalékuk pedig úgy gondolta, hogy az anyáknak van a legnagyobb és legfontosabb szerepük a gyermekek nevelésében. A gyermekesek, az idősebbek, a nők és a vidéken élők között ennél is nagyobb volt az egyetértők aránya. A válszadók többsége szerint a családpolitikát elsősorban az édesanyákra kell alapozni, tízből hatan ezzel teljesen egyetértettek (KINCS 2022a).

V. Összegzés

A 20. század végére a termékenységi ráta a reprodukciós ráta alá esett, miközben a házasságkötés és a szülővé válás ideje kitolódott, a párkapcsolati formák új típusai jelentek meg, a házasságban élők száma lecsökkent, a válások száma megnőtt. Az emberek egyre inkább tartózkodnak a hosszú távú kötelezettségvállalásoktól a párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás tekintetében, amely átalakítja a hagyományos családi mintákat.

Az egyre változatosabb családformák leképezik azt a változást, amely az emberek egyéni életének alakításában, lehetőségeikben bekövetkezett. A 20. század második felétől markánsan jelentkező tendencia többek között az alternatív párkapcsolatok elterjedése, a stabil párkapcsolat kialakításának halogatása, a házasságkötések számának csökkenése, az első gyermek vállalásának időbeli kitolódása, a többedik gyermek megszületési esélyének csökkenése, a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése, a válások számának növekedése. Ezeknek a folyamatoknak következményeként – ha csak a családszerkezet átalakulását tekintjük – növekszik az egyedülállók aránya, a gyermeküket egyedül nevelők aránya, egyre többen élnek mozaikcsaládban. A demográfiai jelenségek következményeként, olykor okaként, számolnunk kell a hagyományos családi funkciók megváltozásával, ideértve többek között az idősgondozást, a szendvicsgeneráció problémáit, a munka–magánélet egyensúly dilemmáját, az ún. mamahotel jelenséget.

A fent felsorolt demográfiai tendenciák jelentős része öröndetes módon pozitív irányt vett 2010 után hazánkban, így például jelentősen nőtt a házasságkötések száma, miközben meghatározó mértékben csökkent a válások száma, egyre kevesebb gyermek születik házasságon kívül, drasztikusan csökkent az abortuszok száma, megnőtt a házasságok élettartama, jelentősen nőtt a gyermekvállalási kedv. Mindeközben javult a foglalkoztatás, csökkent a munkanélküliség, egyre több munkáltató tartja fontosnak a munka–magánélet egyensúlyát, kedvezően alakul a családbarát közgondolkodás. Remélhetőleg a kedvező népesedési és gazdasági folyamatok a családi élet működésére is előremutató változást eredményeznek majd.

A kutatások alátámasztják (Bagdy 1985; Kopp–Skrabsi 1992; Spéder 2014; Novák et al. 2017; Engler 2017), hogy az emberek vágynak a harmonikus kapcsolatokra és családra, azonban az egyéni élethelyzetek különböző családi formációkat hozhatnak magukkal, így a családi élet alakulása komplikált és diverzifikált lett; sok esetben nem csak a szabad választás, hanem az adott körülmények, társadalmi elvárások is komoly szerepet játszanak ebben. Ennek ellenére a család, a házasság még mindig az együttélés legelismertebb és leginkább vágyott formája.

A Cseh-Szombathy Lászlótól idézett 1997-es családszociológiai hasonlat napjainkban is aktuális. Rendkívül nagy szükség van arra ma a magyar társadalomban, hogy a kohéziót képező Cseh-Szombathy „család-téglái”

negyed évszázad elteltével továbbra is megfelelően illeszkedjenek egymáshoz. Valószínűsítjük, hogy a 2022-es magyarországi népszámlálás adataiban az elmúlt évek családpolitikai intézkedéseinek célzott hatásai fognak visszaigazolódni a párkapcsolatok és családok megerősödése révén, bár számolhatunk az elhúzódó pandémia és a szomszédunkban zajló háború kedvezőtlen hatásaival is.

Irodalom

- Agócs, Gergely – Balogh, Enikő 2020: Ismét népszerű a házasság Magyarországon. *Kapocs*, 3. évf. 3–4, 38–60.
- Andorka, Rudolf 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest, Gondolat.
- Andorka, Rudolf 1992: Társadalmi változások és társadalmi problémák. 1940–1990. *Statistikai Szemle*, 70. évf., 4–5, 301–324.
- Antal, Z. László – Pári, András – Szombathelyi, Szilvia – Szabó, Zsolt 2020: Az éghajlatváltozás és a népesedési folyamatok kapcsolata. In Antal, Z. László – Ferencz Zoltán – Páldy Anna (szerk.): *Éghajlatváltozás és egészség*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 157–175.
- Bagdy, Emőke 1985: *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bales, R. F., – Parsons, T. 1956: *Family: Socialization and interaction process*. (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315824307>
- Baranyai, Szilvia 2016: Újjáalakuló családok – változó szerepek, minták, újféle társadalmi érték(t)rend. *Kapocs*, 15 (3), 17–23.
- Bengtson, V. L. – Acock, A. C. – Allen, K. R. – Dilworth-Anderson, P. – Klein, D. M. (szerk.) 2005: *Sourcebook of family theory and research*. Thousand Oaks, London – New Delhi, Sage.
- Boreczky, Ágnes 2015: Családkutatások nevelésszociológiai nézőpontból. In Varga Aranka (szerk.): *A nevelésszociológia alapjai*. PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Wlisslocki Henrik Szakkollégium, Pécs, 103–135.
- Cseh-Szombathy, László 1994: Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia*, 37 (3–4), 366–372.
- Cseh-Szombathy, László 1997: A magyar családmódel. In *Magyar Szemle*, ISSN 1216-6235, 1997. (6. évf.), 9–10, 45–50. https://magyarszemle.hu/data/1997/MagyarSzemle_1997_Resz5.pdf (Letöltve: 2022. április 21.).
- Elzinga, C. H. – Liefbroer, A. C. 2007: De-standardization of family-life trajectories of young adults: A cross-national comparison using sequence analysis. *European Journal of Population*, 23, 225–250.
- Engler, Ágnes 2014: Dilemmák felsőfokon – Hallgatók családalapítási tervei. *Kapocs*, 13 (1), 17–24.
- Engler, Ágnes 2017: *A család mint erőforrás*. Budapest, Gondolat.
- Engler, Ágnes – Markos Valéria – Major Enikő 2022: Gyermekvállalási tervek a párkapcsolati jellemzők tükrében. *Kapocs*, 2022/1, 10.

- Engler, Ágnes 2018: Párkapcsolati elköteleződések és családalapítási szándékok. In Uő. (szerk.): *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 12–41.
- Engler, Ágnes – Pári, András 2021: Párkapcsolat és családalapítás In Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején: Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Budapest, Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft., 87–112.
- Esping-Andersen, G. 1990: *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, Policy Press.
- Eurostat 2022: *Marriage indicators Table code: DEMO_NIND*. (Letöltve: 2022. július 17.)
- EVS 2020: *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0, doi:10.4232/1.13560.
- Fahlén, S. 2015: Gender equality within dual-earner and dual-career couples across different policy regimes and norm systems in Europe. *FamiliesAndSocieties Working Paper*, 48 (2015).
- Frejka, Tünde – Sobotka, T. – Hoem, J. M. – Toulemon, L. (szerk.) 2008: Childbearing trends and policies in Europe. *Demographic Research*, Special Collection, 7, 1–1178.
- Fűrész, Tünde, – Molnár, Balázs 2022: The first decade of building a family-friendly Hungary. *Quaderns de Politiques Familiars*, (7), 12–12.
- Fűrész, Tünde – Székely, András 2019: A tervezett gyermekek számának alakulása a 2010-es években. *Kapocs*, 2. évf., 1–2. https://efolyoirat.oszk.hu/02900/02943/00081/pdf/EPA02943_kapocs_2019_1-2_003-017.pdf (Letöltve: 2022. május 4.)
- Gellénné Lukács, Éva 2021: *Support for Families Hungarian Yearbook of International Law and European Law*. 9:1, 91–110.
- Goslin, David A. 1971: *Handbook of socialization theory and research*. Chicago, Rand McNally and Company.
- Harari, Yuval Noah 2018: *Sapiens – Az emberiség rövid története*. Budapest, Animus Kiadó.
- Haraszti, Adrienn – Temesváry, Zsolt 2014: A családok felbomlásának egyes társadalmi költségei Magyarországon. *Kapocs*, 13 (1), 28–39. https://efolyoirat.oszk.hu/02900/02943/00060/pdf/EPA02943_kapocs_2014_1_28-39.pdf (Letöltve: 2022. május 4.)
- Harcza, István 2014: A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja. *Kapocs*, 13 (4), 2–13.
- Hill, Reuben – Rodgers, Roy H. 1964: The developmental approach. In Harold T. Christensen (szerk.): *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago, Rand McNally and Company, 171–211.
- Hobson, B. – Oláh, L. Sz. 2006: Birthstrikes? Agency and capabilities in the reconciliation of employment and family. *Marriage and Family Review*, 39 (3–4), 197–227.
- Kopp, Mária – Skrabski, Árpád 1992: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Kiadó.
- Kopp, Mária – Skrabski, Árpád 2003: A gyermekvállalás pszichológiai és szociális háttértényezői a magyar népesség körében. *Demográfia*, 46. évf., 4383–395.
- Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért 2019: *A tervezett gyermekek számának alakulása a 2010-es években*. Kutatási jelentés. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/KINCS_tervezett_gyermekek_szamanak_alakulasa_20190211_v2.pdf (Letöltve: 2022. május 10.)
- Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért 2020: *Omnibusz 2020. december, Az új otthonteremtési intézkedések fogadtatása*. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/Az_uj_ott-honteremtési_intezkedések_fogadtatasa.pdf (Letöltve: 2022. május 10.)
- Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért 2021: *Omnibusz 2021. április, Az édesanyakkal bensőséges a magyarok kapcsolata*. https://www.koppmariaintezet.hu/images/docs/KINCS_Omnibusz_Anyak_napja_0430.pdf (Letöltve: 2022. május 10.)

- Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért 2022: *Omnibusz 2022. január, A magyarok kiállnak a kormányzati intézkedések mellett*. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/KINCS_A_magyarok_kiállnak_a_kormanyzati%20intezkedesek_mellett.pdf (Letöltve: 2022. május 10.)
- Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért 2022a: *Omnibusz 2022. április, Megbecsüljük és elismerjük az édesanyákat*. https://www.koppmariaintezet.hu/images/docs/KINCS_Megbecsuljuk_es_elismerjuk_az_edesanyakat.pdf (Letöltve: 2022. május 16.)
- Kovács, Szilvia – Pillók, Péter 2014: Az állami transferek szerepe a széthulló családokban. *Kapocs*, 13 (1), 40–49. https://efolyoirat.oszk.hu/02900/02943/00060/pdf/EPA02943_kapocs_2014_1_40-49.pdf (Letöltve: 2022. május 16.)
- Kozma, Tamás 1999: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2016: *Mikrocenzus 2016 – 3. Demográfiai adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_6.pdf (Letöltve: 2022. május 6.)
- Leitheiser, Fruzsina 2021: Várandóskori munkavállalási tervek megvalósulása és a korai munkavállalás jellemzői. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle*, 7:1, 87–102.
- Lesthaeghe, R. 2010: The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36 (2), 211–251.
- Makay, Zsuzsanna – Spéder, Zsolt 2018: Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 65–82.
- Makay, Zsuzsanna 2021: Családtámogatás, női munkavállalás. In Monostori Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (szerk.) *Demográfiai portré 2021: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet (KSH NKI), 121–138.
- Makay, Zsuzsanna – Spéder, Zsolt – Szabó, Laura 2019: Gyermektelenség Magyarországon – egy részletes elemzés főbb megállapításai. *Kapocs*, 2 (1–2), 76–79.
- Makay, Zsuzsanna – Spéder, Zsolt 2018. Apaság: a férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest, 65–82.
- Matysiak, A. 2011: *Interdependencies between fertility and women's labour supply*. Dordrecht, Springer.
- Murinkó, Livia 2020: Növekvő házassági kedv 2010 után Magyarországon. *Korfa*, 20. évf., 3. sz., 1–4.
- Murinkó, Livia – Spéder, Zsolt 2021: Párkapcsolatok, házasságkötés. In Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2021: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet (KSH NKI), 9–28.
- Novák, Katalin – Görög, Norbert – Bagi, Krisztina – Pári, András – Farkas, Péter – Horváth, Viktor – Jakubeczné Nagy, Kata – Kovácsné Bárány, Ildikó – Székely, András (szerk.) 2017: *Családbarát fordulat 2010–2018*. Budapest, Családbarát Ország Nonprofit Közhasznú Kft.
- Novák, Katalin – Fűrész, Tünde (szerk.) 2021: *Családbarát évtized 2010-2020*. Budapest, Kopp Mária Intézet a Népesedésért.
- OECD 2012: *Closing the gender gap*. Paris, OECD Publishing.
- Oláh, L. Sz., – Fahlén, S. 2013: Introduction: Aspirations and uncertainties. Childbearing choices and work-life realities in Europe. In Oláh, L. Sz. – Fraczkak, E. (szerk.): *Childbearing, women's employment and work-life balance policies in contemporary Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 1–27.
- Oláh, L. Sz. – Fraczkak, E. 2013: *Childbearing, women's employment and work-life balance policies in contemporary Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

- Oláh, L. Sz. 2015: Changing families in the European Union: Trends and policy implications. *FamiliesAndSocieties Working Paper*, 44 (2015).
- Oláh, L. S. – Kotowska, I. E. – Richter, R. 2018: The new roles of men and women and implications for families and societies. In *A Demographic perspective on gender, family and health in Europe*. Cham, Springer, 41–64. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-72356-3_4 (Letöltve: 2022. május 12.)
- Pári, András – Nagy, Tímea – Kozák, Kőkény 2022: A gyermekvállalás elutasításának tudatos tényezői a 25–44 éves diplomások körében In Aczél, Petra (szerk.): *Család–Gyermek–Jövő: Tanulmányok a családtudomány köréből*. Budapest, Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért, 165–190.
- Pesando, L. M. – Castro, A. F. – Andriano, L. – Behrman, J. A. – Billari, F. C. – Monden, C. – Kohler, H. P. 2018? *Global family change: The reshaping of a fundamental institution with development*. Unpublished paper. University of Pennsylvania. https://iussp.confex.com/iussp/ipc2017/media_file/Presentation/Paper4828/gfc-paper-combined. https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=psc_publications (Letöltve: 2022. május 11.)
- Philipov, D., – Dorbritz, J. 2003: *Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe*. Population Studies, 39. Council of Europe Publishing.
- Pongrácz, Tiborné – S. Molnár, Edit 1993: *Kisgyermekes anyák a munka világában*. Budapest, KSH NKI.
- Pongrácz, Tiborné 2005: Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat alapjai. In Nagy, Ildikó – Pongrácz, Tiborné –Tóth, István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest, TÁRKI, 73–86.
- Pongrácz, Tiborné 2001: A család és a munka szerepe a nők életében. In Nagy, Ildikó – Pongrácz, Tiborné –Tóth, István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest, TÁRKI, 37–45.
- Pongrácz, Tiborné – Spéder, Zsolt (szerk.) 2002: *Népesség – értékek – vélemények*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz, Tiborné – Spéder, Zsolt 2003: Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai szemle*, 13:4, 55-75.
- Pusztai, Gabriella (szerk.) 2020: *Nevelésszociológia: Elméletek, közösségek, kontextusok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pusztai, Gabriella – Engler Ágnes 2020: Értékteremtő gyermeknevelés a családban és az oktatásban. *Kapocs*, 2020:2, 3–10.
- Rövid, Irén 2018: Pillanatfelvétel a szinglikről – A szinglik általános és területi jellemzői a népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika*, 58 (3), 302–318.
- Rövid, Irén 2020: Olyan jó egyedül? – A szinglik érzelmi állapota, élettel való elégedettsége a 2016. évi mikrocenzus adatai alapján. *Területi Statisztika*, 60 (2), 224–248.
- Skrabski, Árpád – Kopp, Mária 2009: *A boldogságkeresés útjai és útvesztői a párkapcsolatokban*. Vác, Apor Vilmos Főiskola.
- Schneider, N. F., – Kreyenfeld, M. 2021: Introduction: The sociology of the family–towards a European perspective. In *Research Handbook on the Sociology of the Family*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing 2–20.
- Somlai, Péter 1999: A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, (42) (1–2), 38–47.
- Spéder, Zsolt 2005: Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 37, 3–48.
- Spéder, Zsolt 2014: A folyamatosan átalakuló család az ezredforduló Magyarországon *Vigilia*, 79:5, 332–342.

- Spéder, Zsolt 2021: Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon. *Szociológiai szemle*, 31:2, 4–29.
- Szabó, Laura 2015: Terjed a gyermektelenség Magyarországon. A fővárosi nők egyötöde gyermek nélkül éli le életét. *Korfa Népesedési Hírlevél*, 15 (1). <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/1299> (Letöltve: 2022. május 14.)
- Takács, Judit 2017: Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27 (3), 104–126.
- Van de Kaa, D. J. 1994: The second demographic transition revisited: Theories and expectations (1993). In Beets, G. C. N – Cliquet, R. L. – Dooghe, G. – Jong Gierveld, de J. (szerk.): *Population and Family in the Low Countries 1993. Late fertility and other current issues.* . Amsterdam, Lisse, NIDI-CBGS Publications, Swets, 81–126.

SZODORAI DÓRA

Apaszerep és munkamegosztás

Absztrakt

Az otthoni, háztartási feladatok megosztásának vizsgálata jól mutatja, hogy a férfiak és a nők milyen szerepet vállalnak a családon belül. Általánosságban megfigyelhető a korábbi kutatások eredményei alapján, hogy a nők általában több feladatot végeznek otthon, majd hogyan függetlenül attól, hogy emellett végeznek-e keresőtevékenységet (Makay–Spéder 2018; Gregor 2016). A férfiak és nők közti munkamegosztást több tényező befolyásolhatja, a vizsgálatok eredményei alapján pedig az egyik legfontosabb ilyen tényező a gyermekvállalás, amely a családokat a hagyományosabb munkamegosztás felé orientálja – vagyis a nőket többnyire a háztartási munkavégzésre, míg a férfiakat a keresőtevékenységre predesztinálja (Makay–Spéder 2018; Gál–Szabó–Vargha 2017; Gregor 2016). Az apák szerepe a család életében mindig is kulcskérdés volt, és az, hogy milyen szerepet töltenek be, jól látható abból is, hogy az otthoni feladatokba hogyan kapcsolódnak be. Jelen tanulmányban a Századvég Konzorcium 2021-ben felvett nagymintás „család” tematikában történt adatfelvételének eredményeit felhasználva megvizsgáltam, a korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan látható-e az apák esetében – a Spéder Zsolt által is vizsgált – kettős szerepelvárás, és az eredmények alapján az elmúlt kicsit több, mint 10 évben nem történt ebben változás.

Kulcsszavak: munkamegosztás, apaszerep, férfiak, szerepek, elvárások

Abstract

Examining the division of household responsibilities shows well the roles that men and women play within the family. In general, it can be observed from previous research that women tend to perform more tasks at home, almost regardless of whether they are employed or not (Makay–Spéder 2018; Gregor 2016). The division of labour between men and women can be influenced by several factors, and according to the results of the studies, one of the most important of such factors is having children, which can lead families towards a more traditional division of labour – it predisposes women to do the household chores and men to work (Makay–Spéder 2018; Gál–Szabó–Vargha 2017; Gregor, 2016). The role of fathers in family life has always been a key issue, and their role is reflected in their participation in household tasks. In the present study, I have examined a sample of 60,000 people to determine whether this dual role expectation – also examined by Zsolt Spéder – is visible, similar to previous research, and based on the results, in the last little more than 10 years there has not been changes in this regard.

Keywords: division of work, role of father, men, roles, expectations

Bevezetés

A családon belüli munkamegosztás a nemek közötti egyenlőség vizsgálatának fontos része, mivel ezen keresztül könnyen megfigyelhető, hogy a családtagok között milyen módon oszlanak meg a feladatok. Azonban a munkamegosztás kérdése nem pusztán egyenlőségről vagy egyenlőtlenségről szól. Sok esetben az áll a háttérben, hogy a család mindennapjait tekintve kialakítanak egy stratégiát, amelyet hatékonyan tudnak működtetni – vagy legalábbis az adott rendszert hatékonynak érzik. Ebben az esetben az a kérdés, hogy a választott stratégia mennyire szolgálja a család érdekeit, illetve, hogy a családtagok mennyire tudják jól érezni magukat ebben a struktúrában. Az apák szerepe, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, rendkívül érdekes, mivel az elvárások nem minden esetben egyértelműek velük szemben, így az annak való megfelelés sem könnyű. A munkamegosztásban betöltött szerepük jól mutatja, hogy a család életében milyen formában vesznek részt, illetve, hogy az elvárások közül melyeknek igyekeznek vagy tudnak megfelelni. Az apákkal szemben megjelenő kettős szerepelvárást már korábban is felismerték, jelen tanulmányban pedig amellet, hogy a jelenlegi helyzetet megvizsgáljuk, arra is keressük a választ, hogy az elmúlt nagyjából 10 évben történt-e ezen elvárások terén változás.

A szakirodalom áttekintése

A korábbi kutatások között jelentős azok aránya, amelyek arra a következtetésre jutottak, hogy a háztartások döntő részében a nők több otthoni feladatot végeznek, mint a férfiak. Ezek a vizsgálatok nem csak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is igen számosak. Mivel hagyományosan a nők feladata volt az otthoni teendők elvégzése, jellemzően a nők munkavállalásának elterjedésével sem egyenlítődték ki maradéktalanul ezek a szerepek – bár az északi országokban többféle törekvés is megfigyelhető. Közelmúltbeli kutatások is rámutattak, hogy az északi országokra jellemző egyfajta egalitárius munkamegosztás a nemek között, de a teljes egyenlőség sem akkor, sem azóta nem valósult meg (Voicu-Voicu-Strapcova 2009; Herche 2010; Makay-Spéder 2018).

Bár Svédországban a hazaitól jelentősen eltérő szabályozást dolgoztak ki annak érdekében, hogy az édesapák többet legyenek a gyermekeikkel, illetve, hogy jobban ki tudják venni a részüket a gyermekkel kapcsolatos teendőkből, a két nem közötti teljes egyenlőség a háztartási feladatok elvégzésében még így sem feltétlenül elérhető, ugyanakkor „a csak a férfiak által igénybe vehető szülői szabadság közvetlenül ösztönzi az aktív apa mintájának kialakulását, fokozott részvételüket a gyermekgondozásban” (Spéder 2011, 210). Spéder Zsolt tanulmányában – amely hazai viszonylatban szinte egyedülként foglalkozik alaposan a férfi szerepek kérdésével – több ponton is rávilágít arra, hogy annak ellenére, hogy történtek változások a szabályozás terén, amelyek a férfiak és a nők közötti egyenlőséget hivatottak elősegíteni, ez a mindennapok szintjén nem feltétlenül valósul meg a családokban. A szociálpolitikai szabályozás jelentősen befolyásolhatja a családok mindennapi gyakorlatát. Ezek a szabályozások részben le is képezik azt, ahogyan egy társadalom a családon belüli szerepekről gondolkodik, de formálói is – így azokban az országokban, ahol a háztartási feladatokra fordított idő egyenlőtlen a két nem között, ott a szabályozás sem helyez nagy hangsúlyt a nemek közötti egyenlőbb feladatmegosztásra (Epstein–Stier 2007; Gregor 2016).

Hazánkban a szocializmus alatt a nők munkavállalásának aránya jelentősen megugrott, azonban a háztartási és gyermekekkel kapcsolatos feladatok is inkább a nőknél maradtak, ami kettős teherviseléssel jár, vagyis a munkahelyen elvégzett feladatok után a háztartással kapcsolatos tevékenységek elvégzése is a nőkre hárult (Gregor 2016). Azonban a férfiakkal kapcsolatos elvárások is átalakultak, igaz, hogy sokkal később és lassabban kezdtek el megváltozni, mint a nőkkel szembeniek. Makay Zsuzsanna és Spéder Zsolt 2018-as elemzéséből kiderül, hogy „egyes jellemzők támogatottságának egyszerű megoszlása egyértelműen utal a hagyományos, anyagi biztonságot megteremtő apai szerep általános elfogadottságára, változatlan fennmaradására.” 2016-ban a 20–44 évesek közel mindegyike (94 százalék) teljesen, vagy inkább egyetértett azzal, hogy „a férfiak legfontosabb feladata, hogy biztosítsák a család megélhetését”. Egyértelmű jelei vannak ugyanakkor a családcentrikus, résztvevő apai szerep támogatottságának is, hiszen a megkérdezettek közel kétharmada (65 százalék) egyetértett azzal, miszerint „egy férfi számára sokkal fontosabb, hogy több időt töltsön családjával, mint hogy plusz munkával mindenáron növelje családjáé bevételét” (Makay–Spéder 2018, 74).

Spéder Zsolt már 2011-es, kifejezetten a férfiakkal kapcsolatos elvárásokat vizsgáló kutatásában is arra jutott, hogy egyfajta kettős elvárás létezik velük szemben. Az egymásnak részben ellentmondó elvárások rendkívül megnehezítheti a férfiak helyzetét, amennyiben igyekeznek ezeknek megfelelni. A vizsgálat rámutatott, hogy nem csupán az elvárások kettősek, de a férfiakról alkotott kép is az lehet. A nőket kérdezve, az általuk elvárt és férfiasnak tartott viselkedésről többek közt kiderül, hogy a kisgyermekes gondozásában való részvételt elvárják ugyan, de nem tartják férfiasnak. A szerzőpáros rámutatott arra is, hogy ez nemcsak Magyarországon, hanem Németországban is jellemző jelenség (Spéder 2011; Makay–Spéder 2018).

Gregor Anikó (2016, 105) saját elemzésében szintén úgy a férfiak otthoni szerepvállalásában történt változást detektálta, ám ez nem oldotta fel az alapvető egyenlőtlenséget. A változás még nem jelenti a probléma megoldását, sem azt, hogy a nők úgy éreznék, feloldódott ez a feszültség. Bizonyos szempontból pedig a szubjektív megélés – vagyis, hogy a két nem tagjai mennyire érzik elégnek az általuk vállalt feladatok mennyiségét – fontosabb kérdés a család működése szempontjából, mint az, hogy ténylegesen mennyi időt töltenek házimunkával. A korábban említett tanulmány is felhívja a figyelmet arra, hogy „[...] a nők átlagosan kifejezetten inkább elégedetlenek a férfiak részvételével (különösen akkor, ha úgy is érzik, hogy igazságtalanul nagyobb részét végzik a házimunkának), míg a férfiak közepesen látják problematikusnak azt”, vagyis a változás nem okozta automatikusan, hogy a nők kevésbé érezzék úgy, minden feladatot nekik kell elvégezniük.

Nem véletlen az igény a nemi szerepek átalakulására, illetve a családon belüli munkamegosztás újragondolására, hiszen a változás már részben elindult és ez azt mutatja, hogy a két nem által ellátott feladatok mennyiségének közelítése egymáshoz lehetséges. Az azonos terhelttség elérése valószínűtlen – talán nem is szükséges, hogy cél legyen, de a két nem közti nagyobb egyenlőség felé tett lépések új lendületet adtak a kutatásoknak. Spéder Zsolt kifejezetten a férfiakkal és apákkal kapcsolatos elvárásokat vizsgálta, illetve a családi életben való részvételüket. Úgy találta, hogy általában a férfiakkal szemben is megjelenik a klasszikusnak nevezhető elvárás, mely szerint elsődleges feladatuk a családban, hogy annak anyagi hátterét és biztonságát biztosítsák. Emellett pedig egyre elterjedtebb az a nézet, amely a férfiatól egy sokkal közvetlenebb szerepet vár el, vagyis,

hogy aktívan vegyenek részt gyermekeik nevelésében és gondozásában, valamint a háztartással kapcsolatos teendőkben is vállaljanak szerepet.

Az elvárások és a valóság azonban nem minden esetben találkoznak. A munkaerőpiacon a férfiak továbbra is előnyt élveznek a nőkkel szemben, ha másért nem is, azért mindenképpen, mert a gyermekvállalás miatt nem kell hosszabb időre kiesniük a munkaerőpiacról. „A férfiak bérelőnye egyértelműen akadályozza a hagyományos szerepmegosztás mintájának feladását, hiszen jövedelmük kiesése súlyosabb következménnyel jár a család megélhetésére.” (Spéder 2011, 209.) Bár az elmúlt években történtek változások a szabályozás terén, amely a nők munkaerőpiaci visszatérését segíti, még mindig jellemző, hogy a többgyermekes anyák azután sem térnek vissza a munkaerőpiacra, hogy nem kell már aktívan gondozniuk a gyermekeiket. Erre komoly hatással lehetett a koronavírus-járvány is, amelynek nyomán a bekövetkezett változás a munkaerőpiacon, amely elősegítheti az otthoni és a részmunkaidős munkavégzés elterjedését. Fontos azonban megemlítenünk, hogy ez nem jelenti, hogy kevesebb munkát végeznének, mivel az otthoni munka sok esetben állandó rendelkezésre állást és a munkaidő figyelmen kívül hagyását jelenti (Takács 2017).

Spéder Zsolt kutatásában azt is megvizsgálta, hogy a két nem tagjai mit tartanak a férfi és női élet legfontosabb céljának: „Azt találtuk, hogy szignifikáns pozitív kapcsolat mutatkozik egyfelől a férfi családon belüli, erős döntési pozíciója, a karrier, mint a férfiolet legfontosabb célja, valamint a »sok pénz«, mint életcél között. Másfelől szorosan kapcsolódnak egymáshoz a férfit a kisgyermek ellátására képesnek tartó, a családdal töltött időt a többletjövedelemnél fontosabbnak tartó és az apaságot a legfontosabb életcélnek tartó vélekedések.” (Spéder 2011, 216.) Ezek az eredmények is azt bizonyítják, hogy a fő kenyérkeresői szerepet a családjával törődő férfi szerepe nem felváltja, hanem kiegészíti. Vagyis amellett, hogy a férfiaknak olyan kereső tevékenységet kell végezniük, amellyel biztosíthatják a család jólétét és biztonságát, jelen kell lenniük a család és a gyermekek életében és aktív részt kell vállalniuk a háztartási feladatokból is.

A gyermekvállalást bár még mindig a nők esetében tartják fontosabbnak, a különbség minimális, így a férfiak életének is meghatározó része, és esetükben is a kiteljesedés egy formája lehet – Spéder 2011-es felmérése mindössze 10 százalékpontos eltérést talált a két nem között

ebben a kérdésben. A gyermekvállalás tehát már nem csak a nők számára központi jelentőségű, ami azért is kiemelendő, mert így a férfiak ehhez való hozzáállása is változik, valamint, ha ez valóban a kiteljesedés egy formája számukra, akkor az ebben vállalt szerepükkel kapcsolatos attitűdjük is átalakulhat. Érdekes emellett, hogy Spéder kutatása alapján az alacsonyabb végzettségűekre jellemző inkább, hogy a klasszikus, kenyérkereső apa ideálját tartják fontosabbnak, míg a magasabb végzettségűek inkább a családcentrikus apákat preferálják. Ez alapján pedig nem csak ideológiai okok húzódnak meg a férfiakkal kapcsolatos elvárások mögött (Spéder, 2011). A KSH által várandósokkal készített kutatás alapján a várandós nők inkább a családcentrikus szerepet várják el az apáktól a plusz munka végzése helyett. (KSH, 2021) A várandós anyák több szempontból is különleges csoport, és az általuk megfogalmazott elvárások is ebből a speciális helyzetből fakadnak. Éppen ezért sokkal fontosabbnak tartják az apa jelenlétét és károsnak azt, ha az apa túl sokat foglalkozik a munkájával a családjá helyett.

Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci helyzet között erős kapcsolat van, így a férfiakkal kapcsolatos elvárások mögött is részben a családok munkaerőpiaci helyzete áll – ahogyan arra már korábban utaltunk is. A családon belüli munkamegosztás tehát a család anyagi és társadalmi helyzetét is leképezi, mivel ezek mind hatással vannak arra, hogy a családtagoknak mire van lehetőségük, illetve milyen elvárásokat támasztanak. A munkamegosztás alakulását nem csak időben vizsgálhatjuk, hanem a családi életciklus változása mentén is. A párok esetében bizonyos feladatok (főzés, mosás és takarítás) tipikusan nők által önállóan – vagyis segítség nélkül – végzett feladat, függetlenül attól, hogy a párnak van-e már gyermeke. Vannak azonban olyan feladatok, mint a bevásárlás, amelyeket a párok jellemzően közösen végeznek el. Vagyis a háztartási munkák megosztásának egyenlőtlensége elsősorban néhány jól meghatározható feladatkörhöz kapcsolódik (Makay–Spéder 2018).

Gregor Anikó vizsgálata még annyival árnyaltabbá teszi a képet, hogy a magasabb végzettségű partnerrel rendelkező férfiak inkább a kétkezes családmodellt támogatják, akár csak azok, akiknek a párja jobban keres (Gregor 2016). Emellett a gyermekvállalás rendkívül meghatározó kérdés a munkamegosztás tekintetében, ez ugyanis egy időre szükség-szerűen felborítja az addigi rendet. A gyermekvállalással kapcsolatos bizonyos feladatokat nem tudja a szülői pár úgy megosztani egymás között,

mint más otthoni munkát, ezért ez az időszak inkább a klasszikus szerepfelosztás felé orientálja a családokat. Gregor eredményeiből szintén látható, hogy a 10 év alatti gyermekek megléte a családban azt eredményezi, hogy inkább a klasszikus feladatmegosztást fogják preferálni.

Jellemző, hogy a párkapcsolatok elején, amikor még a párnak nincs közös gyermeke, a munkamegosztás kiegyenlítettebb, ám amikor az első gyermek megszületik, a szerepek és a hozzájuk tartozó feladatok szükség-szerűen megváltoznak. Ez akkor okozhat problémát, ha ezek a feladatok nem egyenlítődnek ki újra, amikor az anyának már nem kell folyamatosan gondoznia a gyermekeit. A gyermekvállalást követően a házimunkák elvégzése jellemzően az otthon maradó nőkre hárul, ám ez sok esetben a későbbiekben sem változik, adott esetben még akkor sem, ha a nő visszatért a munkaerőpiacra, ami azt jelenti, hogy a gyermekvállalás során rögzült egyenlőtlen elosztás a későbbiekben bekövetkező változások nem bírálják felül automatikusan (Makay–Spéder 2018).

Takács Judit a „törődő apákat” vizsgálta Magyarországon. Arra kerestett választ, hogy az apák mennyire tudják összeegyeztetni a munkát és a családdal való törődést. Eredményei alapján az apák számára valós kihívást jelent a munka és a családdal való törődés összeegyeztetése. Éppen ezért kevesen vannak, akik a törődő apa szerepét oly mértékig felvállalják, hogy emiatt akár hosszabb időre is részben vagy teljesen feladják keresőtevékenységüket a gyerekekkel való együttlét miatt. Sok esetben még az apák számára elérhető gyed felhasználása is kérdéses, mivel ezt hagyományosan a nők szokták igénybe venni.

Ahhoz, hogy egy apa felvállalhassa azt, hogy otthon marad a gyerekeivel, szükséges, hogy a család anyagi helyzete mindeközben stabil maradjon, és ezt nagyon kevesen tehetik meg. Jellemzően a családoknak szüksége van a kétkeresős családmodellre, mivel egy teljesállású szülő fizetéséből nem lenne lehetséges a család fenntartása. Érdekes, hogy ebben az esetben az otthonról végzett munka nem segítette ennek a felosztását, mivel az apa otthoni munkavégzése nem járt együtt azzal, hogy jobban részt vett volna az otthoni feladatokban, vagy a gyermekek ellátásában, inkább az anyának kell ez idő alatt biztosítania, hogy az apa zavartalanul dolgozhasson (Takács 2017).

Azokban az esetekben, amikor a család számára lehetséges, hogy csak az egyik szülő dolgozzon, jellemzően a szülői feladatok megosztása okán döntenek emellett. „A költség-haszon mérlegelések azonban főleg a na-

gyobb létszámú, legalább három gyereket nevelő családoknál vezettek a tradicionális – azaz: fő kenyérkereső apai és háztartásbeli anyai – szerepmegosztásokhoz.” (Takács 2017, 112.) Ahhoz, hogy a feladatokat el tudják látni, mind a kereső tevékenység esetében, mind az otthoni feladatok esetében szükség van az egyik szülő teljes odaadására.

A nők gyermekvállalás utáni munkavállalási lehetőségét azonban társadalmi tényezők is befolyásolják, mint az ellátórendszer adta lehetőségek. A bölcsődei és óvodai férőhelyek száma és azok elérhetősége jelentős hatást gyakorol arra, hogy a nők mikor és milyen módon tudnak visszatérni a munkaerőpiacra. Hazánkban a fizetett segítség igénybevétele nem jellemző, hiszen ahogyan korábban is említettük, a család fenntartásához is a kétkeresős modell szükséges, és a két szülő keresete együtt sem jelenti, hogy a fizetett segítség igénybevétele valódi lehetőség a számukra (Takács 2017). Tehát ahogyan azt korábban kiemeltük, a szociálpolitikai rendszer és az elérhető szolgáltatások, támogatások ezen a ponton is hatással vannak a háztartási feladatok ellátására. Makay Zsuzsanna 2021-es kutatása alapján ugyan láthatjuk, hogy a nők munkavállalása bár 2019-re 10 százalékpontot nöött 2010-hez képest, és a kisgyermekes nők foglalkoztatása is ugyancsak növekedett (az óvodáskorú gyermekkel rendelkező anyák 75 százaléka dolgozott 2019-ben), ám ezek az arányok még mindig elmaradnak európai szinten, ami részben az óvodai és bölcsődei férőhelyek kis száma miatt van.

Gál, Szabó és Vargha kutatásában azt vizsgálta, hogy az otthon végzett munka jellemzően kinek a feladata és kik azok, akik ennek az előnyeit élvezik. Az időtranszfereket vizsgálva emellett a kutatás kitért arra is, hogy az otthon végzett munka mennyi keresőtevékenységként végzett munkának felel meg. Valamint arra is választ kerestek, hogy életkorok szerint hogyan változik az otthoni munkával töltött idő, és milyen életkorban kezdik és fejezik be az otthoni munkát. „A fizetett munkával szemben a háztartási munkát az emberek fiatalabban kezdik. [...] A görbe a 30-as korévek elején éri el az első csúcspontját, amikor az emberek sok időt szánnak kisgyermekükre. E korosztályok körülbelül félévnyi keresetnek megfelelő értéket állítanak elő a háztartásban.” (Gál–Szabó–Vargha 2017, 292.)

A szerzők részletesen kifejtik az általuk használt módszer korlátait, és igyekeznek átfogó képet adni arról, hogy milyen adatok ismerete mellett és milyen korlátok között használható a módszer. Fontos itt is kiemelnünk, hogy ennek az átszámítása nehéz feladat és sok korlátba ütközik

– részben abba, hogy nincs nemzetközileg egységesen használt definíció, amely meghatározná mi tartozik a házimunkához (Herche 2010). Annyi azonban mindenképpen kiderül, hogy az otthon végzett munka esetében nem beszélhetünk arról, hogy ez a munka valamikor véget érne, mint a keresőtevékenység a nyugdíjba vonulással. Éppen a nyugdíjba vonuláskor felszabaduló idő egy részét fordítják a házimunka elvégzésére – amely stratégia szintén inkább a nőkre jellemző. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az otthoni munkát átvehetik a fiatalabb generációk vagy fizetett segítség, ha az idősebbek már nem tudnak erről gondoskodni – bár ez utóbbi lehetőség, ahogy a gyermekgondozás esetében, itt sem jellemző (Gál–Szabó–Vargha 2017).

Az otthon végzett munka többségét – ahogyan a korábbiakban is láttuk, jellemzően a nők végzik. Következésképpen a háztartás többi tagja élvezi ennek a munkának a gyümölcsét – elsősorban a gyermekek, de a férfiak is. „A nők összességében többet dolgoznak a háztartásban, mint a férfiak. [...] A legnagyobb különbség átlagosan a húszas évek végén és a harmincas években lévő nők és férfiak között van, amikor a nők a legnagyobb eséllyel vannak otthon kisgyermekükkel.” (Gál–Szabó–Vargha 2017, 294.) Ez az idő elteltével – ahogyan a kutatók is megjegyzik – természetesen változik, de míg a nők jellemzően idős korukig végzik az otthoni munkát, a férfiak esetében ezt nem láthatjuk, később is kezdenek otthoni munkával foglalkozni és hamarabb is fejezik be.

Módszertan

Tanulmányunkhoz a Századvég Konzorcium által készített nagymintás családkutatás adatbázisa alapján készítettünk másodelemzést. Az adatfelvétel során 20 perces CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing – számítógéppel támogatott telefonos interjú) módszerrel rögzítették az adatokat, az apák családon belüli helyzetére vonatkozó alminta mérete 15 000 fő volt. Az adatfelvétel 2021-ben zajlott, a kapott adatbázist a KSH által elkészített 2016-os mikrocenzus alapján nemre, korra, iskolai végzettségre és településtípusra súlyoztuk, így a magyar lakosságra reprezentatív adatokat kaptunk. Az elemzés során ezeket az adatokat használtuk fel, amelyben a férfiak és ezen belül az apák válaszait vizsgáltuk meg.

A kutatásban azokat a kérdéseket használtuk fel, amelyeket minden résztvevő kitöltött, illetve egy alminta kérdéseit, amelyek kifejezetten a családon belül betöltött szerepekkel foglalkoznak. A családdal kapcsolatos alminta kérdései, ezeket kiegészítve, attitűdökkel kapcsolatos és értékrendi kérdéseket vizsgáltak (mit gondolnak a megkérdezettek a családok felépítéséről, működéséről, támogatásáról). Jelen elemzésben egy szűrt mintát készítettünk azokra az apákra vonatkozóan, akik mindkét részt kitöltötték, az elemzésben pedig elsősorban keresztábra elemzést alkalmaztunk.

Eredmények

Demográfiai jellemzők

Az elemzésünkben szereplő apák végzettségüket tekintve a legnagyobb arányban a középfokú végzettséggel rendelkezők közül kerültek ki: 30,6 százalékuknak volt középfokú végzettsége érettségi nélkül és 32,4 százalékuk rendelkezett érettségivel. Mindössze 15,4 százalékuknak volt alacsony fokú végzettsége és 21,6 százalékuk rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Kor szerinti eloszlásukat tekintve a 60 éves vagy annál idősebb csoport szerepelt a legnagyobb arányban (35,2 százalék), összességében nézve pedig minél fiatalabb korcsoportot nézünk, annál kisebb arányban szerepeltek (a 18-29 éves korosztályba mindössze a minta 4,7 százaléka tartozott). Az általunk vizsgált apák döntő része házas (66,6 százalék), 12,6 százalékuk elvált és 8,8 százalékuk nőtlen. Az apák döntő része (80,8 százalék) a gyermek vérszerinti anyjával neveli gyermekét, mindössze 3,3 százalékuk egyedülálló apa.

Háztartási feladatok megosztása

Elsőként azt vizsgáljuk, hogy a férfiak és az apák mennyiben mondtak mást arról, hogy ki végzi otthon az alább felsorolt feladatokat. A kérdésben arra kértük a válaszadókat, hogy az alábbi feladatokkal kapcsolatban mondják el, hogy jellemzően ki végzi őket (a válaszadó, a párja, mindket-

ten egyformán, valaki más, senki). Az első táblázatban láthatjuk, hogy férfiak esetében a legnagyobb arányban a szereléssel és karbantartással kapcsolatos feladatokról mondták, hogy jellemzően ők szokták elvégezni (76,5 százalék). Korábbi kutatások is hasonló eredményre jutottak, vagyis a szerelési és karbantartási munkák tartoznak jellemzően a férfiak feladatkörébe, ezeket jellemzően egyedül is végzik vagy legalábbis nem a párjukkal közösen. Más feladatokat, ahogy itt is láthatjuk, inkább közösen végeznek a párjukkal, mint a bevásárlást (48,8 százalék). A főzés (33,7 százalék) és a mosás (40,7 százalék) jellemzően a nők feladata, bár előbbi esetében, ahogy azt már Gregor Anikó eredményei alapján láthattuk, a férfiak és a nők között nincs olyan jelentős különbség, mivel az ehhez hasonló kreatív feladatokba szívesebben vesznek részt a férfiak.

Érdekes, hogy a gyermekkel való foglalkozásról mondták a legnagyobb arányban, hogy a párjukkal közösen végzik (68,1 százalék), de nem sokkal maradt el ettől a legfőbb döntések meghozatala (63 százalék) és a hétköznapi döntések meghozatala sem (63,8 százalék). Ezek alapján azt láthatjuk, hogy családokra leginkább az jellemző, hogy nincs egy egyértelműen kijelölt családfő, hanem a két szülő közösen hozza meg a családot érintő döntéseket – függetlenül attól, hogy ezek milyen jelentőségűek. A gyermekkel való törődés, mint közös feladat megjelenése szintén visszaigazolja a korábbi tanulmányok eredményeit, vagyis a családcentrikus apai szerep térnyerését a kenyérkereső szerep mellett. Ezt abból is láthatjuk, hogy a férfiak válaszai alapján 32,9 százalékuk végez egyedülként pénzkereső tevékenységet, míg 47,6 százalékuk a párjával közösen, vagyis a kétkeresős családmodell valósul meg gyakrabban, ami alátámasztja, hogy az esetek nagyobb részében mindkét szülő munkavállalására szükség van. Ennél jóval nagyobb arányban válaszolták, hogy mindketten foglalkoznak a gyermekkel vagy gyermekekkel, ami arra utal, hogy a kettős elvárások a gyakorlat szintjén is megjelennek – legalábbis a férfiak érzékelése szerint, ami bizonyos szempontból fontosabb lehet, mint az, hogy ténylegesen milyen elvárásokat fogalmaznak meg velük szemben.

1. táblázat: Háztartási feladatok megosztása a férfiak szerint (N= 28 165)

	<i>Őn</i>	<i>Párja</i>	<i>Mindket- ten egy- formán</i>	<i>Valaki más</i>	<i>Senki</i>	<i>Nem tud- ja/Nem válaszol</i>
Főzés	23,9%	33,7%	28,8%	9,6%	1,2%	2,7%
Takarítás	23,4%	27,3%	39,3%	6,8%	0,5%	2,6%
Mosás	23,1%	40,7%	24,5%	8,4%	0,4%	2,9%
Szerelés, karban- tartás	76,5%	3,3%	9,3%	7,3%	1,0%	2,5%
Bevásárlás	34,3%	8,6%	48,8%	5,2%	0,6%	2,5%
Foglalkozás, tanulás, játék a gyerekekkel	10,5%	16,3%	68,1%	1,6%	1,7%	1,8%
Pénzkereső munkavégzés	32,9%	3,5%	47,6%	4,4%	8,8%	2,9%
A legfőbb döntések meghozatala	26,5%	3,4%	63,0%	3,9%	0,5%	2,7%
Hétköznapi döntések meghozatala	24,4%	4,9%	63,8%	3,5%	0,3%	3,0%

Forrás: Századvég, saját szerkesztés

Kifejezetten az apákat megvizsgálva láthatunk bizonyos eltéréseket a feladatok elvégzésével kapcsolatban. Még magasabb arányban választották, hogy a szerelési és karbantartási feladatokat jellemzően kizárólag ők végzik (82,6 százalék), viszont azt is sokkal nagyobb arányban választották, hogy a főzést (43,9 százalék), a mosást (52 százalék) és a takarítást (35,3 százalék) kizárólag a párjuk végzi. Ez szintén alátámasztja a korábbi kutatásokat, vagyis a gyermekes családokban a tradicionális munkamegosztás a jellemzőbb, és a gyermekvállalás ebbe az irányba orientálja a családokat. Ezek alapján a családokban a gyermekvállalást követően a nemekhez tartozó szerepek jobban elválnak, mint korábban, vagyis vannak tipikusan férfi vagy apai feladatok és vannak tipikusan női vagy anyai feladatok.

Érdekes, hogy nagyobb arányban választották, hogy mindketten végeznek pénzkereső tevékenységet (51,3 százalék), ami szintén arra utal, hogy a gyermekek eltartása valóban igényli a kétkeresős családmódot. Viszont még magasabb arányban választották, hogy mindketten egyformán hoznak fontos (72,2 százalék) és hétköznapi döntéseket is (72,7 százalék). Ez alapján a gyermekkel rendelkező családok esetében még kevésbé jellemző, hogy egy családfő hozná meg a döntéseket, vagyis az, hogy a párok a feladatokat tradicionálisabban osztják fel, nem jelenti azt, hogy a dön-

téseket is ennek mentén hozzák meg. Ez azért fontos, mert ez hatással van az apák szerepére a családon belül, vagyis, ha a kenyérkeresői szerep inkább rájuk hárul és ezért kevesebb otthoni munkát vállalnak, akkor sem térnek vissza teljesen a tradicionális szerepekhez. Ez azt is jelenti, hogy a kettős szerepelvárás kettős szerepmegvalósítást is jelent: egyszerre kell apaként hagyományosan férfi feladatokat ellátniuk, és ezzel együtt egyenlőségre törekedni a párjukkal azokon a területeken, ahol ez a legkönnyebben megoldható – mint a döntéshozatal. A munkavállalás vagy a gyermekekkel kapcsolatos feladatok egy részének megosztása nem egyszerűen a pár döntése, hanem több külső tényező által befolyásolt. Az azonban, hogy hogyan hoznak meg döntéseket, rajtuk múlik, ezért ezt könnyebben osztják fel egymás között vagy végzik közösen.

Emellett pedig újra meg kell erősítenünk, hogy a gyermekkel való foglalkozás saját bevallásuk szerint mindkettőjük feladata, ami ismét csak összecseng a kettős szerepelvárásnak való megfeleléssel, vagyis, hogy a családfenntartói szerep mellett a gyermekkel törődő apa szerepét is ugyanúgy be kell tölteni. Ezt bizonyítja az is, hogy azzal az állítással, hogy „egy apának ki kell vennie a részét a gyermek körüli teendőkből” az apák 84,8 százaléka teljes mértékben egyetértett. Hasonlóan magas arányban értettek egyet azzal az állítással is, hogy „az anyának és apának meg kell osztania a szülői feladatokat”, vagyis ezek már a közösen végzendő feladatokhoz tartoznak.

2. táblázat: Háztartási feladatok megosztása az apák szerint (N= 18 079)

	Ön	Párja	Mindket- ten egy- formán	Valaki más	Senki	Nem tud- ja/Nem válaszol
Főzés	20,2%	43,9%	30,5%	4,4%	0,5%	0,5%
Takarítás	19,0%	35,3%	41,2%	3,8%	0,2%	0,5%
Mosás	18,8%	52,0%	24,5%	3,7%	0,3%	0,7%
Szerelés, karbantartás	82,6%	4,0%	7,8%	4,6%	0,6%	0,4%
Bevásárlás	32,5%	11,2%	53,4%	2,1%	0,3%	0,4%
Foglalkozás, tanulás, játék a gyerekekkel	10,5%	16,3%	68,1%	1,6%	1,7%	1,8%
Pénzkereső munkavégzés	30,6%	4,2%	51,3%	1,6%	11,3%	0,9%

	<i>Ön</i>	<i>Párja</i>	<i>Mindket- ten egy- formán</i>	<i>Valaki más</i>	<i>Senki</i>	<i>Nem tud- ja/Nem válaszol</i>
A legfőbb döntések meghozatala	22,3%	4,2%	72,2%	0,7%	0,1%	0,6%
Hétköznapi döntések meghozatala	19,9%	5,6%	72,7%	0,8%	0,2%	0,9%

Forrás: Századvég, saját szerkesztés

Ha kifejezetten a kisgyermekes apákat vizsgáljuk (akinek az adatfelvételkor legalább egy 0–6 év közötti kisgyermekke volt), akkor azt láthatjuk, hogy a korábban említettek még inkább igazak. Ebben az esetben választották a legnagyobb arányban, hogy kizárólag a párjuk foglalkozik a főzéssel (51,4 százalék), a mosással (58,7 százalék), illetve a takarítással (38,4 százalék). Viszont szintén ebben az esetben volt a legmagasabb azok aránya, akik azt választották, hogy a döntéseket közösen hozzák meg. Ezek az eredmények azt bizonyítják, hogy a gyermekvállalás az, ami a családokat a tradicionális munkamegosztásra ösztönzi és ez a gyermekvállalás utáni pár évben a leginkább igaz. Emellett fontos felhívunk arra a figyelmet, hogy magasabb volt azok aránya, akik azt választották, hogy a gyermekekkel való foglalkozás mindkettőjük feladata (77,7 százalék), ami szintén azt bizonyítja, hogy az apák a gyermekekkel kapcsolatos teendőkből igyekeznek kivenni a részüket, vagyis a kettős elvárásnak próbálnak megfelelni.

3. táblázat: Háztartási feladatok megosztása a kisgyermekes apák szerint (N=3668)

	<i>Ön</i>	<i>Párja</i>	<i>Mindket- ten egy- formán</i>	<i>Valaki más</i>	<i>Senki</i>	<i>Nem tud- ja/Nem válaszol</i>
Főzés	11,2%	51,4%	33,4%	2,9%	0,6%	0,5%
Takarítás	7,3%	38,4%	51,3%	1,9%	0,3%	0,9%
Mosás	7,2%	58,7%	30,8%	1,9%	0,5%	0,8%
Szerelés, karbantartás	80,7%	6,1%	8,9%	2,6%	1,2%	0,5%
Bevásárlás	25,3%	11,4%	61,3%	0,5%	1,0%	0,5%
Foglalkozás, tanulás, játék a gyerekekkel	5,4%	14,5%	77,7%	1,2%	0,2%	1,0%

	<i>Ön</i>	<i>Párja</i>	<i>Mindket- ten egy- formán</i>	<i>Valaki más</i>	<i>Senki</i>	<i>Nem tud- ja/Nem válaszol</i>
Pénzkereső munkavégzés	45,4%	4,8%	47,0%	1,7%	0,5%	0,7%
A legfőbb döntések meghozatala	12,9%	4,1%	81,8%	0,6%	0,0%	0,7%
Hétköznapi döntések meghozatala	7,8%	7,5%	82,5%	1,2%	0,2%	0,8%

Forrás: Századvég, saját szerkesztés

Megvizsgáltuk azt is, hogy mit mondanak a fenti feladatok megosztásáról azok az apák, akik azt válaszolták, hogy jellemzően a párjuk végez kereső tevékenységet. Fontos kiemelnünk, hogy ezek az apák nagyon kis részét tették ki a mintának (N=191), talán mégis érdemes megemlíteni az itt látott összefüggéseket. Ezek a családok az apák válaszai alapján az anya jövedelméből tartják fenn magukat, ami lehet azért, mert az apa valamilyen okból nem tud munkát vállalni, vagy azért, mert az anya magasabb jövedelme miatt az apa veszi át az otthoni teendőket. Ez utóbbi valószínűleg egy még kisebb csoport, ugyanis az apák válaszai alapján bár a párjuk végzi jellemzően a kereső tevékenységet, az otthoni feladatok is jellemzően rá maradnak. 36,8 százalékuk válaszolta, hogy jellemzően a párja főz, 38,5 százalékuk, hogy jellemzően a párja takarít és 53,9 százalékuk, hogy jellemzően a párja mos. Ugyan ezek nem a legmagasabb arányok, amelyeket láthattunk, de jól mutatják, hogy ezekben a családokban az apák jellemzően nem vették át a párjuktól az otthoni feladatokat. Viszont magas volt azok aránya ebben az esetben is, akik azt válaszolták, hogy a döntéseket közösen hozzák meg (legfőbb döntések – 74,8 százalék, hétköznapi döntések – 78,4 százalék). Ezek a családok – már csak számosságukat tekintve is – marginális csoportot képezhetnek, viszont egy olyan szélsőséges esetet mutatnak be, ami azt igazolja, hogy a két nem közötti tradicionális szerepek felcserélése a gyakorlatban csak nagyon ritka esetekben valósul meg. Ez azt is jelenti, hogy az északi országok által elkezdett folyamat, amelyben a nemek feladataikat egy időre felcserélik, ugyan szociálpolitikai eszközökkel talán megvalósítható, ezek hiányában csak nagyon elszigetelt, egyedi esetekben történik meg.

Szintén megvizsgáltuk azokat az eseteket, amikor az apák azt válaszolták, hogy jellemzően ők végzik a keresőtevékenységet (N=1381). Fontos

kiemelni, hogy ebben az esetben sokan lehetnek olyanok, akiknek nem régen született gyermeke, vagyis a párjuk kevesebb otthoni feladatot tud ellátni. Ebben az esetben azt láthattuk, hogy az eddig vizsgált csoportok közül a legnagyobb arányban szerepeltek itt azok, akik a klasszikus háztartási munkákat jellemzően maguk végzik (főzés – 38,9 százalék, takarítás – 39 százalék, mosás – 39,9 százalék). Szintén ebbe a kategóriába tartozott a bevásárlás is, melyről az apák 55,9 százaléka mondta, hogy jellemzően csak ő végzi. Emellett érdekes, hogy a döntések meghozatalával kapcsolatban ennek a csoportnak a tagjai mondták a legkisebb arányban, hogy mindketten egyformán részt vesznek benne (legfőbb döntések – 47,5 százalék, hétköznapi döntések – 48,3 százalék).

Ez alapján ezekre a családokra a leginkább igaz, hogy van hagyományos értelemben vett családfő, aki a döntéseket hozza (jellemzően az apa). Emellett úgy tűnik, hogy bár ők végzik a keresőtevékenységet, az otthoni munkákból is több marad rájuk. Itt fontos megjegyezni, hogy mivel önbevallásról van szó, könnyen lehet, hogy ez inkább egy érzet, hogy bár többet dolgoznak, otthon is több munkát kell vállalniuk, ami nem jelenti azt, hogy ezt a pár másik tagja is így látja.

Egy példán keresztül szeretnék még egy fontos részletet megvilágítani. Abban az esetben, ha az apa az egyedüli keresőtevékenységet végző felnőtt (például az édesanya a gyermek születése után gyesen van), az elvárás akkor is a párjukkal való egyenlő feladatmegosztás. Mit jelent azonban az egyenlő megosztás? Ha az anya otthon van a gyermekkel, akkor számára kézenfekvőbb az otthoni feladatok elvégzése, mint az apának, aki a nap nagy részében munka miatt távol van. Ez azonban egyfajta tradicionális munkamegosztás, amely miatt az apákat kritika érheti. Nincs tehát recept arra, hogy milyen a megfelelő, egyenlő munkamegosztás. Ezt leginkább a felek szubjektív megítélése határozza meg, amely azonban, a kutatásokat figyelembe véve, jellemzően nem találkozik, mivel a nők jelentős hányada úgy érzi, sokkal több időt töltenek házimunkával, mint a férfiak.

Látható, hogy a korábbi kutatásokkal teljesen összhangban lévő eredményeket kaptunk, ami azt jelenti, hogy a nemek közti feladatmegosztásra nem született új megoldási módszer a felmérések között eltelt időszakban. Ennek oka pedig talán abban kereshető, hogy egyelőre nincsenek elterjedt jó gyakorlatok az otthoni teendők elosztására. A férfi-

akkal szembeni elvárások megváltozása viszonylag újszerűnek mondható, és az eredmények alapján nem született még általánosan érzékelhető megoldás, amely ehhez tartósan tudna igazodni. Egyes családok esetében persze születhettek olyan stratégiák, amelyeket alkalmazva minden résztvevő elégedett, de általánosságban nem láthatunk ilyet. Vagyis ez a probléma továbbra is relatíve megoldatlan és frusztráció forrása lehet a párok számára.

Elvárások

A kutatás során arról is kérdeztük az apákat, hogy milyen volt a kapcsolatuk a saját apjukkal, illetve milyen apának látják magukat. Előbbi kérdést tekintve a legnagyobb arányban azok szerepeltek, akiknek kifejezetten jó a kapcsolatuk a saját apjukkal (48,3 százalék). 29,3 százalékuk válaszolta, hogy inkább jó a kapcsolata, és 11,6 százalékuk, hogy semleges. A férfiakat általában vizsgálva nem láthatunk jelentős különbséget, vagyis a saját apával való kapcsolat nem, vagy legalábbis nem közvetlen módon befolyásolja, hogy egy férfi vállal-e gyereket vagy sem. A saját megítélésükkel kapcsolatban szintén hasonló megoszlást láthatunk, az apák legnagyobb arányban inkább jó apának tartják magukat (44,2 százalék), 35,4 százalékuk válaszolta, hogy kifejezetten jó apának tartja magát és 16,2 százalékuk, hogy semlegesnek. Ez alapján az apák többsége úgy látja, hogy jól végzi szülői feladatait és csak elenyésző részük nyilatkozott úgy, hogy bármilyen mértékben is rossz apának tartaná magát, ami arra enged következtetni, hogy a saját apjukkal való kapcsolat nincs hatással arra, hogy magukat milyen szülőnek látják.

Néhány további állítással kapcsolatban is megvizsgáltuk az apák véleményét. Azzal az állítással, hogy „két pénzkereső ideális egy családban” az apák 64 százaléka értett egyet teljes mértékben, vagyis a többség támogatja a kétkeresős családmódellet. Ez sok esetben nem pusztán ideológiai kérdés, hanem a család anyagi biztonságának a kérdése. Könnyen lehet, hogy olyan családokban is, ahol egyébként úgy gondolkodnak a szülők, hogy jobb lenne, ha az anya otthon maradna és az otthoni teendőket látná el, a kétkeresős családmódellet valósítják meg, mert csak így tudják biztosítani a szükséges anyagi forrásokat.

Az az állítás, hogy „a férfi keresse a pénzt, a nő lássa el a családot” sokkal jobban megosztotta az apákat, azaz nagymértékben eltérhet egy mástól az, amit ideálisnak gondolnak, és az, amit meg is tudnak valósítani a családok. Az apák 27,1 százaléka válaszolta, hogy teljes mértékben egyetért az állítással, de 22,8 százalékuk egyáltalán nem értett vele egyet, további 25,8 százalékuk pedig semleges volt az állítást illetően. A klaszszikus és a kétkeresős családmódel közötti átmenetet láthatjuk ezekben a válaszokban, ugyanis annak ellenére, hogy az apák negyede úgy gondolta, hogy a férfinak kell fenntartani a családot és a nőnek kell ellátnia, csak 4,6 százalékuk nem ért egyet egyáltalán a kétkeresős családmódellel. Vagyis az elméleti ideológiákat a mindennapok gyakorlata nagyban módosíthatja. Ez nem jelenti azt, hogy azokban a családokban, ahol az apa úgy gondolja, hogy a nőnek inkább a család ellátása a feladata, de az anyának dolgozni kell, nem fog a nőre maradni az otthoni teendők nagyobb része is. Vagyis – bár láttuk, hogy nem ez a jellemző – a családok egy részében a nők kettős teherviselése ugyanúgy megvalósulhat, ahogy korábban a szocializmusban, ha a partnerük nem támogatja őket azzal, hogy részt vállal az otthoni teendőkben.

Összegzés

Összességében azt láthattuk, hogy az újonnan felvett adatok továbbra is visszaigazolják a korábbi kutatások eredményeit. A vonatkozó kurrens szakirodalom arról számolt be, hogy a nők végzik a háztartási munka döntő részét. Ugyanakkor a férfiak esetében is láthattuk, hogy a velük szemben támasztott kettős elvárásnak megfelelően – kenyérkeresői és családcentrikus szerep – részt vesznek a gyermekekkel való foglalkozásban, illetve sok feladatot végeznek a párjukkal közösen. A klasszikus háztartási munkákat, mint a mosás, takarítás és főzés, jellemzően még mindig a nők végzik inkább, de egyre gyakoribb, hogy ezekből a férfiak is részt vállalnak. Kutatásunkból az is kiderült – ami szintén szerepelt a szakirodalmak eredményei között – hogy a gyermekvállalás a családokat egy újfajta munkamegosztási stratégia felé irányítja és a klasszikus feladatmegosztás fog dominálni, a kisgyermekes esetében még inkább ezt láthatjuk. Ezek alapján a korábbi kutatások eredményeihez képest

nem láthatunk jelentős változást sem a férfiakkal szembeni elvárásokban, sem pedig a munkamegosztásban, ami azt jelentheti, hogy társadalmi szinten rögzült problémával állunk szemben, amire tömegesen alkalmazott megoldás még nem született.

Irodalom

- Gál, Róbert Iván – Szabó, Endre – Vargha, Lili 2017: Láthatatlan transzferek: ki adja és ki kapja a háztartási munkát? *Demográfia*, 2017. 60 (4), 283–298.
- Gregor, Anikó 2016: A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu*, 2016 (1).
- Herche, Veronika 2010: Háztartási munkamegosztás – Azonosságok és különbségek Európában. *Demográfia*, 53 (1), 67–90.
- Makay, Zsuzsanna – Spéder, Zsolt 2018: Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei, In: Monostori, J. – Óri, P. – Spéder, Zs. (szerk.) 2018: *Demográfiai portré 2018*. Budapest, KSH NKI, 65–82.
- Spéder, Zsolt 2011: Ellentmondó elvárások között... – Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Nagy Ildikó - Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest, TÁRKI, 207–228.
- Stier, Haya – Lewin-Epstein, Noah 2007: Policy effects on the division of housework. *Journal of Comparative Policy Analysis*. 9.
- Takács, Judit 2017: Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27 (3), 104–126.
- Veroszta, Zsuzsanna – Boros, Julianna – Kapitány, Balázs – Kopcsó, Krisztina – Leitheiser, Fruzsina – Szabó, Laura – Spéder, Zsolt 2021: *Várandósság Magyarországon – Jelentés a Kohorsz '18 Magyar Születési Kohorszvizsgálat 1. hullámáról*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Voicu, Malina – Voicu, Bogdan – Strapcova, Katarina 2009: Housework and Gender Inequality in European Countries. *European Sociological Review*, 25 (3), 365–377.

LÁSZLÓ TAMÁS

Családról és házasságról: a vallásos hitükben válás után megerősödtek attitűdjei¹

Absztrakt

Elemzésünkben egy olyan, szűkebb csoportra összpontosítjuk figyelmünket, akiknek az életében kétszeresen is tetten érhető a változás. A vallásos hitükben válásukat követően megerősödtek értékrendjére és attitűdstruktúrájára úgy is tekinthetünk, mint sajátos „kereszt-folyamatok” eredőjére. A számadatok segítségével arra a kérdésre keressük a választ, hogy – elsősorban a család és a házasság vonatkozásában – mi jellemzi az általunk vizsgált csoport gondolat- és érzésvilágát, valamint, hogy attitűdjeik ezen rendszere alapján hol helyezhetők el más elvált emberekhez, a házasokhoz, illetőleg a hajadon/nőtlen családi állapotúakhoz képest. Eredményeink arra utalnak, hogy a vallásosság erősödése összefügghet azzal, hogy a házasság felbomlása sokjának kezelésében más lehetőségeknek viszonylag híján voltak – emellett pedig azt láthatjuk, hogy esetükben a közeledés sok esetben ráépült a valláshoz való eleve meglévő kötelekekre. A válással kapcsolatos ritkás közvetett (a szűkebb környezetben látott) tapasztalatokhoz viszont a rendszerint nehéz élethelyzet negatív következményeinek fokozott megélése társult, amit a társas mikrokörnyezet hozzáállása is tovább rontott – vélhetően ezáltal is csökkentve a megküzdés alternatív útjainak számát. A hitükben válásukat követően megerősödtek csoportjának értékrendszere egyértelműen inkább hasonlít a házasokéra, mint a többi, váláson átesettére. Ez alól kivételt képeznek azok a szempontok, amelyek közvetlenebbül kötődnek, kötődhetnek a házasság felbomlása nyomán előálló élethelyzethez. A családról és a házasságról, azok értékéről vallott nézetek tekintetében viszont azt láthatjuk, hogy a vallás irányába forduló elváltak inkább rendelkeznek a házasságban élők alapvetően pozitív viszonyulásával.

Kulcsszavak: válás, vallásosság, attitűdök, család, házasság

Abstract

In our analysis, we focus on a narrower group of people whose lives are doubly affected by change. The values and attitudinal structures of those who have become stronger in their reli-

1 Jelen tanulmány koncepcionális előzménye egy, a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet (a későbbi Család- Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet) felkérésére készített kvalitatív felmérés (ld. Pillók [és mások] 2016, 273–319), melyből később részletes elemzés és szakdolgozat (László 2018) is készült (ez utóbbi szöveg bizonyos részeit – aktualizálva –, valamint az eredmények alapján kimunkált legfontosabb belátásokat felhasználtuk mostani írásunk elkészítéséhez). A tanulmányban közölt, a legfontosabb szociodemográfiai változók mentén országosan reprezentatív nagymintás, empirikus felmérésből származó adatok forrása pedig az Innovációs és Technológiai Minisztérium megbízásából, a Századvég Alapítvány által 2021-ben végzett, *A családok helyzete a magyar társadalomban* című kutatás, illetve annak adatbázisa.

gious faith can be viewed as the root of specific „cross processes”. The data are used to answer the question of what characterises the thoughts and feelings of the group we are studying, particularly in relation to family and marriage, and where their attitudes are placed in relation to other divorced people, married people, and single people. Our results suggest that the increase in religiosity may be related to their relative lack of other options for dealing with the shock of the break-up of their marriage – and that in many cases, we see that their approach was built on pre-existing ties to religion. However, the rare indirect experiences of divorce (seen in a more intimate setting) were accompanied by an increased experience of the negative consequences of a usually difficult life situation, which was further complicated by attitudes in the social micro-environment – presumably reducing the number of alternative ways of coping. The values of the group of those who had become stronger in their faith after divorce were clearly more similar to those of the married than to the other divorcees. The exception to this is those aspects that are more directly linked, or may be linked, to the life situation that arises following the break-up of a marriage. In terms of views on the family and marriage and their value, however, it can be seen that divorcees who turn to religion tend to have more of the basically positive attitudes of married people.

Keywords: divorce, religiosity, attitudes, family, marriage

Válásról és vallásosságról

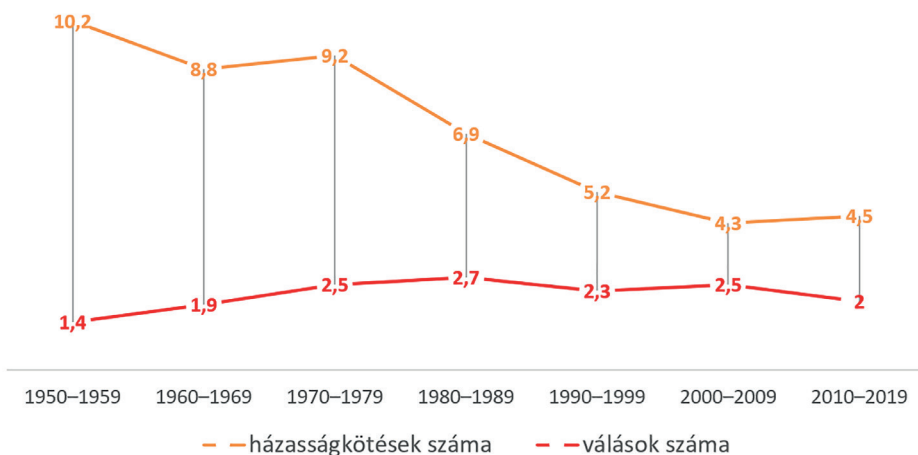
A párkapcsolati életút megszakadását követően átalakuló viszonyulások bár nem szükségszerűen vezethetők vissza az elválás jelentette sokkra, feltételezhetjük, hogy összefüggnek az adott csoport léhelyzetének és annak változásának egyes ismérveivel, de minden bizonnyal sajátos konstellációba helyezik az értékek szerkezetét és a különféle attitűdtárgyakhoz való viszonyulásokat. A válás jelenségével és annak vallásossággal való összefüggésével kapcsolatosan a továbbiakban rövid társadalomtörténeti áttekintést adunk, majd a számadatok segítségével egyrészt arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy – elsősorban *a család és a házasság vonatkozásában – mi jellemzi az általunk vizsgált csoport gondolat- és érzésvilágát, valamint hogy attitűdjeik ezen rendszere alapján hol helyezhetők el más elvált emberekhez, a házasokhoz, illetőleg a hajadon/nőtlen családi állapotúakhoz képest.*²

² Összehasonlító jellegű kutatási kérdésünk arra a feltételezésre épül, hogy a megerősödött vallásosság attitűdrendszerrel való összefüggése kivetülhet a család és a házasság területére is. Azt hiposztazzáljuk, hogy a válásukat követően hitükben megerősödtek más elváltakhoz képest az elválás sokkját követően is (vagy újra) pozitívabb attitűdökkel fordulnak a család és a házasság intézményei felé.

A válások számának alakulása

A válások száma hazánkban – hosszabb időszakokat nézve és más mutatószámok kontextusát is figyelembe véve – egyértelműen *növekvő tendenciát* mutat. A Központi Statisztikai Hivatal honlapján 1949-ig visszamenőleg érhetőek el évenkénti adatok a házasságkötések és a válások számára vonatkozóan. Míg 1949-ben összesen 12 556 házasságot (ezer lakosonként 1,4-et) bontottak föl, addig a rendszerváltás évében már 24 952-t (ezer lakosonként 2,4-et).³ Évtizedes bontásban a '90-es évek azt megelőző két évtizedhez képesti, családpolitikai szempontból javulónak mondható tendenciáját (ezer lakosonként 2,3 válás a '70-es évek 2,5-ös és a '80-as évek 2,7-es értékeihez képest) a 2010-es években újabb „enyhülés” követte (a 2000-es évekhez képest viszonylag jelentősen, 5 tizeddel csökkent a vonatkozó érték), ráadásul mindez ezúttal a házasságkötések száma és aránya addigi, csökkenő tendenciájának megfordulásával is együtt járt. (1. ábra) Nem mellékes továbbá az sem, hogy a házasságkötések viszonylag nagy része nem az első ilyen esemény az érintett párok életében (2011-ben minden harmadik házasságkötés újránházasodás volt).⁴

1. ábra: Ezer lakosra jutó házasságkötések és válások évtizedenkénti átlaga Magyarországon (db)

Forrás: KSH 2021, saját szerkesztés

³ KSH 2021.

⁴ Uo.

A tendenciák rendkívül hasonlóak az Európai Unió más országaiban is, bár Magyarországon a válások aránya rendre átlag fölötti. Az EU jelenlegi huszonhét tagállamában összesítve 1964-ben 0,8 válás jutott ezer emberre (míg házasságkötésből 8), 2016-ban viszont már 1,9 (a házasságkötések aránya ekkor 4,4 volt).⁵ A fentiekén túl két további, lényeges megállapítást tehetünk. Egyrészt úgy tűnik, hogy a válások magas aránya elsősorban európai, illetve a *nyugati civilizációhoz* (mindenképpen beleértve ezúttal az európai posztszocialista országokat is) köthető jelenség.⁶ Másrészt pedig elmondhatjuk, hogy a házasságok és válások arányát tekintve *hazánk különösen érintett* a házasság intézménye válságának társadalmi problémáját illetően – száz ország, illetve országcsoport közül Belgium és Portugália után Magyarország következik a nyers válási arányszám nyers házasságkötési arányszámhoz viszonyított értékeire vonatkozó listában.⁷ Spéder Zsolt a – legutóbbi időszaktól eltekintve – romló magyar mutatószámokat elsősorban *demográfiai* okokkal magyarázza. Spéder úgy látja, hogy a növekvő várható élettartam és a javuló egészségügyi és életkilátások kitolják a házasságok időtartamát, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy idősebb életszakaszokban is reális lehetőségként jelenik meg azok felbontása.⁸

Társadalomtörténeti változások

Más magyarázatok statisztikai összefüggések helyett *társadalomtörténeti* tényezőkre és a családi együttélési formák változásaira vezetnek vissza a válással kapcsolatos jelenlegi tendenciákat. A továbbiakban mi is elsősorban ezt az utat követjük. Maga *a mai értelemben vett család* a modernitást megelőző korszakokban nem volt általános jelenség. „A 18. századig –

⁵ Eurostat 2022.

⁶ Az amerikai (National Center for Health Statistics 2015), az Európai Unióra vonatkozó (Eurostat 2018) és a világ más részeiről származó (United Nations Statistical Division 2012) adatok a Wikipedia válási statisztika szócikkében átlátható és könnyen összehasonlítható módon vannak feltüntetve.

⁷ Az Eurostat 2010-es adatai szerint 71, 68 és 67 százalék a három országban a két mérőszám egymáshoz viszonyított aránya. Eurostat 2018. Ezt az adatot azonban érdemes fenntartásokkal kezelni, hiszen a házasságkötések és a válások arányai eltérő populációkra vonatkoznak – így a házasságok stabilitására nem következtethetünk bizonyossággal, hanem legfeljebb a házasság (mint intézmény) társadalmi „népszerűségének” mértékére. Ezek az adatok szintén megtalálhatók a Wikipedia már idézett, vonatkozó szócikkében.

⁸ Spéder 2014, 336.

és Európa elmaradottabb vidékein még azután is – sokkal inkább a »ház« és a »háztartás«, mint a »család« volt a nagyobb közösségek (nemzetek, országok) kulturális önértelmezésének egysége.”⁹ Ezekben a típusú mikroközösségekben bizonyos szempontból nagyon *zárt együttélés* valósult meg, ahol a közösség tagjai „felügyeletet” gyakoroltak nemcsak saját, de a többiek viselkedése, cselekvései felett is.¹⁰

Az európai kontinensen elkezdődő nagyszabású átalakulások eredményeként a modernitásban fokozatosan felbomlottak a közösségszerű emberi szerveződések és átadták helyüket a *funkcionálisan differenciálódott társadalmaknak*.¹¹ A környezet részéről gyakorolt kontroll gyengülése megteremtette az előfeltételét, hogy a romantikus szerelem gondolata normaként jelenjen meg a párválasztási szokások és a társas elvárásrendszerek között. Andorka Rudolf a legfőbb változást *a család funkcióinak* megváltozott rendszerében látja.¹² A funkcionális differenciálódás egyúttal azt is jelentette, hogy a különféle tevékenységek szinterei mindinkább elkülönültek egymástól. A 18. századtól *a munkahelyek és az otthonok különválása* megteremtette az időszervezés kettősségét, vagyis különálló fogalomként jelent meg a munka- és a szabadidő. A polgári társadalmakban kialakult a családi intimitás, egyúttal pedig a *komplementer szerepek* (a ház ura és asszonya, a szülők és a gyerekek, a keresők és az eltartottak) és a hozzájuk kapcsolódó, pszichikai és kommunikációs megterhelést jelentő új elvárásrendszerek.¹³

A családi élet természetének változásai tágabb társadalmi összefüggésben is számos új kérdést vetettek fel. Habermas szerint *a magánszféra és a nyilvánosság elkülönülése* döntő jelentőségű volt a modern polgári kultúra önértelmezése szempontjából.¹⁴ A német szociológus rávilágít, hogy a magánszféra és a nyilvánosság szétválasztása korántsem tökéletes. A nyilvánosságban való megszólalás is „magánvéleménnyé” válik, amit – tehetjük hozzá – kitüntetett önértékkel ruháznak fel, például a közösségileg kötött, reprezentációs funkcióval bíró megnyilvánulásokhoz képest. A két szféra ilyenén, szabadon átjárható „kettébomlását” az – együttélési

9 Somlai 1986, 58–59.

10 Uő. 1984, 5.

11 Tönnies 2004, 9.

12 Andorka 2006, 400.

13 Somlai 1986, 70.

14 Habermas 1993, 82–83.

és „együtt-nem-élési” (lásd: atomizálódó társadalom) formák legitimitás-növekedésével is összefüggő – *individualizációs folyamat* egy fontos állomásának tekinthetjük.

Társadalmi normák, jogtörténeti és egyházjogi aspektus

A társadalmi normarendszerek átalakulása több szinten is tetten érhető. A házasság egyéni hatáskörbe való áthelyeződése egyúttal az abból való kilépés igényének emancipációja feltételét is maga után vonta.¹⁵ A mikroközösségek kötelekeitől eloldott életmódok differenciálódása a legitim értékek pluralizálódásával járt együtt. A modern házasságokban egyre kevesebb a felek számára a magától értetődő elem, a szabadabban kialakítható keretek tehát kommunikációs kihívásokként jelentkeznek a házastársak életvilágában. A kapcsolatok személyes és közös meghatározásának sikertelenségei miatti „válások éppúgy csak »szakaszhatárai« s nem feltétlenül »végállomásai« a párkapcsolat útjának, mint ahogyan a házasságkötések is csak törvényes, nem pedig tényleges kiindulópontjai ennek.”¹⁶ A normarendszer átalakulása, az életútválasztások széles skálájának legitimé válása azonban nem feltétlenül jelenti ennek problémamentességét. A modern társadalomban a kapcsolattrendszerek instabillá válása újfajta kihívásokat teremt az emberi személyiség fejlődése, az identitás kialakulása és a közös hiedelmek, értékrendszerek számára – végső soron pedig veszélyezteti a lelki egészséget.¹⁷

A társadalmi norma egy másik szintjén a válás intézményesülésének lehetőségét jogtörténeti szempontból a normarendszer egységes – valósi jellegű – világértelmezéstől való eloldódása teremtette meg. A *politikontextualitás*¹⁸ közegében létrejövő polgári joggyakorlat „szentesítette” az egyéni választás szabadságát az élet számos területén, így a családi viszonyrendszer vonatkozásában is. Roderick Phillips szerint a szekularizáció hatásai párhuzamosan, egymást erősítve jelentkeztek az ideológia és az intézményi funkciók területén. A politikai, társadalmi és jogi elméletekben a teológiai jelleget háttérbe szorították a különféle (társadalmi,

15 S. Molnár 2010, 238–240.

16 Somlai 1986, 89.

17 Kopp–Skrabski 1992, 167.

18 Bognár 2015, 22.

erkölcsi, egyéni) világi megfontolások, a vallási hatóságoktól pedig világi, laikus testületek vették át a szerepet – a házasság és a válás tekintetében is. Hosszas társadalmi viták után 1792-ben a francia Nemzetgyűlés elfogadta azt a törvényt, amely lehetővé tette a *közös megegyezésen alapuló válást*, és számos válóokot meg is határozott (például az elmebetegséget, a kegyetlen és rossz bánásmódot, a „feslett” erkölcsöket vagy a legalább két éve tartó elhagyást).¹⁹

Magyarországon a házasságbontásra vonatkozó első jogi szabályozás az 1894. évi XXXI. törvény volt, amely *vétkességi alapon* nyugodott – vagyis a válás akkor vált lehetővé, hogyha az alperes vétkesnek bizonyult valamely meghatározott bontóok tekintetében (abszolút bontóoknak számított a házasságtörés és a másik fél életére törés, relatív, az eljáró bíró által mérlegelhető bontóoknak pedig többek között az „erkölcstelen élet megátalkodott folytatása”). A közös megegyezést ez a törvény még nem szabályozta. Egy 1945-ben hatályba lépő rendelet néhány további bontóokot sorolt fel az addigiak mellett – olyan, az 1792-es franciaországi jogszabályban foglaltakhoz hasonlókat, mint az öt éve tartó különélés, a gyógyíthatatlan elmebetegség, de a házasságkötést követő két év eltelte utáni közös megegyezés is fölkerült a listára. A vétkességi elvvel az 1952-es családjogi törvény szakított. Ekkor a válás intézményét új alapokra helyezték, az egyetlen, általános bontóokot *a házaselet teljes és helyrehozhatatlan megromlásában* határozták meg. A megromlás tényének bizonyítása alól a házastársak válási szándékának egyező kinyilvánítása mentesített, ezáltal még inkább megkönnyítve a házasság felbontását.²⁰

A normákat szabályozó társadalmi, jogi és egyházi intézmények kapcsolatát azonban nem írhatjuk le egyirányú folyamatként. Az értékrendek terén bekövetkező változásokra ugyanúgy visszahathatnak a jogi és egyházi szabályozások módosulásai, mint fordítva. S. Molnár Edit szerint „a közmegítélés egyre nehezebben azonosul a házassági eskü mai szemmel meglehetősen anakronisztikusnak tűnő »holtomiglan-holtodiglan« követelményével. Az »Életünk fordulópontjai« című panelvizsgálat adata szerint 2004-ben és 2008-ban az 50 év alatti férfiaknak és nőknek már csak mintegy egynegyede-egyötöde hitte azt, hogy »a házasság egy életre szóló kapcsolat, ami nem érhet véget«. A meghatározó többség

19 Phillips 2004, 90.

20 Bognár–Telkes 1996, 176–177.

teljes mértékben elveti ezt az elvet, vagy legalábbis kételkedik abban.”²¹ A társadalmi diskurzus jelen állapotára utaló megállapítás egyúttal azt is jelzi, hogy a házasság intézménye fogalmilag – ha némiképp látens módon is, de – összekapcsolódott az *egyházias vallásosság* képzetkörével.²²

Elemzésünk szempontjából érdemes röviden szólnunk a legjelentősebb magyarországi keresztény felekezetek egyházi intézményrendszereinek eltérő hozzáállásáról és szabályozásáról a válásokat illetően. A *római katolikusoknál* mindenképpen kiemelendő, hogy a házasságot, mint szentségi kapcsolatot fogják föl, ezért felbonthatatlannak tekintik azt.²³ A válással kapcsolatos egyházi viszonyulásnak ez az alapja. A jelenlegi kánonjog a házasságok felbontásának két esetét különbözteti meg: megtörténhet az érvénytelenség kimondása által (olyan esetekben, amelyekben az illetékes egyházi bíróság megállapította, hogy a frigymű nem szentségi alapon kötött, például mert az egyik fél megtévesztette a másikat), a megkötött, de el nem hált házasságok esetében pedig pápai jogkörbe tartozik a felbontás.²⁴

Ahogy a római katolikus, úgy az evangélikus és a református felfogás is alapvetően a házasság intézménye mellett foglal állást. Lényeges különbség azonban, hogy Luther és Kálvin tanítása nem tekinti a házasságot szentségnek. Az *evangélikusok* körében élénk diskurzus, vita jelei mutatkoznak a válással kapcsolatban. A kérdéskör elsősorban az újraházasodás problematikáján keresztül értelmeződik – az egyik irányzat megengedőbbnek mutatkozik a hívők illetően, nem tradicionális életút-választásaival szemben (de szorgalmazza az ilyen irányú döntések lelkesek általi helytelenítését),²⁵ egy másik megközelítés viszont arra helyezi a hangsúlyt, hogy az Újszövetség kifejezetten tiltja a válást, amiből többek között az is következik, hogy az egyházi tisztviselők házasságait érintő bontásokkal szemben különösen határozott fellépésre van szükség.²⁶

A *reformátusoknál* is zajlik diskurzus a válásról, itt azonban – ismereteink szerint – inkább a hagyományos felfogástól eltérő életutakhoz történő megértő viszonyulás, az újrakezdés elfogadása és bátorítása a do-

21 S. Molnár 2010, 240–241.

22 Kopp–Skrabski, 2003, 106–107.

23 Az Egyházi Törvénykönyv, 1055. kánon, 1. §.

24 Hársfai 2006.

25 Pröhle 2008, 372.

26 Karner 1993, 10.

mináns narratíva.²⁷ E megértésen alapuló hozzáállás fontos eleme, hogy az ágensek, a témában megszólalók hangsúlyozzák a válások folyamatjellegét. Egyesek úgy látják, hogy a Szentírásban nincs egyértelmű passzus arról, hogy hogyan kell kezelni a felbomló, felbontani szándékozott házasság esetét.²⁸ A toleránsabb szemléletmód további példajaként említhetjük, hogy a reformátusok körében igény mutatkozik speciálisan válási búcsúrítusok kidolgozására is.²⁹

Láthatjuk tehát, hogy a családról, házasságról, válásról alkotott képünk nem feltétlenül olyan magától értetődő, ahogyan a hozzájuk kapcsolódó kényszerítő erőket a mindennapokban tapasztaljuk. Társadalmi változások, jogi, egyházi szabályok, normák nagyban befolyásolják alakulásukat, így merőben történeti jellegű és ilyen értelemben esetleges az a viszonyulás, amit hajlamosak vagyunk evidenciaként kezelni és érzékelni.

Válás és vallásosság összefüggései

A történeti kitekintést követően visszakanyarodunk napjaink társadalmihoz és az empirikus társadalomkutatások vonatkozó eredményeihez. Több hazai és nemzetközi vizsgálat foglalkozott azzal, hogy a házasságok felbomlása, felbontása szignifikáns kapcsolatban áll-e más értékrendbeli és életmódbeli tényezők mellett a házastársak vallásosságával, vallásgyakorlásával is.

McDaniel és munkatársai longitudinális vizsgálatuk eredményei alapján arra a következtetésre jutottak, hogy – más, szociodemográfiai faktorok kontrollálása mellett – *nincs szignifikáns összefüggés* a vallásosság és a válás között.³⁰ Földházi Erzsébet ugyanakkor kimutatta, hogy „minél elkötelezettebben vallásos valaki, annál kisebb hajlandóságot mutat a válásra. Ez összhangban van azzal az előzetes feltevésünkkel, hogy a vallásos emberek konzervatívabbak, számukra fontosabb értéket képvisel a család, mint a nem vallásosak számára, és a házasságot egész életre

27 Házasság, család, szexualitás. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának állásfoglalása a házasság, a család és a szexualitás kérdéseiről 2004, 7.

28 Szűcs 2004, 59–64.

29 Hess 2004, 67.

30 McDaniel (et al.) 2013, 629.

szóló köteléknek tekintik.” – vagyis értékrend tekintetében felfedezhető számottevő különbség a vallásos és nem vallásos emberek csoportjai között.³¹ Egymástól független kutatások szerint ugyanakkor bizonyos értelemben a válással szembeni „*védőfaktornak*” tekinthető – legalábbis az együtt járás szintjén – a vallásos eseményeken való részvétel.³²

A vallásos párok tagjai által ritkának mondott házastársi konfliktusok és negatív kommunikáció a Lambert és Dollahite szerzőpáros szerint arra enged következtetni, hogy *a házasság stabilitása iránti elkötelezettség* különösen erőteljes a vallásos csoportok körében.³³ Érdekes összefüggés figyelhető meg Vaaler és munkatársainak kutatási eredményei alapján is, akik *a nemi szerepekkel* is kapcsolatba hozták a válás jelenségét. Kutatási beszámolójuk szerint, hogyha a házaspárok közül a férfi teológiai kérdésekben konzervatív értékeket vall, az a házasság stabilitására jótékony hatást gyakorol. Ellenben a válás esélye megnő, hogyha a nő vall konzervatívabb értékeket, vagy ha a férj feleségéhez képest gyakrabban jár vallási szertartásokra.³⁴

Az empirikus kutatási eredmények tehát igen sokféle magyarázatot tesznek lehetővé. Úgy tűnik, hogy bár a vallásosság nem feltétlenül befolyásolja egyértelműen és közvetlenül a házasságok stabilitását, a kapcsolódó értékrendeken keresztül mégis kialakíthat valamiféle védelmet a válással szemben, amennyiben ezt a házastársi kapcsolatrendszer jellege is támogatja.

A párkapcsolat és a vallásosság változása a válás tükrében

A jelenségek összefüggéseit vizsgáló kutatások sorában említhetjük a 2016-ban a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet felkérésére készített felmérést, amelynek keretében a *Házasságok felbomlásának vallási dimenzióját* vizsgálták.³⁵ A kutatás központi eleme egy empirikus adatfelvétel volt, amely során összesen 39 fővel készült interjú.

31 Földházi 2008, 119.

32 Call–Heaton 1997, 382; Schramm (et al.) 2012, 246–268.

33 A kutatók 57 db mélyinterjúra támaszkodó elemzése alapján. Lambert–Dollahite 2006, 439.

34 Vaaler (et al.) 2009, 917.

35 Pillók (et al.) 2016.

A kvalitatív kutatás nyersanyagára támaszkodott későbbi elemzésünk, mely során az interjúszövegek feldolgozását a megalapozott elmélet módszere³⁶ segítségével végeztük el. A vizsgálati tárgyra vonatkozó kutatási eredményeink tekintetében kiemelendő, hogy mind a válás, mind pedig a vallásosság jelenségeinek elemzését illetően elengedhetetlennek mutatkozik egyfajta *dinamikus szemléletmód* érvényesítése. A párkapcsolatoknak és a párok tagjai vallásosságának alakulását érdemes folyamatszerűként elgondolni, ahol különféle *viszonyszinteken* azonosítható kapcsolódási pontok, valamint különféle *eseményszinteken* manifesztálódó történések és narratív értelemtulajdonítások befolyásolják az életutak során jelentkező változásokat. Az összetett, „többdimenziós” rendszerek közötti hatás és kölcsönhatás alapja a jelenségek egyes dimenziói, aspektusai közötti *strukturális hasonlóság*. Eredményeink arra engednek következtetni, hogy a párkapcsolatok és az érintettek vallásossága közötti átjárás elsősorban a két komplex jelenség-halmaz affektív tényezőkre támaszkodó, a működéshez érzelmi energiákat igénybe vevő aspektusainak tulajdonítható, amennyiben azok megteremtik a folyamatok „átgűrűzésének” lehetőségét. Hogyha a válás gyökereit és a vallásosság védőfaktoraként való azonosításának lehetőségeit keressük, mindenképpen célszerűnek tűnik egy olyan perspektíva felvétele, ahonnan kellőképpen absztrakt távolságból szemlélhetők azok a változások, melyek adott esetben értelmezhetővé teszik a vizsgált jelenségeket, mint „*keresztfolyamatokat*”.³⁷

A hitükben megerősödött elváltak csoportjának empirikus vizsgálata

Korábbi vizsgálódásaink nyomán jelen tanulmány további részében egy szűkebb csoportot veszünk szemügyre: azon elvált embereket, akiknek – saját bevallásuk szerint – a vallásossága erősödött a válás hatására, de legalább is azt követően.

³⁶ Corbin–Strauss 2015.

³⁷ Pillók (et al.) 2016.; László 2018.

Kutatásmódszertan

A családok helyzete a magyar társadalomban című kutatást 2021-ben az Innovációs és Technológiai Minisztérium megbízásából a Századvég Alapítvány végezte. A telefonos kérdőíves (ún. CATI³⁸) kutatás során összesen 60 ezer embert kérdeztek meg. Az eredmények nem, életkori csoportok, a legmagasabb befejezett iskolai végzettség, valamint a lakhely szerinti település típusa és régiója szerint reprezentálják a teljes magyarországi felnőtt népességet. A felmérés 20 perces kérdőívében az alapkérdőív mellett négy almintá kapott helyet – ezek közül az egyikben (és egyazon blokkban) szerepeltek a vallásosság és a válás „altémái” (az egyes alminták kérdéseit 15-15 ezer főnek tették fel a kérdezőbiztosok).

A kutatás kérdőívében nemcsak a családi állapotra és a válásra vonatkozó kérdések szerepeltek, de többek között egy olyan állítás is helyet kapott, amit a kutatók a következőképpen fogalmaztak meg: *„Elkezdett érdeklődni a vallás iránt vagy még közelebb került a valláshoz a válást követően.”* – a válaszadóknak egy ötfokú skála (melynek az egyik végpontja az „egyáltalán nem”, a másik pedig a „teljes mértékben” volt) segítségével kellett eldönteniük, hogy mennyire érzik igaznak önmagukra nézve az adott állítást. Elemzésünk további részében azokat az elváltakat vesszük górcső alá, akik a középértékhez viszonyítva pozitív irányban eltérő választ adtak, vagyis akik hitükben megerősödtek a válást követően. Ez a csoport összesen 205 főt tesz ki a mintában (az összes, életében valaha váláson átesett válaszadó 13,4 százalékát), ami ebben az esetben már egy elemezhető méretű sokaságot jelent.

Jelen tanulmányban főként arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy az *a specifikus keresztfolyamat, ami a válás bekövetkeztével és a vallásosság megerősödésével írható le, milyen beállítódáshoz vezet, de legalábbis hogy milyen viszonyulásokkal jár együtt.* Az eredményeket más csoportok attitűdjei ismeretének birtokában értékelhetjük pontosabban.

A hitükben megerősödött elváltak szociodemográfiai profílija

Azon elváltak csoportján belül, akiknek a vallásossága erősödött a válást követően, egyértelműen többségben vannak a nők – és mindössze 35,6 százalékuk férfi. Nemi viszonylatban mindez arra utal, hogy a házasság felbomlásának eseményét inkább a nők próbálják feldolgozni a vallás, illetve a hit segítségével.

Annak ellenére, hogy a válás a ma élő generációk közül az idősebbeket még kevésbé érintette, az látható, hogy a vizsgált csoportnak legnagyobb részét (44 százalékát) ők alkotják. A sorban következők a negyvenes éveikben járók (19,8 százalék), míg az „ötvenesek” 18,8 százaléknyi részt tesznek csak ki.³⁹ Utóbbiak esetében a „besüppedés” egy lehetséges magyarázataként merülhet fel, hogy a rendszerváltás idején huszonéves emberek számára a későkádárkori rezignáltság és vallástalanság képezhetette az ifjúkori szocializáció társas-társadalmi hátterét, ami után az életútban később jelentkező törés, a válás nyomán a vallásosság csak kevesek számára jelenthetett potenciális mentőövet a talpra álláshoz.

A legmagasabb befejezett iskolai végzettségre vonatkozó adatok szerint leginkább a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők töltik fel a hitükben megerősödött elváltak csoportját (az ő arányuk 36,7 százalék). Őket követik az érettségivel rendelkező középfokú végzettségűek (30,1 százalékkal), majd az érettségi nélküli középfokú végzettségűek (18,6 százalék) után a legalább felsőfokú végzettséggel rendelkezők zárják a sort (14,7 százalékos részarányukkal). Az alacsonyan iskolázottak viszonylagos dominanciája kapcsán is felmerülhet az alternatív kapaszkodók szűkösségének lehetséges magyarázata.⁴⁰

Hogyha a településtípusok szerinti megoszlást tekintjük át, az látható, hogy a vizsgált csoport elsősorban a kisebb településekhez köthető. Megyeszékhelynél kisebb városban (34 százalék) és községben (33,5 százalék) egyaránt mintegy harmaduk él, míg a nagyobb településeken jóval kisebb hányaduk. A hitükben megerősödött elváltak 18,3 százaléka megyeszékhelyen, 14,2 százaléka pedig a fővárosban lakik.

39 Értelmszerűen a fiatalabb korcsoportok a házasságban és válásban való – egyelőre – csekélyebb érintettségük okán is kevesebben vannak: a vizsgált csoportnak 8,1 százaléka 18–29, 9,2 százaléka pedig 30–39 éves.

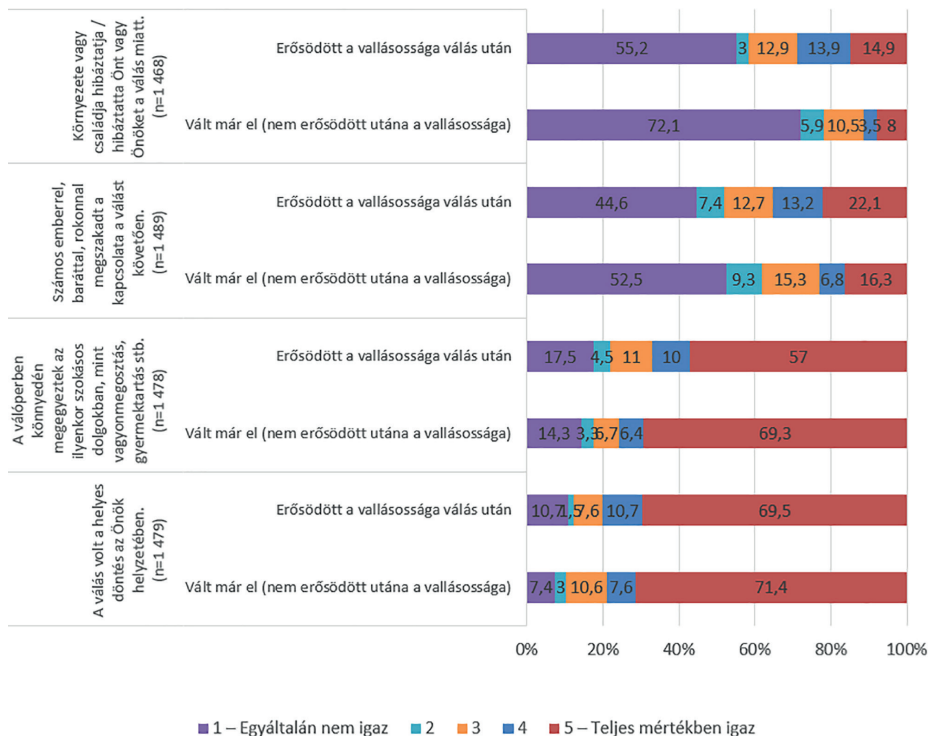
40 Norbert Elias (2000, 13) megállapítása szerint a vallásosság eleve az alacsony társadalmi státuszúak léthelyzetével mutat affinitást, de hozzátehetjük, hogy a bizonytalanság és a körülmények ellenőrizhetőségének alacsony foka egyébként is a párkapcsolati bomlás dinamikus szituációjához köthető.

A válással kapcsolatos közvetlen és közvetett tapasztalatok

Ami a válás során szerzett közvetlen tapasztalatokat illeti, a vizsgált csoport a többi elválttól leginkább abban különbözik, hogy környezetük, illetve családjuk részéről inkább érzékeltek a házasság felbontása miatt nehezítést – ők tehát erősebben tapasztalták meg a mikrokörnyezet (tradicionális) kontrollfunkcióját. (2. ábra) Emellett az adatok tanúsága szerint a válás negatív következményei is nagyobb mértékben érintették őket, mint azokat, akiknek a válást követően nem erősödött a vallásossága. Nem

2. ábra: A válással kapcsolatos közvetlen tapasztalatok⁴¹

„Mennyire érzi igaznak Önre nézve a következő állításokat egy ötös skálán? (Ha egyáltalán nem igaz Önre nézve, adjon 1-est, ha teljes mértékben igaz Önre nézve, adjon 5-öst)” (százalék)

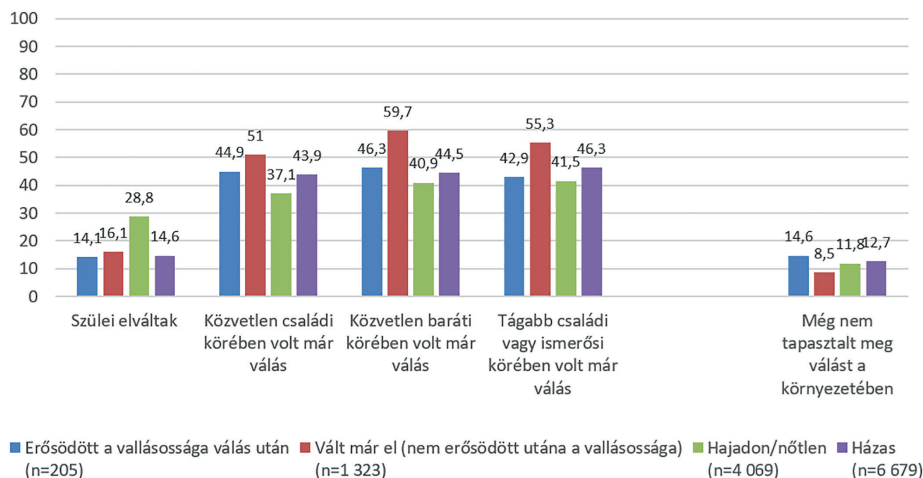

Forrás: Századvég 2021, saját szerkesztés

41 A kérdezőbiztosok összesen öt állítást olvastak fel – a vallásosság erősödésére vonatkozó viszont értelemszerűen jelen helyzetben nem képezi összehasonlítás tárgyát.

3. ábra: A válással kapcsolatos közvetett tapasztalatok⁴³

„Környezetében tapasztalt már válást?” (említők aránya, százalék – több válasz jelölése is lehetséges volt)

Forrás: Századvég 2021, saját szerkesztés

annyira számottevő a különbség, mint a fentiek esetében, de a referenciacsoporthoz képest arányaiban valamelyest kevesebben gondolják úgy a hitükben megerősödött elváltak közül, hogy a válás volt a helyes döntés az adott élethelyzetben.⁴²

A válás jelenségével sokaknak nem csupán közvetlen, de közvetett tapasztalata is volt. Az összehasonlítás alapját képező négy csoport⁴⁴ között nincsenek igazán számottevő eltérések, de a nyilvánvalóan az életkori összetételre visszavezethető különbözőségeken kívül elmondható, hogy az elsődleges referenciacsoport tagjai környezetében jóval gyakoribb volt a válás, mint ami a hitükben megerősödött elváltak esetében megfigyelhető (utóbbiak 14,6 százaléka még egyáltalán nem tapasztalt meg válást saját

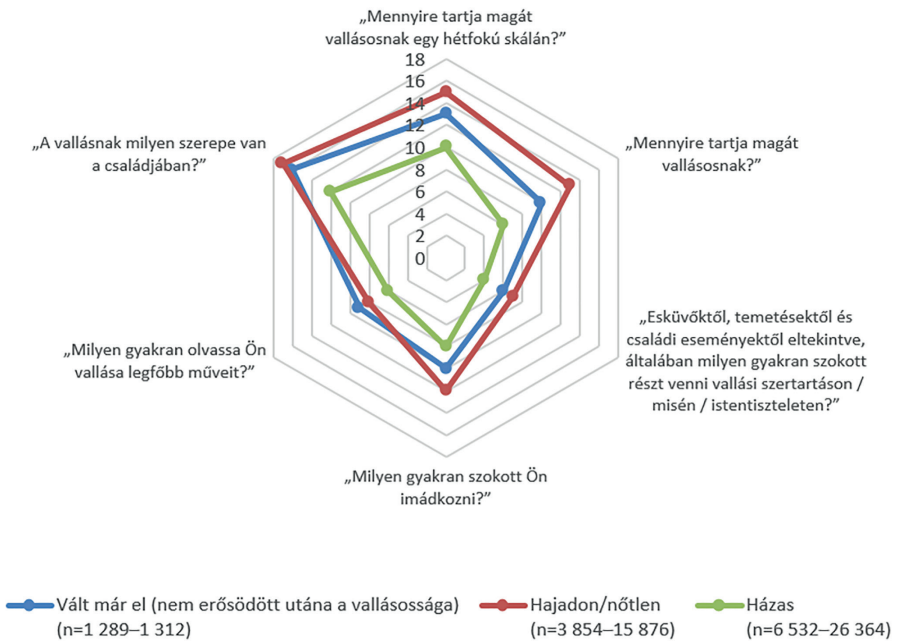
42 Nem volt szignifikáns eltérés a két csoport között a tekintetben, hogy az élettel való elégedettség kapcsán a válás előtti és utáni időszakban milyen változásokat tapasztaltak, de abban sem, hogy a gyermekek elhelyezésével kapcsolatban milyen scenáriók valósultak meg.

43 Az eredmények között nem tüntettük fel a „jelenlegi párja szülei elváltak (ha van párja)” opcióra érkezett válaszokat, mert az az egyes csoportokat per definitionem különböző mértékben érinti.

44 Válás után a hitükben megerősödtek; más (valaha) elváltak; (jelenleg) hajadonok/nőtlenek; (jelenleg) házások.

4. ábra: A hitükben megerősödött elváltak csoportjához való hasonlóság – vallásosság alapján⁴⁵

Társadalmi csoportok eltérése az „erősödött a vallásossága a válás után” (n=197–205) csoporttól, a vallásosságra irányuló kérdések mentén adott válaszok alapján (kérdésenként az egyes válaszlehetőségeket választók aránykülönbségeinek átlaga, százalékpontban)

Forrás: Századvég 2021, saját szerkesztés

környezetében). (3. ábra) Mindez részben indokolhatja, hogy utóbbiak miért érzékeltek viszonylag jelentősebb nyomást, ellenhatást a mikrokörnyezet részéről a házasság felbomlása kapcsán.

⁴⁵ A pontos kérdések és válaszarányok (a válás után hitében megerősödő csoportra vonatkozóan) megtalálhatók az 1. számú mellékletben.

A vallásosság megjelenése különféle csoportoknál

Az elsődlegesen vizsgált, hitében a válást követően megerősödött csoport körében rendkívül alacsony (1,5 százalék) azok aránya, akiket nem kereszteltek meg vagy jegyezték be valamely egyházba – tehát elmondható, hogy *eleve volt egyfajta kötődésük az egyházas vallásossághoz*. A különféle felekezetekhez való tartozást illetően már nem találhatunk különösebben kiugró, jellegzetes értékeket⁴⁶ – hacsak nem a vonatkozó „puhább” kérdést („*Melyik egyházhoz, felekezethez tartozónak érzi magát?*”) vesszük alapul. E tekintetben az látható, hogy túlnyomórészt és más csoportokhoz képest relatíve nagy arányban (51,7 százalékban) római katolikusnak vallják magukat, de viszonylag magas a reformátusok (19,7 százalék) és az evangélikusok (4,4 százalék), illetőleg a görögkatolikusok (6,9 százalék) aránya is.⁴⁷

A vallásossággal kapcsolatosan további összehasonlítások végezhetők a kutatás során mért különféle vallásosságindikátorok mentén. E tekintetben a leginkább szembeötlő, hogy a válásukat követően hitükben megerősödött csoportjának vallásossága minden – vizsgált – tekintetben a házasokéval rokonítható. (4. ábra)

Összehasonlítás elégedettségmutatók és attitűdök mentén

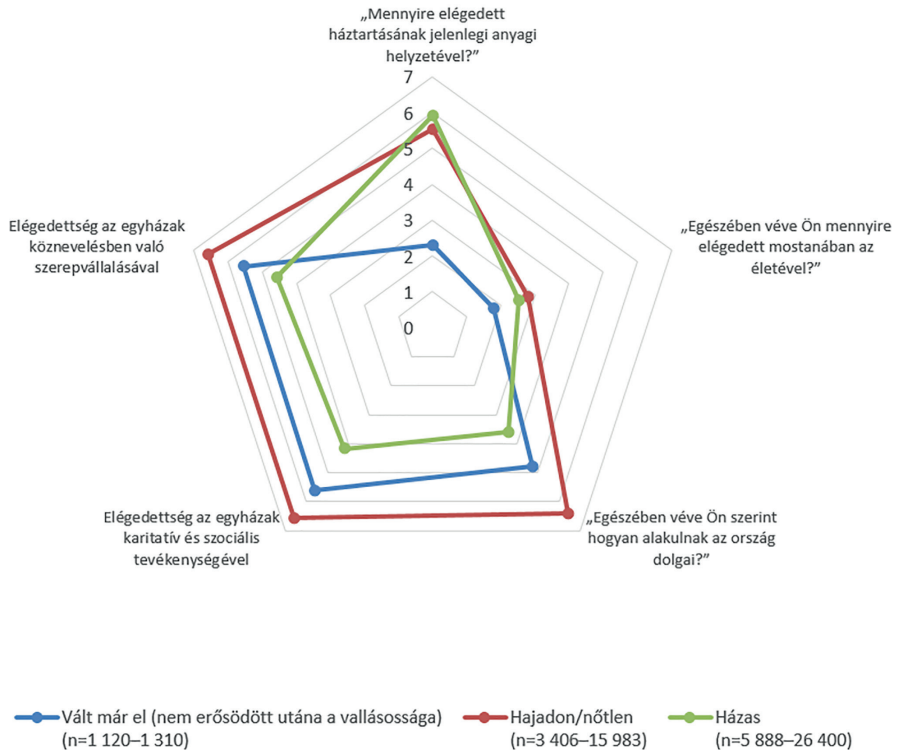
A különféle tényezőkkel kapcsolatos elégedettséget mérni hivatott kérdések alapján differenciáltabb képet kapunk az attitűdstruktúráról. (5. ábra) Érdekes, hogy *azon szempontok mentén, amelyek inkább köthetők adott élethelyzethez, mikroszintű körülményrendszerhez, a válás után vallásosság tekintetében erősödő csoport közelebb van a többi elváltéhoz*, ugyanakkor az őket közvetettebben érintő attitűdtárgyak esetén – amilyen az országban zajló folyamatok összessége vagy az egyházak különféle területeken való szerepvállalása – elsősorban a házások beállító-dása felé húznak.

46 Ami a hivatalos keresztséget, illetve bejegyzést illeti – a vonatkozó kérdés a következő volt: „*Milyen egyházban vagy felekezetben keresztelték meg vagy jegyezték be Önt »hivatalosan«?*”.

47 Értelemszerűen kevesen (7,9 százaléknian) állították azt a hitükben megerősödött elváltak közül, hogy érzésük szerint egyik egyházhoz, felekezethez sem tartoznak.

5. ábra: A hitükben megerősödött elváltak csoportjához való hasonlóság – elégedettségmutatók alapján⁴⁸

Társadalmi csoportok eltérése az „erősödött a vallásossága a válás után” (n=187–202) csoporttól, az elégedettségre irányuló különféle tárgyú kérdések mentén adott válaszok alapján (kérdésenként az egyes válaszlehetőségeket választók aránykülönbségeinek átlaga százalékpontban)

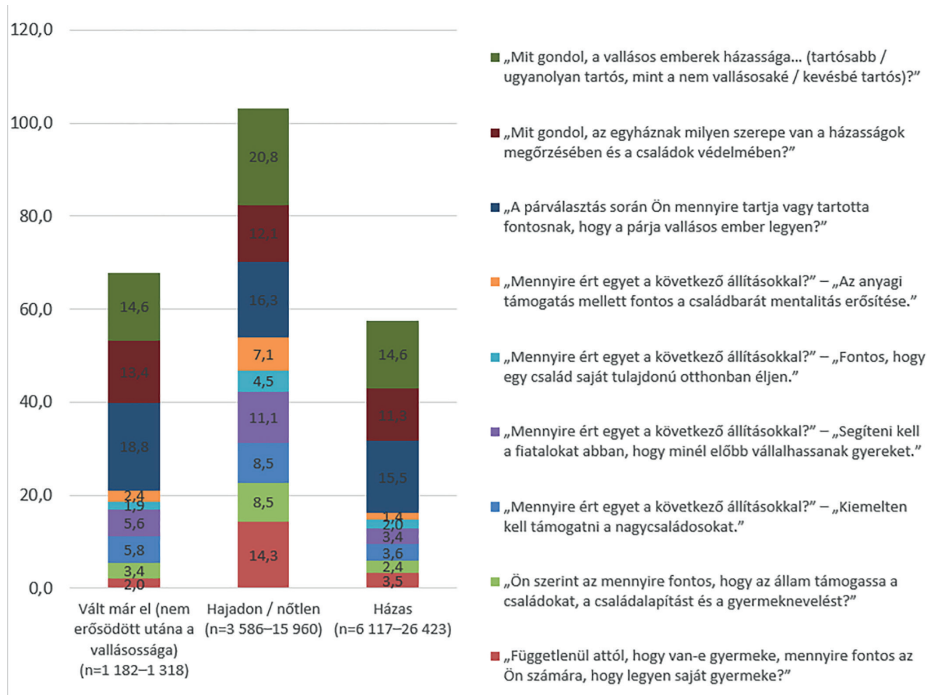
Forrás: Századvég 2021, saját szerkesztés

A kérdőívben több olyan kérdés is szerepelt, amely a család és a házasság témáira vonatkozott, azokat járta körül különféle aspektusból. (6. ábra) Összességében az attitűdök feltérképezését célzó kérdések és állítások is azt mutatják, hogy – legalább is a vizsgálatunk fókuszpontjában szereplő, alapvetően értékrendi meghatározottságúnak tekinthető kérdésekben – a hitükben válaszuk után megerősödtek csoportja közelebb áll

⁴⁸ A pontos kérdések és válaszarányok (a válás után hitében megerősödő csoportra vonatkozóan) megtalálhatók az 2. számú mellékletben.

6. ábra: A hitükben megerősödött elváltak csoportjához való hasonlóság – családdal és házassággal kapcsolatos attitűdállítások és -kérdések alapján⁴⁹

Társadalmi csoportok eltérése az „erősödött a vallásossága a válás után” (n=187–205) csoporttól különféle attitűdállítások és -kérdések mentén adott válaszok alapján (kérdésenként az egyes válaszlehetőségeket választók aránykülönbségeinek átlaga, százalékpontban)

Forrás: Századvég 2021, saját szerkesztés

a házásokhoz, mint azokhoz, akiknek életében már bomlott fel házassága (és meglehetősen távol helyezkednek el a hajadon/nőtlen családi állapotúaktól). Figyelemre méltó továbbá, hogy mindhárom referenciacsoporttól – a más kérdések mentén regisztrált eltérésekhez képest is – jelentősen különbözik a véleményük a vallás és az egyház családi életben játszott szerepével kapcsolatban. A válást követően a valláshoz közelebb kerülők esetében azt láthatjuk, hogy a megkérdezettek fele inkább vagy nagyon fontosnak tartja/tartotta, hogy párja vallásos legyen. Emellett – habár elváltak, mégis – 52 százalékuk úgy gondolja, hogy a vallásos emberek

49 A pontos kérdések és válaszarányok (a válás után hitében megerősödő csoportra vonatkozóan) megtalálhatók az 3. számú mellékletben.

házassága tartósabb, mint másoké. Továbbá – az egyházi előírásokat leszámítva – az egyházaknak a házasságok stabilizálásában és a családok védelmében játszott szerepéről is jóval pozitívabb képpel rendelkeznek, mint az összehasonlításban szereplő többi csoport.

Összegzés: a hitükben megerősödött elváltak attitűdjei

Elemzésünkben a válás és a vallásosság „keresztfolyamataira” vonatkozó hazai és nemzetközi helyzetkép és annak társadalomtörténeti háttere leírását követően arra, a specifikus csoportra összpontosítottuk figyelmünket, akik válásukat követően közelebb kerültek a valláshoz. Szociodemográfiai profiljuk sajátosságai arra utalnak, hogy *a vallásosság erősödése összefügghet azzal, hogy a házasság felbomlása sokjának kezelésében más lehetőségeknek viszonylag híján voltak*. Emellett azt láthatjuk, hogy esetükben *ez a közeledés sok esetben ráépült a valláshoz való eleve meglévő kötelekekre*. A válással kapcsolatos ritkás közvetett (a szűkebb környezetben látott) tapasztalatokhoz ellenben *a rendszerint nehéz élethelyzet negatív következményeinek fokozott megélése társult, amit a társas mikro-környezet hozzáállása is tovább rontott* – vélhetően ezáltal is csökkentve a megküzdés alternatív útjainak számát. A hitükben válásukat követően megerősödtek csoportjának értékrendszere – az adatok tanúsága szerint – egyértelműen inkább hasonlít a házasokéra, mint a többi, váláson átesettére. Ez alól kivételt képeznek azok a szempontok, amelyek közvetlenebbül kötődnek, kötődhetnek a házasság felbomlása nyomán előálló élethelyzethez, különösen is az egzisztenciális biztonsághoz és az étellel való elégedettséghez. A családról és a házasságról, azok értékéről vallott nézetek tekintetében viszont azt láthatjuk, hogy a vallás irányába forduló elváltak inkább rendelkeznek a házasságban élők alapvetően pozitív viszonyulásával – vélhetően sikeresebbek támogató alapattitűdjük megőrzésében.

Források és irodalom

- Andorka, R. 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Az Egyházi Törvénykönyv 1984: Budapest, Szent István Társulat. https://www.karizmatikus.hu/images/stories/docs/Egyhazi_Torvenykonyv.pdf. (Letöltve: 2018. október 23.)
- Bognár, B. 2015: A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika*, 2015/6. 13–30. <http://replika.hu/system/files/archivum/95-bognar2.pdf> (Letöltve: 2018. október 23.)
- Bognár, G. – Telkes, J. 1996: A család és a társadalom. In Schadt, M. (vál. és szerk.): *Családszociológia. Szöveggyűjtemény*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 168–200.
- Call, V. R. A. – Heaton, T. B. 1997: Religious Influence on Marital Stability. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1997/3, 382–392. DOI: <https://doi.org/10.2307/1387856>
- Corbin, J. – Strauss, A. 2015: *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest, L'Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK MHI – SAGE Publications.
- Elias, N. 2000: *A haldoklók magányossága*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Eurostat 2018: *People in the EU – statistics on household and family structures*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=People_in_the_EU_-_statistics_on_household_and_family_structures (letöltv: 2018. november 13.)
- Eurostat 2022: *Marriage and divorce statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Marriage_and_divorce_statistics (Letöltve: 2022. augusztus 7.)
- Földházi, E. 2008: *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszerűsödő családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. PhD értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/350/1/foldhazi_erzsebet.pdf (Letöltve: 2018. október 23.)
- Habermas, J. 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég Kiadó – Gondolat Kiadó.
- Hársfai, K. 2006: *Bevezetés a házasságjogba*. Budapest, Szent István Társulat.
- Házasság, család, szexualitás. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának állásfoglalása (2004): *Confessio*, 2004/3, 6–8. <http://www.reformatus.hu/mutat/6221/> (Letöltve: 2018. október 23.)
- Hess, A. 2004: A válás folyamata és a búcsúrítusok. Védőbeszéd egy új rítus – a „válási istentisztelet” – érdekében. *Confessio*, 2004/3, 64–69.
- Karner, K. 1993: Házasság és családvédelem egyházunkban. *Keresztyén Igazság*, 1993/2, 5–14.
- Kopp, M. – Skrabski, Á. 1992: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány.
- Központi Statisztikai Hivatal 2011: *Népmozgalom, 2011. január-december* – táblázatok. Házasságkötés és -megszűnés. http://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/nepmozg/tablnep11_06.html (Letöltve: 2018. október 23.)
- Központi Statisztikai Hivatal 2021: *Táblák (STADAT) – Hosszú idősorok. Népesség, népmozgalom (1900–)*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html (Letöltve: 2022. augusztus 0.)
- Lambert, N. M. – Dollahite, D. C. 2006: How Religiosity Helps Couples Prevent, Resolve, and Overcome Marital Conflict. *Family Relations*, 2006/4, 439–449. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2006.00413.x>

- László, T. 2018: *Keresztfolyamatok. A párkapcsolat és a vallásosság változása a válás tükrében*. Szakdolgozat. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Intézet.
- McDaniel, S. – Boco, A. G. – Zella, S. 2013: Changing Patterns of Religious Affiliation, Religiosity, and Marital Dissolution: A 35-Year Study of Three-Generation Families. *Journal of Divorce & Remarriage*, 2013/1, 629–657. DOI: <https://doi.org/10.1080/10502556.2013.837723>
- National Center for Health Statistics 2015: *National Marriage and Divorce Rate Trends*. https://www.cdc.gov/nchs/nvss/marriage_divorce_tables.htm (Letöltve: 2018. november 13.)
- Phillips, R. 2004: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pillók, P. – Gyorgyovich, M. – Báldy, B. – Fejes, J. – Gere, D. – Kisémet, L. – László, T. – Magyar, P. 2016: Házasságok felbomlásának vallási dimenziója. In Földvári, M. – Tomposné Hakkel, T. (szerk.): *Riport a családokról. A Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet kutatási eredményei 2015*. Kapocs könyvek 15. Budapest, Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- Pröhle, K. 2008: *Agenda. A Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. Budapest, Luther Kiadó. <https://liturgia.lutheran.hu/prohle-fele-agenda> (Letöltve: 2018. október 23.)
- S. Molnár, E. 2010: Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*, 2010/2–3, 234–275. <http://demografia.hu/kiadvanyokonkline/index.php/demografia/article/viewFile/500/551> (Letöltve: 2018. október 23.)
- Schramm, D. G. – Marshall, J. P. – Harris, V. W. – Lee, T. R. 2011: Religiosity, Homogamy, and Marital Adjustment. An Examination of Newlyweds in First Marriages and Remarriages. *Journal of Family Issues*, 2012/2, 246–268. DOI: <https://doi.org/10.1177/0192513X11420370>
- Somlai, P. 1984: A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás” (Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből). *Szociológia*, 1984-1985/1–2, 1–23. http://www.fszek.hu/szociologia/somlai/somlai_peter_a_hagyomanyos_haztartasok.pdf (letöltve: 2018. október 23.)
- Somlai, P. 1986: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Spéder, Zs. 2014: A folyamatosan átalakuló család az ezredforduló Magyarországon. *Vigilia*, 2014/5, 332–342. https://vigilia.hu/node/Vigilia_2014_05_facsimile.pdf (Letöltve: 2018. október 23.)
- Századvég Alapítvány 2021: *A családok helyzete a magyar társadalomban* című kutatás adatbázisa.
- Szűcs, F. 2004: A válás folyamata és az újránházasodás – teológiai etikai szempontok. *Confessio*, 2004/3, 59–64.
- Tönnies, F. 2004: *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- United Nations Statistical Division 2012: *2011 Demographic Yearbook*. New York, United Nations. <https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2011.htm> (Letöltve: 2018. november 13.)
- Vaaler, M. L. – Ellison, C. G. – Powers, D. A. 2009: Religious Influences on the Risk of Marital Dissolution. *Journal of Marriage and Family*, 2009/4. 917–937. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00644.x>

Mellékletek

1. számú melléklet

1. táblázat: A hitükben megerősödött elváltak csoportjának attitűdjei vallásossággal kapcsolatos tárgyú kérdések kapcsán

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire tartja magát vallásosnak egy hétfokú skálán, amelyen az 1-es jelentése, hogy vallástalan, a 7-es jelentése pedig, hogy vallásos?</i>						
Válaszlehetőségek	1 (vallástalan)	2	3	4	5	6	7 (vallásos)
Válaszarányok (százalék)	1,9	0,5	6,7	6,5	20,6	15,5	48,3

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire tartja magát vallásosnak?</i>				
Válaszlehetőségek	Vallásos az egyháza tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudja megmondani, hogy vallásos-e vagy sem	Nem vallásos	Nem vallásos, sőt határozottan más a meggyőződése
Válaszarányok (százalék)	39,8	52,6	0	5,2	2,4

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Esküvőktől, temetésektől és családi eseményektől eltekintve, általában milyen gyakran szokott részt venni vallási szertartáson / misén / istentiszteleten?</i>									
Válaszlehetőségek	Naponta vagy hetente többször	Hetente	Havonta 2-3-szor	Havonta	Évente néhány-szor	Évente	Ritkábban, mint évente	Csak nagyobb egyházi ünnepeken	Soha	
Válaszarányok (százalék)	5,3	18,7	9,1	7,6	14,3	8,7	11,3	8	17	

<i>Kérdés szövege</i>		<i>Milyen gyakran szokott Ön imádkozni?</i>							
Válaszlehetőségek	Naponta vagy hetente többször	Hetente	Havonta 2-3-szor	Havonta	Évente néhány-szor	Évente	Ritkábban, mint évente	Soha	
Válaszarányok (százalék)	65,9	10,1	3,4	5,3	3,4	0,3	1,1	3,9	

<i>Kérdés szövege</i>		<i>Milyen gyakran olvassa Ön vallása legfőbb műveit?</i>							
Válaszlehetőségek	Naponta vagy hetente többször	Hetente	Havonta 2-3-szor	Havonta	Évente néhány-szor	Évente	Ritkábban, mint évente	Csak nagyobb egyházi ünnepeken	Soha
Válaszarányok (százalék)	21,1	11,5	6,4	10,7	6,5	6,6	12,7	6	18,4

<i>Kérdés szövege</i>		<i>A vallásnak milyen szerepe van a családjában? (Ha még nincs saját családja, gondoljon a gyermekkori családjára!)</i>				
Válaszlehetőségek	Jelentősen áthatja a család életét	Viszonylag áthatja a család életét	Kevésbé hatja át a család életét, de jelen van	Egyáltalán nem hatja át a család életét		
Válaszarányok (százalék)	26,4	36,1	28,3	9,2		

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Milyennek látja az egyházak szerepvállalását a karitatív és szociális tevékenységük során, különös tekintettel a rászorulóknak, elesettek, betegek, idősök gondozása terén?</i>					
Válaszlehetőségek	Magasan kiemelkedőnek tartja	Kiemelkedőnek tartja	Megfelelőnek tartja	Kevésnek tartja	Nagyon kevésnek tartja	Azt állítja, hogy szerinte nem vállal szerepet az egyház szociális kérdésekben (NE OLVASD FEL, CSAK KÓDOLD, HA EZT ÁLLÍTJA!)
Válaszarányok (százalék)	14,1	23,7	43,3	8,9	8,5	1,5

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Milyennek látja az egyházak szerepvállalását a köznevelésben: óvodai, általános iskolai és középiskolai nevelés során?</i>					
Válaszlehetőségek	Magasan kiemelkedőnek tartja	Kiemelkedőnek tartja	Megfelelőnek tartja	Kevésnek tartja	Nagyon kevésnek tartja	Azt állítja, hogy szerinte nem vállal szerepet az egyház a köznevelésben (NE OLVASD FEL, CSAK KÓDOLD, HA EZT ÁLLÍTJA!)
Válaszarányok (százalék)	17,8	21,5	43,4	11,7	3,1	2,5

3. számú melléklet

3. táblázat: A hitükben megerősödött elváltak csoportjának attitűdjei családdal és házassággal kapcsolatos tárgyú kérdések kapcsán

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Függetlenül attól, hogy van-e gyermeke, mennyire fontos az Ön számára, hogy legyen saját gyermeke?</i>			
Válaszlehetőségek	Egyáltalán nem fontos	Inkább nem fontos	Inkább fontos	Nagyon fontos
Válaszarányok (százalék)	1,8	6,3	16,4	75,6
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Ön szerint az mennyire fontos, hogy az állam támogassa a családokat, a családalapítást és a gyermeknevelést?</i>			
Válaszlehetőségek	Egyáltalán nem fontos	Inkább nem fontos	Inkább fontos	Nagyon fontos
Válaszarányok (százalék)	0	1,3	14,6	84,1

<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire ért egyet a következő állításokkal? – Kiemelten kell támogatni a nagycsaládosokat.</i>				
Válaszlehetőségek	1 (egyáltalán nem ért egyet)	2	3	4	5 (teljes mértékben egyetért)
Válaszarányok (százalék)	5	2,1	8,1	17,4	67,2
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire ért egyet a következő állításokkal? – Segíteni kell a fiatalokat abban, hogy minél előbb vállalhassanak gyereket.</i>				
Válaszlehetőségek	1 (egyáltalán nem ért egyet)	2	3	4	5 (teljes mértékben egyetért)
Válaszarányok (százalék)	1,1	1,5	9,4	13,4	74,7
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire ért egyet a következő állításokkal? – Fontos, hogy egy család saját tulajdonú otthonban éljen.</i>				
Válaszlehetőségek	1 (egyáltalán nem ért egyet)	2	3	4	5 (teljes mértékben egyetért)
Válaszarányok (százalék)	1,4	2,9	9,6	11,9	74,2
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mennyire ért egyet a következő állításokkal? – Az anyagi támogatás mellett fontos a családbarát mentalitás erősítése.</i>				
Válaszlehetőségek	1 (egyáltalán nem ért egyet)	2	3	4	5 (teljes mértékben egyetért)
Válaszarányok (százalék)	1	0	4,2	17,2	77,6

<i>Kérdés szövege</i>	<i>A párválasztás során Ön mennyire tartja vagy tartotta fontosnak, hogy a párja vallásos ember legyen?</i>			
Válaszlehetőségek	Egyáltalán nem fontos	Inkább nem fontos	Inkább fontos	Nagyon fontos
Válaszarányok (százalék)	32,8	16,9	29,5	20,8
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mit gondol, az egyháznak milyen szerepe van a házasságok megőrzésében és a családok védelmében?</i>			
Válaszlehetőségek	Az egyházak jelentős szerepet vállalnak a házasságok tartósságában.	Az egyházak a pár kérése esetén megpróbálnak segíteni a házasság megőrzésében, de nem vállalnak jelentős szerepet.	Az egyházi előírások segítenek egyben tartani a házasságokat.	Az egyházaknak nincs különösebb szerepük a házasságok megőrzésében.
Válaszarányok (százalék)	36,2	23,2	9,5	31,1
<i>Kérdés szövege</i>	<i>Mit gondol, a vallásos emberek házassága... (tartósabb / ugyanolyan tartós, mint a nem vallásosaké / kevésbé tartós)?</i>			
Válaszlehetőségek	Tartósabb	Ugyanolyan tartós, mint a nem vallásosaké	Kevésbé tartós	
Válaszarányok (százalék)	51,7	33,8	14,5	

MOLNÁR BALÁZS – SZARVAS ANDREA –
GELLÉRNÉ LUKÁCS ÉVA

Az előző 12 év magyar családpolitikája európai fénytörésben

Absztrakt

Az Európai Unió folyamatosan veszít globális jelentőségéből, egyetlen tagállamában sem születik az öfenntartáshoz elégséges számú gyermek. Az európai fősodor által preferált megoldással, a migránsok beáramlásának elősegítésével szemben a visegrádi országok, kiemelten Magyarország egy másik, a családok megerősítésére irányuló utat választott. A magyar családpolitika az elmúlt 12 évben jelentős eredményeket tud felmutatni európai összehasonlításban is. Több, mint negyedével nőtt a gyermekvállalási kedvet jelző termékenységi arányszám, kétszer annyi házasság kötöttetett, mint 11 éve, a válások és a terhességmegszakítások száma több, mint harmadával csökkent. A magyar családokat számos élethelyzetben segítő családpolitikai intézkedések spektruma folyamatosan bővül az Európát sújtó válságok ellenére. A támogatók hozzájárulnak az unió más országaiban munkát vállalók hazatéréséhez is. Ezek az intézkedések egyszerre inspirálódtak más országok jó gyakorlataiból és ösztönözték partnereink családpolitikai gondolkodását. Annak ellenére, hogy a családjogi viszonyok alakítása egyértelműen nemzeti hatáskörbe tartozik, folyamatosan kezelni kell a fogalmi keretek megváltoztatására irányuló törekvéseket.

Kulcsszavak: demográfia, családpolitika, családjog, migráció, Európai Unió, gyermekvállalás, házasság, válás

Abstract

The European Union is constantly losing its global relevance, none of its Member States producing enough children to be self-sustaining. In contrast to the solution preferred by European mainstream, which promotes the influx of migrants, the Visegrád countries, especially Hungary, have chosen a different path, focused on strengthening families. In the last 12 years, Hungarian family policy has shown significant results in European comparison. The fertility rate, which indicates the propensity to have children, has increased by more than a quarter, there are twice as many marriages as 11 years ago, and the number of divorces and abortions has decreased by more than a third. The range of family policy measures to assist Hungarian families in many life situations is constantly expanding despite the crises that Europe is experiencing. These also contribute to the return of those working in other countries of the Union. These measures were both inspired by best practices in other countries and encouraged the family policy thinking of our partners. Despite the fact that the shaping of family law is unequivocally a national competence, efforts to change the conceptual framework need to be constantly addressed.

Keywords: demography, family policy, family law, migration, European Union, fertility, children, marriage, divorce

Bevezető

A világ összlakosságán belül folyamatosan csökken az európaiak aránya, 1960-ban a világ lakosainak 20 százaléka volt európai, mára már csak alig 10 százalék, míg 2070-re várhatóan mindösszesen 6 százalék lesz ez az arány. Ezzel párhuzamosan, míg 2004-ben a világ GDP-jének még 28 százaléka, 2017-ben már csak 16 százaléka származott az EU-ból, amelyet a brexit tovább mérsékelte. Mivel a lakosság csökkenése együtt jár a gazdasági teljesítmény jelentős csökkenésével, az EU folyamatosan teret veszít az egyre élesedő globális versenyben. Láthatjuk, hogy az önfenntartás mellett gazdasági szükségszerűség is lenne az európai gyermekek születésének elősegítése. A jól képzett munkaerő már rövidtávon is megmutatózó hiánya mellett középtávon fokozottan felmerül az egyes országok társadalombiztosítási rendszereinek fenntarthatósága is. Az Eurostat népességi adatai szerint míg 1960-ban átlagosan három fiatal (0–14 éves) jutott minden idős (65 éves vagy annál idősebb) személyre, addig az előrejelzések szerint 2060-ban minden fiatalra két idős jut majd.¹

Kultúránk megőrzése és fenntartása érdekében is elengedhetetlen lenne az európai polgárok által vágyott gyermekek megszületésének támogatása. A tét immár nem kisebb, mint egyrészt az európai népek megmaradása, másrészt pedig a csak az egyes európai nemzetekre jellemző kultúra, nyelv, gondolkodásmód, szokások következő generációk részére történő megőrzése.

Hazánk családpolitikáját egyszerre érdemes globális, európai, valamint regionális szempontból elemeznünk. Napjainkban fokozottan érvényesül, hogy egyik kontinens, egyik ország sem függetlenítheti magát a globális folyamatoktól. Ahogy Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke megfogalmazta 2021-ben: „Európa gazdag és gyenge, ezért a migráció kiemelt célpontja mind földrajzi elhelyezkedése, Afrika és a Közel-Kelet relatív földrajzi közelsége, mind azon felelőtlen politikai szereplők fellépése miatt, akik szerint az európai lakosság-csökkenést, az egyre növekvő munkaerőhiányt ellenőrizetlen migrációs beáramlással kell orvosolni”.²

Az elmúlt 12 év családpolitikájának kétségbevonhatatlan érdeme, hogy Magyarország még a visegrádi és balti országok közül is kiemelkedve

¹ Fűrész–Molnár 2020.

² Novák–Fűrész 2021.

a legnagyobb mértékű növekedést érte el Európában a gyermekvállalás és a párkapcsolatok stabilitása terén: huszonnégy százalékkal nőtt a gyermekvállalási kedvet jelző termékenységi ráta, a házasságkötések száma megduplázódott, a válások és terhességmegszakítások száma negyven százalékkal csökkent egy évtized alatt.³ A fejlett országokban tapasztalattal szemben Magyarországon 2015 óta nő a házasságban született gyermekek aránya, 2020-ban immár tízből hét gyermek szülei voltak házaspárok, a 2020. évi születésszám-emelkedés teljes mértékben a házasságban világra jött gyermekeknek köszönhető.⁴

A Max Planck intézet termékenységi adatbázisa (Human Fertility Database)⁵ kimutatta, hogy Európában Izland mellett Magyarország az egyetlen olyan ország, ahol 2020-ban több gyermek született, mint 2016–2019 között átlagosan. A német kutatóintézet adatsora, valamint a 2020-ra és 2021-re vonatkozó népmozgalmi adatok, amelyek szerint Magyarországon a pandémia ellenére is nőtt a házassági és gyermekvállalási kedv, is alátámasztják az átfogó családbarát intézkedések eredményességét és létjogosultságát.

A termékenység és a migráció kapcsolata

A 2010 és 2020 közötti évtized európai uniós adatai azt mutatják, hogy azokban az országokban nőtt tartósan a gyermekvállalási kedv, amelyek nem a migráció elősegítésével, hanem a saját gyermekek megszületésének támogatásával, a családok megerősítésével kívánták mérsékelni a népességfogyást. Az EU tagállamok átlagában 2,5 százalékkal csökkent a termékenységi ráta. Magyarországon azonban a legnagyobb mértékben, több, mint negyedével nőtt a vonatkozó adat. Talán jobban kifejezi ennek a pozitív változásnak a jelentőségét az, hogy ezáltal 150 ezerrel több ma-

3 Novák–Fűrész 2021.

4 Népmozgalom összefoglaló, 2020

5 MPIDR – Human Fertility Database (mpg.de) A családokkal kapcsolatos kutatások alapján jól el lehet helyezni a magyar családpolitikát uniós és régiós viszonylatban is. Lásd bővebben: Eydal, Guðný Björk – Rostgaard, Tine (szerk.) 2018: *Handbook of Family Policy*. Edward Elgar Publishing; Nieuwenhuis, Rense – Van Lancker, Wim (szerk.) 2020: *The Palgrave Handbook of Family Policy*. Springer Verlag; Abela, A. – Dudova, R. – Gábos, A. – Hašková, H. – Heggem Kojan, B. – Kotzeva, T. – Putnina, A. – Šadić, S. – Sesar, K. – Tereškinas, A. – Thiene, A., – Tzivian, L. 2021: *Child and family support policies across Europe: National reports from 27 countries*. EurofamNet.

gyar kisgyermek született az előző évtizedben hazánkban ahhoz képest, mint ha a 2010-es szinten maradt volna a gyermekvállalási hajlandóság. Az előző 10 évben 19 tagállamban csökkent, 8 tagállamban nőtt a termékenység, a liberális migrációs politikát követő tagállamok közül mindössze Németországban volt érdemi a növekedés, miközben a migrációt elutasító, a saját családok boldogulását segítő tagállamok közül hazánk mellett a visegrádi partnereink közül Csehországban és Szlovákiában, valamint Lettország és Románia esetében is érdemi emelkedés figyelhető meg. Ezzel ellentétben olyan elsődleges migrációs célországok, mint Franciaország, Svédország, Belgium, vagy Hollandia esetében is jelentősen csökkent a gyermekvállalási kedv.

Az Európai Unió egészében a születések mindössze 5 százaléka volt más tagállamból származókhoz köthető. Az EU-n kívülről érkezők esetében azonban már jóval magasabb, 16 százalék ez az arány, hozzávetőlegesen minden hatodik újszülött bír külföldi, migráns háttérrel. A 14 „rég” tagállam esetében ez az arány 20 százalék, a 13 új tagállam esetében viszont csupán 3 százalék.

2019-ben a legmagasabb, mintegy egyharmados az unión kívüli származásúak aránya – ha a 66 százalékos kiugró értékkel rendelkező Luxemburgot nem vesszük figyelembe – Cipruson (38 százalék), Ausztriában (34 százalék), Belgiumban (33 százalék), Svédországban (31 százalék), Máltán (30 százalék) és Németországban (30 százalék) volt, vagyis a nagyobb népességű tagállamok is érintettek ebből a szempontból. Némileg alacsonyabb, azonban még mindig mintegy egynegyedes a külföldi anyák aránya Spanyolországban (28 százalék), Írországban (26 százalék, Franciaországban (25 százalék) és Olaszországban (23 százalék). Emellett minden ötödik újszülött származik külföldön született anyától Hollandiában (21 százalék), Görögországban (21 százalék), Dániában (21 százalék) és Portugáliában (20 százalék).

Az újonnan csatlakozott tagállamoknál csak a 10 százalék körüli (a jugoszláv múltra visszavezethető) szlovén és horvát adat említésre méltó, az összes többi országnál 5 százalék alatti értékek mérhetőek. A közép-kelet-európai országokban a születések elsöprő többsége, körülbelül 95–96 százaléka honos népességhez köthető, ezekre a tagállamokra ezért nem jellemző az etnikai, kulturális és vallási szempontból heterogén népesség, amely felé a nyugat egyre inkább halad.

Száz 20–39 éves, az EU-n kívülről származó nőre a nyugat-európai „régii” tagállamokban másfélszer több elveszületés jut, mint a honos népességből származókra. A vonatkozó adatok a 2004 után csatlakozó tagállamoknál csak minimálisan térnek el. Ha a 2019-es, az anya származása szerinti elveszületési arányokat a teljes termékenységi arányszámokra vonatkoztatjuk, egyértelművé válik, hogy Nyugat-Európában a teljes termékenységi arányszám értékei túlnyomó részt már nem a honos népességnek tudhatók be. Ezek az országok még a jelentős társadalmi átalakulást és feszültségeket okozó migráció „segítségével” sem tudják megőrizni a népesedési egyensúlyt és tompítani a népességfogyást, hiszen a nagyarányú migráció ellenére is csökkennek a termékenységi arányszámok. A 2010-ben még 2-es értéket mutató Svédországban és Írországban 1,71-re, Franciaországban 1,86-ra csökkent a termékenységi ráta. Ehhez képest a nem a migrációra építő, hagyományosabb berendezkedésű visegrádi tagállamok esetében a gyermekvállalási kedvet mutató termékenységi ráta folyamatos emelkedése figyelhető meg.

Demográfiai helyzetkép a visegrádi és balti államokkal való összevetésben

A demográfiai adatok az előző évtizedben a hazánkéhoz igen hasonló történelmi, szocio-kulturális berendezkedéssel bíró visegrádi és balti államok körében is döntően kedvezően alakultak. Megállapítható azonban, hogy a hazánk által elért eredmények ebben a körben is kiemelkedőek és egységesen javuló tendenciát mutatnak. A házasságkötések szempontjából hasonlóan kedvező kép rajzolódik ki a visegrádi országok javára, köztük leginkább Magyarországon, ahol 2010 és 2021 között a házasságok száma megduplázódott. 2021-ben 72 ezren kötöttek házasságot, utoljára 1986-ban mértek ilyen magas adatot hazánkban. Csehország és Szlovákia esetében szintén nőtt a házasságkötések száma 2010 és 2019 között, előbbiben 17,4 százalékkal, utóbbiban pedig 16,7 százalékkal, azonban vélhetően a koronavírus járvány miatt bevezetett korlátozó intézkedések hatására 2020-ban mindkét visegrádi országban csökkenést figyelhetünk

meg a házasságkötések tekintetében.⁶ A visegrádi országok közül egyedül Lengyelországban magasabb bázisról csökkent évről-évre a házasságkötések száma, 2010 és 2020 között mintegy 36,5 százalékkal.⁷ A balti államok közül Észtországban⁸ és Lettországon⁹ 2010-2019 között összességében nőtt a házasságok száma (előbbiben 32,3 százalékkal, utóbbi esetben 38 százalékkal), azonban a járvány ezen országokban is éreztette hatását, 2020-ban mindkét országban csökkent a házassági kedv. Litvániában¹⁰ ezzel szemben a 2010-es évek elején tapasztalható növekedést követően, 2015 óta csökken a házasságok száma, 2015-höz képest mintegy 30 százalékkal, 2010-hez képest 18 százalékkal kevesebb házasságot kötöttek 2020-ban.

A vonatkozó uniós és nemzeti adatbázisokat vizsgálva láthatjuk, hogy valamennyi visegrádi országban csökkent a válások száma az elmúlt tíz évben. Magyarországon 37 százalékkal, Csehországban 29 százalékkal, Szlovákiában 31 százalékkal, Lengyelországban pedig 16,5 százalékkal kevesebb házasságot bontottak fel 2020-ban 2010-hez képest. Hazánkban utoljára hat évtizeddel ezelőtt, 1958-ban volt ilyen kevés válás, ami jól tükrözi azt a tendenciát, hogy nemcsak több házasság kötötték, hanem azok tartósabbnak is bizonyulnak. A balti államok a válások számának alakulása tekintetében változatos képet mutatnak. Litvániában mintegy 25 százalékkal csökkent a válások száma 2010 és 2020 között, Észtországban 2018-ig kisebb ingadozásokkal összességében nőtt a válások száma, majd 2019-ben csökkenésnek indult. Lettországon azonban 2020-ban 6 százalékkal több válás történt, mint 2010-ben.

Az Eurostat, valamint a nemzeti statisztikai hivatalok által nyilvánított abortuszok¹¹ esetében is kiemelten kedvező változásokat láthatunk a visegrádi országokban és a balti államokban egyaránt. Csehországban mintegy 26 százalékkal, Szlovákiában pedig 47 százalékkal csökkent

6 Slovak Republic in Figures 2021, <https://slovak.statistics.sk> és Statistical Yearbook of the Czech Republic 2021, <https://www.czso.cz/csu/czso/statistical-yearbook-of-the-czech-republic-rtnih2q42g>

7 Statistical Yearbook of the Republic of Poland 2021, <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/statistical-yearbook-of-the-republic-of-poland-2021,2,23.html>

8 Észtország, Statisztikai Hivatal, <https://www.stat.ee/en/find-statistics/statistics-theme/population/marriages-and-divorces>

9 Lettország, Statisztikai Hivatal, <https://stat.gov.lv/en>

10 Litvánia, Statisztikai Hivatal, <https://www.stat.gov.lt/web/lsd/>

11 Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_fabort/default/table?lang=en

a terhességmegszakítások száma az elmúlt tíz évben. Hazánkban 1954 óta 2020-ban végezték a legkevesebb abortuszt, a házasságokban közel felére, házasságon kívül közel kétharmadára esett vissza a terhességmegszakítások száma. A visegrádi országok közül egyedül Lengyelország esetében (a lengyel szabályozás jelentősen szűkebb körben engedélyezi a terhességmegszakítást) figyelhetünk meg növekedést (mintegy 72 százalékos növekedés történt 2010 és 2019 között). A balti államokban is hasonló tendencia rajzolódik ki, mindhárom országban évről-évre csökken a terhességmegszakítások száma. Észtországban 51 százalékkal, Litvániában 60 százalékkal, Lettországon 55 százalékkal csökkent az abortuszok száma 2010-hez képest.

A családbarát Magyarország építésének kezdete

2010-ben a FIDESZ második kormányra kerülésének idejekor Magyarország morális és gazdasági értelemben is a csőd szélén állt. A munkanélküliségi ráta¹² az EU egyik legmagasabbja volt (11,3 százalék), csak a gazdasági és pénzügyi válság által kiemelten sújtott mediterrán országokat előztük meg. Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatás szintje¹³ a hatvan százalékot sem érte el (59,9 százalék), ami az egész Európa Unió legalacsonyabb értéke volt. Összehasonlításképp, a vonatkozó munkanélküliségi adat 2021-ben 4,1 százalék volt, mindösszesen Csehország, Lengyelország, Németország és Málta regisztrált kevesebb álláskeresőt. A foglalkoztatás szintje egészen 78,8 százalékra bővült, ami mára a hetedik legmagasabb adat az EU-ban. Tizenegy év alatt húsz tagállamot sikerült megelőzni a foglalkoztatottság szintjét tekintve.

Az általános létbizonytalanság, valamint a szociálliberális kormányok családokat fokozottan sújtó válságkezelése révén a gyermekvállalási kedv történelmi mélypontra süllyedt. Történt mindez abban az évtizedben, amikor egy népes kohorsz, az úgynevezett Ratkó-unokák a termékenység szempontjából ideális éveikben sok gyermeknek adhattak volna éle-

12 https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_URGAN__custom_2625444/default/table?lang=en

13 https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_ERGAN__custom_2625429/default/table?lang=en

tet, amennyiben támogatják, vagy legalább nem nehezítik a bal-liberális kormányok a gyermekvállalási szándékukat. Az 1981 óta folyamatos népességcsökkenést jelentősen mérsékelni lehetett volna a 21. század első évtizedében, ez a hatalmas lehetőség azonban kiaknázatlan maradt.

A család mint erőforrás

2010-től indult el az a folyamat, amely során elvált egymástól a rászorultsági elvű szociálpolitika és a családpolitika, leválasztva a segélyezési alapon működő szociálpolitikáról a családok támogatását.¹⁴ A családpolitika legfőbb célja, hogy elősegítse a családok belső stabilitását, védje autonómiájukat, növelje biztonságukat, ösztönözze a gyerekvállalást, erősítse a kapcsolatot a munka világával és előmozdítsa a generációk együttműködését. A családpolitika akkor eredményes, ha egyszerre stabil, komplex, célzott és rugalmas.¹⁵

2010-ben egy versenyképes, munkaalapú társadalom létrehozása volt a cél, amely a demográfiai problémáit a saját családok megerősítésével kívánja elérni, és büszke keresztény kultúrájára. A kereszténydemokrata kormányzat családtámogatások kialakítása során is kiemelt figyelmet szentelt arra, hogy azok ösztönözzék a lakosság munkavállalását, aktivitását és így közteherviselését.¹⁶ Kiemelt jelentőséggel bír a munkahelyteremtés és a munkahelyek védelme, amely a jelentős reálbérnövekedéssel együttesen eredményezte a családok életszínvonalának emelkedését, biztonságérzetük növekedését, illetve ennek következtében a gyermekvállalási kedvük fokozatos emelkedését.¹⁷ A termékenység párhuzamosan növekedett a női foglalkoztatás szintjével. Az uniós tagállamok között az elmúlt évtizedben csak Málta tudta nagyobb mértékben növelni a nők foglalkoztatási arányát, mint hazánk. 2010-hez képest több, mint egymillióval többen dolgoztak 2022 januárjában Magyarországon, a női fog-

¹⁴ Fűrész–Molnár 2022.

¹⁵ Lakner 2012.

¹⁶ Molnár 2021.

¹⁷ Pulay et al. 2021.

lalkoztatás szintje¹⁸ közel hatodával nőtt, míg a gyermekvállalási kedvet mutató termékenységi arányszám több, mint negyedével.

A családtámogatások fontos elemei munkavállaláshoz kötődnek, amelynek egyik fontos hozadéka, hogy az állam túllépett a paternalista szemléleten, és helyette ösztönző, támogató segítséget nyújt az egyszerre dolgozó és gyermeket nevelő szülőknek.

A kormány társadalompolitikájának középpontjába a családot helyezte. Ennek első megnyilvánulásaként Magyarország Alaptörvényében rögzítették, hogy a családokat védelem és támogatás illeti meg, amelynek részleteit a 2012. január 1-én hatályba lépő sarkalatos törvény szabályozott és szabályoz a mai napig. A családokra mint erőforrásra, befektetésre tekint. Első, emblematikus intézkedésként bevezette a családi típusú adózást, amely a munkából élő és gyermeket nevelő családok számára jelentett havi szinten is jelentős megtakarítást a családi adókedvezmény formájában.¹⁹

Családi adózás francia mintára

A családbarát építkezés egyik alappillére a legstabilabb, a II. világháború óta alapjaiban változatlan francia családpolitikából merített inspiráció alapján a családi adózás visszaállítása volt. A francia családpolitika egyik fontos része az adórendszeren keresztüli támogatás.²⁰ A támogatás elsősorban az ún. családi kvóciens rendszerén keresztül valósul meg, amelynek segítségével a jövedelemadó megállapításakor figyelembe veszik a családok összetételét és a gyermekek számát. A családi adózás egyik célja, hogy két különböző összetételű, de adózás előtt hasonló jövedelmű családnak az életszínvonala ne különbözzön az adózás nyomán. Ennek érdekében ugyanazon jövedelem után a nagycsaládosok kevesebbet adóznak, mint a kisebb családok vagy a gyermektelenek. A másik cél, hogy ösztönözzék a családokat, hogy legalább három gyermeket vállaljanak, hiszen a harmadik gyermek megszületésétől nagyobb kedvezményben részesülnek a családok, mint az első két gyermek születése után. A csa-

18 Statistics | Eurostat (europa.eu)

19 Novák–Fűrész 2021.

20 Stefán–Makay 2009; Pailhé–Rossier–Toulemon 2008.

ládi adózás keretében a házaspárok és az élettársak közös adóbevallást nyújtanak be. A közös adóbevallás csökkenti a párok adóját: a két személyi együttes adóköteles jövedelmét ugyanis először kettéosztják, majd csak ezután alkalmazzák rá az adókulcsokat. Vagyis egy gyermek születése után az együtt élő szülők jövedelmét 2,5 felé osztják, két gyermek után 3 felé, három gyermek után 4 felé, négy gyermek után 5 felé, és így tovább.

A minden gyermek utáni magyar családi adózás visszaállításáról már 2010-ben döntés született. 2010-ben mindösszesen százhatezren részesültek családi adókedvezményben, ez az adat 2020-ra – a Covid19 ellenére is²¹ – egymillió fölé emelkedett. Már az első gyermek után is havi 10 ezer forint adókedvezményben részesülnek a családok, a kétgyermekesekre irányadó összeg megduplázódott, a nagycsaládosok jelentős része pedig nem fizet személyi jövedelemadót. Az édesanyák társadalmi elismerésének jeleként 2020-tól a rendszer kiegészült a négygyermekes anyák személyi jövedelemadó-mentességével, amely eddig közel ötvenezer magyar édesanya jövedelmét növeli. 2022-től pedig közel háromszázezer 25 év alatti fiatal mentesül a személyi jövedelemadó megfizetése alól az átlagbér mértékéig, ezzel is segítve munkavállalásukat, családalapítási terveiket. Érdekes lengyel vonatkozás, hogy 2022 januárjától a négy vagy annál több gyermeket nevelő szülők esetében, részben magyar mintára, jövedelemadómentességet vezettek be.²² A hazai intézkedéstől különbözik, hogy mindkét, aktuálisan gyermeket nevelő szülő igénybe veheti a maximalizált kedvezményt. A fiatalok adómentessége esetében viszont hazánk merített inspirációt a Lengyelországban 2019 augusztusa óta, a 26 év alattiak által elérhető lehetőségéből.²³

A családi adózás 2010–2022 között több, mint 3600 milliárd forintot hagyott a családoknál, amelynek nagy része a belső fogyasztás élénkítése által a magyar gazdaságba áramlott, a magyar tulajdonú kis- és középvállalkozásokat erősítette.

21 Gellérné 2021; Eurofound 2021.

22 Gorauš-Tanska–Inchauste 2017.

23 Sikorska 2019.

Vágyott és tervezett gyermekek száma

A magyar családokban immár hosszú évtizedek óta kevesebb gyermek születik, mint ahányat a szülei terveztek, ideálisnak tartottak volna. A KINCS reprezentatív kutatásából²⁴ is kiderül, hogy a magyar fiatalok átlagosan 2,37 gyermeket terveznek, amely jelentősen meghaladja az újratermeléséhez szükséges, 2,1-es termékenységi rátát. Az elmúlt 12 évben jelentősen sikerült csökkenteni a vágyott és tervezett, illetve a ténylegesen megszülető gyermekek közötti különbséget.

Amikor az ideális gyermekszámról kérdezzük az európaiakat,²⁵ akkor a „nyugati” tagállamok polgárainak 8 százaléka szeretne egy, 55 százaléka szeretne két, 16 százaléka három vagy több gyermeket, miközben mindösszesen 6 százaléka idealizálja a gyermektelen életformát. A volt szocialista országok esetében a kétgyermekes családmódot preferálók aránya hasonló (57 százalék), azonban körükben 22 százalék szeretne nagycsaládot, miközben 4 százaléka képzel el gyermektelenül az életét. Magyarország esetében 47 százalék szeretne két, 43 százalék három vagy több gyermeket, miközben a válaszadók mindösszesen 2 százaléka tudja gyermektelenül elképzelni az életét. Csehország esetében 67 százalék szeretne két, 21 százalék három vagy több gyermeket, miközben a válaszadók mindösszesen 4 százaléka tudja gyermektelenül elképzelni az életét. Lengyelország esetében 56 százalék szeretne két, 25 százalék három vagy több gyermeket, miközben a válaszadók mindösszesen 6 százaléka tudja gyermektelenül elképzelni az életét. Szlovákia esetében 59 százalék szeretne két, 26 százalék három vagy több gyermeket, miközben a válaszadók mindösszesen 4 százaléka tudja gyermektelenül elképzelni az életét. A balti országok esetében Észtország és Lettország esetében is kiemelten sokan, a megkérdezettek 51 százaléka tartja a nagycsaládot ideálisnak. Összehasonlításképpen érdemes jelezni, hogy a legrosszabb gyermektelenségi adattal Belgium, Finnország, Németország és Svédország rendelkeznek, a megkérdezettek 9 százaléka idealizálja a gyermektelenséget, közel ötször annyian, mint hazánkban.

²⁴ KINCS 2019, 10.

²⁵ Századvég Európa Projekt 2022.

Gyermekszegénység csökkentése a hatékony családtámogatások által – Európa élén

Miközben a magyar családpolitika legfőbb deklarált célja immár a magyarok által vágyott gyermekek megszületésének elősegítése lett, az átfogó jóléti intézkedések jelentősen hozzájárultak az Európai Unió országai között is legeredményesebb gyermekszegénység-csökkentéshez is. Ezek minden magyar család részére rendelkezésre állnak, úgymint az ingyenes tankönyvek a közoktatás minden évfolyamán, a gyermekek 60 százaléka számára kedvezményes, vagy akár ingyenes gyermekétkeztetés, illetve az Erzsébet-táborokban üdülési lehetőség. 2015 és 2020 között a gyermekek szegénységének vagy társadalmi kirekesztettségének kockázata 27,5 százalékról 24,2 százalékra csökkent az EU-ban, az uniós adatok alapján Nyugat-Európa országai és Közép-Kelet-Európa országaiban ellentétes folyamatok figyelhetőek meg. Németországban, Luxemburgban, Svédországban és Franciaországban 2020-ban magasabb volt a vonatkozó adat, mint 2015-ben. Azon tagállamok közül, ahol 2020-ban alacsonyabb volt a kockázat, mint 2015-ben, Magyarországon csökkent legnagyobb mértékben a gyermekszegénység: közel ötödével (18,9 százalék). Romániában (12,5 százalék), Lettországon (12,0 százalék), Litvániában (11,7 százalék) és Bulgáriában (11,6 százalékponttal) szintén csökkenést regisztrálhatunk.²⁶

Egyes jóléti államok a szociális újraelosztás révén magasabb szegénységscsökkentést érnek el, mint mások.²⁷ Magyarország rendelkezik a leghatékonyabb szociális transzferekkel, hiszen a második legmagasabb a transzferek előtti szegénységi ráta, de azt sikeresen 27 százalékponttal csökkentik azok. Nyilvánvaló, hogy az északi országok, Lengyelország, Írország és Szlovénia esetében hatékonyabbak a transzferek, míg a dél-európai országok Bulgáriával és Romániával együtt kevésbé hatékonyan csökkentik a szegénységet.²⁸

A családpolitikára hazánkhoz hasonlóan jelentős forrásokat fordító Lengyelországban 2016 áprilisában vezették be Család 500+ programot, melynek célja a termékenység, valamint a családok általános jólétének

26 https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Children_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion#Key_findings

27 Bergsvik–Fauske–Hart 2021.

28 Bradshaw–Nieuwenhuis 2021; Neyer 2021.

növelése volt. 2019-ben kiterjesztették a programot az elsősülöttek, ill. egy-ke gyermekekre is, valamint eltörölték a szülők alacsony jövedelmére vonatkozó kitételeket. Bár a program egyelőre nem vezetett a termékenység növeléséhez, a gyermekszegénységet jelentős mértékben csökkenteni tudta. A legalacsonyabb decilis csoportba több, mint 200 ezerrel több gyermek tartozna a program hatásai nélkül. Így az 500+ program önmagában is hozzájárult a családok anyagi körülményeinek javításához és jelentősen csökkenti a szegénységet is.²⁹

A fenti – tényalapon mért – hatások ellenére azt lehet érezni, hogy a nyugat-európai politikusok és szakírók egy része vonakodik elismerni a régió eredményeit, felületes tájékozódás alapján inkább a negatívumokat emelik ki.³⁰ Velük szemben inkább kisebbségben vannak azok, akik hajlandóak valóban megismerni a kontextust és a részletszabályokat is, ők viszont átérzik az elfogadott intézkedések jelentőségét, és méltatják azokat.³¹ A közép-kelet-európai régió országainak tehát nemcsak az elöregedéssel kell megküzdeniük, hanem azzal is, hogy eredményeiket megismertessék és méltóképpen elfogadtassák országaik határain kívül, és megtalálják a velük hasonlóan gondolkodó partnereket a nyugat-európai országokban. Meg kell említeni, hogy a KINCS 2022 novemberében már negyedik alkalommal szervezte meg azt a nemzetközi találkozót (Executive Network for Family Values), amelyen kifejezetten azok a szervezetek vettek részt, amelyek szemléletmódja hasonló a magyar családpolitikai felfogással.

29 Myck et al. 2021.

30 Nyugat-európai szerzők szoktak abba a hibába esni, hogy anyanyelvtudás és történelmi ismeretek hiányában, tényfeltárási munka nélkül, *desk research* (vagyis más nyugat-európai szerzők munkái és statisztikái) alapján ítélik meg – általában magabiztosan, de tévesen – más országok vagy régiók politikáját. Lásd pl. Cook, Linda J. – Inglot, Tomasz 2021: Central and Eastern European Countries. In Béland, Daniel – Leibfried, Stephan – Morgan, Kimberly J. – Obinger, Herbert – Pierson, Christopher Pierson (szerk.): *The Oxford Handbook of the Welfare State (2nd ed.)*. Oxford University Press. Az angol és amerikai szerzők itt pl. azt fejtik ki, hogy nem az a lényeg, hogy széleskörű népjóléti ellátórendszert alakított ki Magyarország és Lengyelország, hanem hogy ezzel akarják a nacionalista és populista vezetők elfedni az egyenlőtlenségeket.

31 Birgit Kelle 2021: Statt Altersarmut lieber lebenslanglich steuerfrei, „Durchblick“, *Ausgabe* 12/2021. 8–9. Ebben a cikkben a szerző azt fejtegeti, hogy a német családok csak álmodhatnak arról, amennyi támogatást Magyarországon egy háromgyermekes család kap: „Eine Familie mit drei Kindern kann in Ungarn zusammengerechnet 115 000 Euro an Zuschüssen und bis zu 200.000 Euro an zinsgünstigen Darlehen bekommen. Deutsche Familien können von so etwas nur träumen”.

Otthonteremtés

A KINCS felmérése³² szerint a gyermekvállalási korban lévők szerint a gyermekvállalást leginkább befolyásoló tényezők sorrendben: 1. a stabil párkapcsolat; 2. a biztos munkahely; 3. a megfelelő, saját tulajdonú ingatlan. Az önálló, saját tulajdonú otthon tehát meghatározó jelentőségű a gyermekvállalás szempontjából, ezért 2015-től kezdődően nagyszabású családi otthonteremtési program indult Magyarországon. Az önálló otthon fontosságát jól mutatják az Európa Projekt vonatkozó adatai is: az európaiak közel kétharmada (63 százalék) szerint fontos, vagy nagyon fontos, hogy valaki saját tulajdonú otthonban élhessen, a visegrádiak esetében az arány háromnegyed (79 százalék), míg a magyarok közel négyötöde, 88 százaléka nyilatkozott így. A legtöbb nyugat-európai ország gyakorlatával szemben a családok anyagi helyzetét, valamint lakhatási körülményeit egyaránt javító családi otthonteremtési lehetőségek nem korlátozódnak a szegényebb rétegekre, illetve fontos, hogy nem a bérleti díjakhoz adnak hozzájárulást, hanem elősegítik a saját tulajdon megszerzését. Nemzetközi összevetésben is egyedi, hogy nem csak a már megszületett gyermekek esetében, hanem a jövőben tervezett gyermekek után is igénybe vehető a kedvezmény.³³ A program sikerességét és népszerűségét jól mutatja, hogy a 2016–2020 közötti időszak során lebonyolított 741 ezer lakástranzakcióból és saját célú lakásépítésből átlagosan minden ötödiknél igénybe vették a csokot.

Világmagyarság – Köldökzsinór program

A magyar nemzetpolitika 2010 óta világmagyarságban gondolkodik, megkülönböztetett figyelmet fordítva a kárpát-medencei elszakított országrészekben, valamint a diaszpórában élő honfitársainkra. A családok és külföldi családok évében elindított Köldökzsinór programmal a családpolitika is átlépte a trianoni határokat, egyértelműen hitet téve amellett, hogy minden magyar gyermek kincs, szülessen bárhol is a nagyvilágban.

³² KINCS 2019, 17.

³³ Béres–Papházi 2019.

A program keretében a Magyarország határain kívül születő magyar állampolgárok (ideértve a magyar igazolvánnyal rendelkezőket is) jogosultak az anyasági támogatás igénybevételére, illetve a babakötvény elindítására. Az igénylések kétharmada köthető a Kárpát-medencében, míg egyharmada a diaszpórában élőkhez. Ez utóbbi esetén Németország, az Egyesült Királyság és Ausztria vezető helye megkérdőjelezhetetlen, miközben más európai országok mellett az Egyesült Államok, Ausztrália és Izrael is szerepel a legtöbb igénylést benyújtó országok között.

Külföldön dolgozó magyarok hazatérésének segítése

A családok jólétének erősítését középpontba helyező, folyamatosan bővülő magyar családpolitikai intézkedések rendszere a jelenleg Nyugat-Európában élő és munkát vállaló fiatalok esetében a Magyarországra való visszatérést elősegítő érv lehet. Különösen tekintettel arra a kedvező fejleményre, hogy mind az otthonteremtést segítő csok,³⁴ mind a házaspárok részére elérhető, szabadon felhasználható babaváró támogatás esetében igénybevételre jogosít az Európai Unió más tagállamában, avagy az Egyesült Királyságban teljesített munkaviszony, amennyiben az igénylést az anyaországba költözés követi. A hazánkhoz hasonlóan számos szektorban munkaerőhiánnyal szembesülő Lengyelország négy évig adókedvezményt (maximum évi 6,5 millió forint) ad azok számára, akik az elmúlt három évben külföldön dolgoztak, és hazatérnek Lengyelországba. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a legtöbb közép-kelet-európai országban. A friss statisztikai adatok arról tanúskodnak, hogy 2020-ban 4 ezerrel többen tértek haza Magyarországra, mint ahányan külföldön vállaltak munkát, miközben a visszatérők között jelentős arányban vannak a családalapító fiatalok is, akik egy biztonságos, családbarát országban szeretnék felnevelni a gyermekeiket.³⁵

34 Családi otthonteremtési kedvezmény, 16/2016. (II. 10.) Korm. rendelet az új lakások építéséhez, vásárlásához kapcsolódó lakáscélú támogatásról, 17/2016. (II. 10.) Korm. rendelet a használt lakás vásárlásához, bővítéséhez igényelhető családi otthonteremtési kedvezményről.

35 Gyeney 2020.

Családok és környezetvédelem

Az utóbbi években fokozott teret nyer az a vélemény, miszerint a klímaváltozás, a környezeti problémák egyik előmozdítója, okozója a családok. Számos ismert ember is hangoztatja azt a véleményét, hogy nem, vagy a tervezettnél kevesebb gyermeket vállal a környezet megóvása érdekében. A társadalmi csoportok ilyen szembeállítására elbizonytalaníthatja a környezeti változások miatt érthetően aggódó fiatalok gyermekvállalási szándékát. A KINCS egy reprezentatív nemzeti és egy tizenegy tagállamot³⁶ felölelő, nagycsaládosok körében végzett kutatást folytatott a családok környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdjeiről. A kutatásból egyértelműen kiderül, hogy a családosok tisztában vannak a környezetvédelem fontosságával és hajlandóak tenni is annak érdekében, sokszor beszélnek a kérdéssel családi körben, hiszen ők a saját gyermekeiknek, unokáiknak szeretnék egy élhető, sokszínű környezetet hátrahagyni.

Arra a kérdésre, hogy „környezettudatosan nevelem a gyermekeimet” a válaszadó magyar és európai nagycsaládosok közel 100 százaléka felelt igennel. Azt a felvetést, hogy „nem érdemes gyermeket szülni a világra a közelgő klímakatasztrófa után” a magyarok 69 százaléka, a magyar nagycsaládosok 86 százaléka, míg az európai nagycsaládosok 71 százaléka utasította el. A kutatás egyértelműen rávilágít arra, hogy a családok a zöld jövő zálogai, nem veszélyeztetői.

Támadás a hagyományos családok ellen

A gender és LMBTIQ+ mozgalmak ijesztően hatékony lobbistái előtt nyitva állnak az unió erőközpontjainak ajtajai Brüsszelben, Berlinben és Párizsban is. 2021 márciusában az Európai Parlament elsöprő többséggel fogadta el határozatát,³⁷ amely LMBT-szabadság zónává nyilvánítja az Európai Unió teljes területét. Ezekről a tendenciáktól térségünk sem mentes, a genderideológiai nevelést már az óvodás, kisiskolás gyermekek

³⁶ Észtország, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország.

³⁷ <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20210304IPR99219/parliament-declares-the-european-union-an-lgbtiq-freedom-zone>

érzékenyítésével kezdenék, akár mesék átdolgozásával.³⁸ A gyermekvédelmi törvény elfogadásáig jelentős, gyakran külföldi eredetű forrásokkal gazdálkodó, érdekérvényesítő (civil) szervezetek működtek ezen célok érdekében Magyarországon is.

A huszonegyedik század második évtizedének kezdetén tovább erősödtek a transzneműség mindennaposágát hirdető lobbicsoportok, amelyek már nem állnak meg az érzékenyítésnél. Óvodákban és iskolákban hirdetik a transzneműséget, a nemváltást, megzavarva ezzel a gyermekek egészséges fejlődését. Lobbijüknek köszönhetően számos tagállam jelentősen könnyített a nemváltás korábbi, nemi diszfória diagnózishoz vagy bírósági döntéshez kapcsolt gyakorlatán. Belgium, Írország, Norvégia, Portugália és Svájc például lehetővé teszi a nemek jogszerű megváltoztatását orvosi diagnózis és további értékelés, hormonterápia vagy bürokratikus lépések nélkül.

Azokat a szülőket, akik tiltakozni mernek a gyermekeikre káros behatásokkal szemben, gyakran vádolják homofóbiával, ellehetetlenítik. Szent II. János Pál több, mint 40 éves gondolatai³⁹ ma is irányadóak: „A nemi nevelést, amely a szülők elsődleges joga és kötelessége, mind otthon, mind az általuk kiválasztott és ellenőrzött iskolákban, az ő gondos irányításuk alatt kell végezni. Az iskola ugyanolyan szellemben neveljen, mint a szülő.”

Gyermekvédelem

A magyar gyermekvédelmi törvény megalkotását indokolta, hogy az állam kötelessége biztosítani a gyermekek testi épségének és mentális egészségének különleges védelmét, annak vezérelve, hogy a gyermekek szexuális neveléséről kizárólag a szülő dönthet, illetve, hogy az iskolai nevelés nem állhat ellentétben a szülő akaratával, az legfeljebb csak kiegészítő lehet, formáját és tartalmát pontosan meg kell határozni, és a szülők egyetértéséhez kell kötni. A magyar Országgyűlés egyértelmű döntést hozott arról, hogy ezzel ellentétes lobbitevékenységnek nincs helye az óvodákban

38 *Meseország mindenkié. Foglalkoztatástervek pedagógusoknak*. https://labrizs.hu/content/_common/attachments/file35.pdf

39 *Familiaris Consortio* 1981.

és iskolákban. A gyermekvédelmi népszavazáson az érvényesen szavazó 3,2 millió magyar szavazópolgár elsöprő arányban (96 százalék) állt ki a széleskörű hazai és nemzetközi támadások kereszttüzeiben álló törvény mellett. Az érvénytelen szavazásra buzdító ellenkampánynak azt sikerült ugyan elérnie, hogy érvénytelen legyen a népszavazás eredménye, annak legitimitációja azonban nem kérdőjelezhető meg. Összehasonlításképp hazánk uniós tagsága mellett 3 056 000 fő, NATO-ba belépésünk mellett pedig 3 344 000 fő szavazott.

A fokozott uniós és nemzetközi kritikák mellett a törvény inspirációiul szolgált hasonló törvények megalkotásakor elsősorban az Egyesült Államokban, hiszen Florida és Louisiana államok is hasonló tartalmú rendelkezéseket hoztak.

A család megítélése az európai jogban

Mindenekelőtt előre kell bocsátani, hogy az EU-nak nincsen hatásköre a családjogi kérdések szabályozására, lévén ez egy nagyon érzékeny terület, ahol a tagállamok megőrizték szuverenitásukat. Az Alapjogi Charta 9. cikke is megerősíti a nemzeti jog primátusát: *„A házasságkötéshez és a családalapításhoz való jogot az e jogok gyakorlását szabályozó nemzeti jogszabályok szerint kell biztosítani.”* A tagállamok családokat védő szabályai így jelentősen eltérnek Európa-szerte, akár az egyházi házasság polgári megítélésében, a házasság megkötésének vagy felbontásának feltételeiben vagy épp az azonos neműek közti párkapcsolati formák megítélésében.⁴⁰ Az azonos neműek közti párkapcsolatok elfogadottsága Észak-, illetve Nyugat-Európában a legnagyobb, míg a közép-kelet-európai országokban több ország alkotmánya védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget.⁴¹

A tagállamok megítélése és szabályozása közti diverzifikáció tehát egy természetes állapot, ami éppen abból fakad, hogy megtartották szabályozási kompetenciájukat. Megfigyelhető ugyanakkor egy olyan tendencia, főleg multilaterális szinten, amely megpróbál elszakadni a házasság-

40 Király 2008; Gyeney 2019.

41 Horvátország, Bulgária, Lettország, Litvánia, Szlovákia, Lengyelország, Románia és Magyarország.

tól mint klasszikus párkapcsolati modelltől, és bővíteni ezáltal a család fogalmi kereteit.⁴² Egyrészt az Európai Unió Bírósága (EUB) közvetetten több ponton is befolyásolta döntéseiben a család fogalmának értelmezését, másrészt kötelező a tagállamokra az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE), amelynek 8. cikke kapcsán az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) is számos esetet eldöntött.⁴³

Az Európai Bíróság az uniós jog egyik részterületéből, a személyek szabad mozgása elvből kiindulva két ügyben is olyan döntést hozott, amely az ügyben érintett tagállamok alkotmányos alapelveivel ellentétes volt.⁴⁴ Két közép-európai uniós tagállam – Románia és Bulgária – joga nem ismeri el az azonos nemű személyek házasságát. Ennek következtében az egyik ügyben – Coman-ügy – Románia nem adott tartózkodási engedélyt Romániában házastársként egy román állampolgár – azonos nemű – amerikai házastársának, miután Belgiumban összeházasodtak.⁴⁵ A másik ügyben – VMA ügy – Bulgária nem adott ki bolgár személyazonosító okmányt egy gyermeknek, akinek két anyja volt spanyol születési anyakönyvébe bejegyezve (nem a Bulgária által kért apa és anya kategóriák), mert nem voltak hajlandóak nyilatkozni, hogy a bolgár nő a biológiai anyja. Annak ellenére, hogy az Európai Bíróság elismerte, hogy mind a személyi állapotról (amibe beletartoznak a házasságot érintő szabályok), mind az állampolgárság megadására vonatkozó szabályok meghozatala tagállami hatáskör, mégsem tartotta tiszteletben az így elfogadott tagállami szabályokat. Az uniós polgárságra hivatkozva,⁴⁶ Románia és Bulgária alkotmányos elveivel ellentétesen arra kötelezte a hatóságait, hogy Románia „házastárs” címen adjon tartózkodási jogot az azonos nemű házastársnak, illetve Bulgária az anyja személyére vonatkozó nyilatkozat nélkül tekintse bolgár állampolgárnak két azonos nemű személy gyermekét, és adjon ki személyazonosító okmányt. Arra hivatkozott, hogy ha van másik uniós tagállami érintettség (az ügy jogalanyai más uniós tagállamban, más jogszabályok szerint házasok vagy azonos neműként mindketten szülői jog-

42 Gellérné 2018.

43 A 8. cikk rögzíti a magánélet és a családi élet tiszteletben tartásához való jogot.

44 Két EUGJ eset: C-673/16. sz. Coman és társai-ügy (2018. június 5.) – román érintettség, C-490/20. sz. VMA ügy (2021. december 14.) – bolgár érintettség.

45 Lásd a Coman-ügyről bővebben: Sulyok, Márton: „Une photo de famille”, Pillanatkép a családi élet és a házastársfogalom Európai Unió Bírósága általi elemzéséről. *Európai Tükör*, 2018/3., 117–131.

46 Lásd az uniós polgárságról bővebben: Kiss 2019.

állással rendelkeznek), akkor ezt a – saját szabályaikkal ellentétes – jogi tény el kell ismerniük az uniós polgárookra vonatkozó uniós jog következtében.

Az EJEB esetjogából a Schalk and Kopf-ügyre utalunk.⁴⁷ Schalk és Kopf homoszexuális párként éltek Bécsben, házasságra kívántak lépni, az osztrák jog azonban csak különemű személyek számára tette lehetővé a házasságkötést, azonos nemű párok pedig bejegyzett élettársi kapcsolatba léphettek. Az EJEB szerint a részes államok széleskörű mérlegelési joggal bírnak az azonos nemű házasságok elismerése vonatkozásában.⁴⁸ Nem kötelezhetőek tehát ennek bevezetésére, de a *„házasságkötéshez való jognak nem minden körülmények között a férfiak és nők közötti házasságra kell korlátozódnia”*, másrészt a *„mesterséges lenne fenntartani azt az álláspontot, hogy a heteroszexuális párokkal ellentétben az Egyezmény 8. cikkében foglalt »családi élet« fogalma nem foglalja magában az azonos neműek közötti párkapcsolatokat”*.⁴⁹

Az EUB és az EJEB ítéleteivel kapcsolatban fontos leszögezni, hogy ezek az ítéletek nem vonják maguk után a nemzeti alkotmányos szabályok megváltoztatásának szükségességét, továbbra is a tagállamok hatásköre meghatározni, hogy mit tekintenek házasságnak és leszármazásnak a saját országukon belül.

Az ítéletek hatása azonban vitathatatlan, egyrészt a jog szintjén, másrészt elvi szinten. Jogi értelemben azt mondhatjuk, hogy az EUB esetei bevezették az elismerés elvét: hogy még ha a tagállamoknak jogukban is áll meghatározni a házasságkötés feltételeit, a más tagállamban kötött „házasságot” házasságként kell elismerniük a tartózkodás jogcímeiként, akkor is, ha a házas felek abban az országban nem köthettek volna házasságot. Érdemes felidézni az EUB kapcsán, hogy a Lengyel Köztársaság tett egy Nyilatkozatot a Lisszaboni Szerződéshez (61. számú Nyilatkozat): *„A Charta semmilyen módon nem érinti a tagállamoknak azt a jogát, hogy jogszabályokat alkossanak a közerkölcs, a családjog, valamint az emberi méltóság védelme és az ember fizikai és szellemi épségének tiszteletben*

47 Schalk and Kopf v. Austria, no. 30141/04, 2010. június 24-i ítélet. Tordai Csaba: A Schalk-ügy. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete az azonos nemű párok együttélésének jogi elismeréséről. *Jogesetek Magyarázata*, 2010/4, 88–93.

48 Lásd a házasságról: Szeibert 2014. Lásd az azonos nemű párkapcsolatok elismeréséről: Schanda–Bojnár 2016.

49 Schalk and Kopf v. Austria ítélet, 94. pont.

tartása területén.” Az elismeréssel az EUB jogfejlesztő tevékenysége azért egy igen szűk mezsgyén mozog.

Másrészt, elvi szinten pedig az érzékelhető, hogy az EUB és az EJOB a család fogalmát tágítani igyekeznek.⁵⁰ Próbálnak reflektálni arra, hogy számos európai országban komoly változást hozott az elmúlt másfél évtized a nem hagyományos párkapcsolati formák elismerése tekintetében. A szemléletformálás célja kézzelfogható, azonban nem árthat az óvatosság, mert a tagállamok polgárainak véleménye igen szerteágazó – a család fogalmát is beleértve –, és nem feltétlenül lehet felülről az organikus fejlődést néhány jogelvvel és ítélettel.

Zárszó

Magyarországon az elmúlt egy évtizedben az európai összevetésben is kiemelkedő mértékben javultak a családok lehetőségei. Ezzel párhuzamosan nagyot léptünk előre az ország működésének családbarátabbá tételében is. Jelentősen javult a családos és a nagycsaládos életforma társadalmi megítélése, nagyban sikerült szakítani azzal a toxikus beidegződéssel, hogy aki több gyermeket vállal, az szegénységben fogja leélni az életét, sőt a gyermekvállalás immár számos esetben anyagi előnyöket hordoz. A Századvég és a KINCS együttműködésében megvalósuló Európa Projekt immár három hullámban elvégzett, a családokkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáló adatai is rámutatnak arra, hogy az európaiak is jóval több gyermek megszületését tartanák ideálisnak a családjukban, támogatnák a fiatalokat, nagycsaládosokat a gyermekvállalásban, elsőprő többségüknek kiemelten fontos a családja, közel kétharmaduk a bevándorlás helyett a születendő gyermekek számának növelésével orvosolná a népességcsökkenés problémáját. Magyarország családbarát építkezésének példája így sokak számára jelenthet további inspirációt annak érdekében, hogy minél nagyobb arányban megszülessenek az európaiak által vágyott gyermekek, ehhez segíthet hozzá bennünket egy családbarátabb Európa megteremtése.

50 Gyeney 2019.

Irodalom

- Béres, Orsolya – Papházi, Tibor 2019: Családi Otthonteremtési Kedvezményben (CSOK) részesülő családok szocio-demográfiai jellemzői, *Kapocs*, 2019/1–2.
- Bergsvik, Janna – Fauske, Agnes – Hart, Rannveig Kaldager 2021: Can Policies Stall the Fertility Fall? A Systematic Review of the (Quasi) Experimental Literature. In *Population and Development Review* 47 (4), 917–964.
- Bradshaw, Jonathan – Nieuwenhuis, Rense 2021: Chapter 25. Poverty and the family in Europe. In Schneider, Norbert F. – Kreyenfeld Michaela (szerk.): *Research Handbook on the Sociology of the Family*. Edward Elgar Publishing, 400–416.
- Eurofound 2021: *Education, healthcare and housing: How access changed for children and families in 2020. COVID-19 series*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Európai Bizottság: *European Commission Report on the Impact of Demographic Change*. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/demography_report_2020_n.pdf
- Eurostat: *EU births: decline continues, but not from foreign-born women*. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210323-2>
- Eurostat: *Live births and crude birth rate*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TPS00204/default/table?lang=en&category=demo.demo_ind
- Eurostat: *Population projections*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Population_projections
- Eurostat: *Total fertility rate*. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00199/default/table?lang=en>
- Fűrész, Tünde – Molnár, Balázs 2022: The first decade of building a family-friendly Hungary. In *Quaderns de Politiques Familiars*, no. 7., 24.
- Fűrész, Tünde – Molnár, Balázs: A családbarát Magyarország építésének első évtizede az Európai Unióban. *Kapocs*, 3. évf., 3–4. sz. 3–11. http://epa.oszk.hu/02900/02943/00085/pdf/EPA02943_kapocs_2020_3-4_003-011.pdf
- Gellérné Lukács Éva: *A családtagok kérdéskörének kapcsolata a személyek szabad mozgásával az EU-jogban, a Brexit fényében*, In Szeibert, Orsolya (szerk.) *Család és családtagok: Jogági tükröződések*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó (2018), 109–136.
- Gellérné, Éva Lukács 2021: Support for Families – A Way to Tackle COVID-19 and Its Implications in Hungary. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*, 2021 (9) 1, 91–110.
- Gellérné, Lukács Éva: A családi ellátások indexálása az Európai Unióban. In Raffai, Katalin – Szabó, Sarolta (szerk.): *Honeste benefacere pro scientia: Ünnepi kötet Burián László 65. születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press.
- Goraus-Tanska, Karolina – Inchauste, Gabriela: *The Family 500+: Battling Child Poverty in Poland*.
- Gyenyey, Laura 2019: *Az európai jog és a család*, In Szabó, Marcel – Lános, Petra – Gyenyey, Laura (szerk.): *Uniói szakpolitikák*. Budapest, Pázmány Press, 61–84.
- Gyenyey, Laura 2020: Mobilitási trendek Európában, különös tekintettel Magyarország helyzetére. In Smuk Péter (szerk.): *Társadalmi fenntarthatóság*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 1074–1184.
- Gyenyey, Laura 2019: Azonos neműek házassága és a szabad mozgás joga az Európai Bíróság esetjogában. *Létünk*, 2019/3, 35–58.
- <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20210304IPR99219/parliament-declares-the-european-union-an-lgbtiq-freedom-zone>

- KINCS 2019: *Intergenerációs kutatás a reprodukciós kort meghaladott idősebb generáció és a reprodukciós korban lévő fiatalok körében*. 2019. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/Intergeneracios_kutatasi_jelentes_infografikaval.pdf
- KINCS 2020: *Gyorselemzés a „Családok és a környezetvédelem” című kutatás eredményeiről*. 2020. április 22. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/Gyorselemzes_a_Csaladok_es_a_kornyezetvedelem_kutatas_eredmenyeirol_KINCS.pdf
- KINCS 2021a: *Európa Projekt – család kérdéskör: A magyar az egyik legcsaládcentrikusabb nemzet*. 2021. január 19. www.koppmariaintezet.hu/hu/472-europa-projekt-csalad-kerdeskoer-a-magyar-az-egyik-legcsaladcentrikusabb-nemzet
- KINCS 2021b: *Az európai és hazai nagycsaládosok környezetvédelmi attitűdje*. 2021. június 21. https://www.koppmariaintezet.hu/docs/Nagycsaladosok_kornyezetvedelmi_attitudje_2021.06.21.pdf
- Király, Miklós 2008: Az Európai Unió jogának hatása a családokra, In Horváth-Szabó, Katalin (szerk.): *Házasság és család*. Budapest, Új Ember Kiadó, 160–184.
- Kiss, Lilla Nóra 2019: The Optician’s Dilemma: Can all thee lenses be polished into the same frame or do we need new frames, too? – Brexit: time to reform EU citizenship? *Curentul Juridic*, 2019/2, 21–37.
- Lakner, Zoltán 2012: *Szociálpolitika*. Budapest, Szent István Társulat.
- Molnár, Balázs 2021: Foglalkoztatottak gyermekvállalását és gyermeknevelését segítő ellátások Magyarországon. *Munkajog*, 2021/1. 64–71.
- Myck, Michał – Oczkowska, Monika – Trzciński, Kajetan – Król, Artur 2021: Five Years in Operation: the Polish Universal Child Benefit, Free Network, Policy Brief Series, May 2021. <https://freepolicybriefs.org/2021/05/10/polish-universal-child-benefit/> (Letöltve: 2022. május 9.)
- Neyer, Gerda 2021: Chapter 2. Welfare state regimes, family policies, and family behaviour. In Schneider, Norbert F. – Kreyenfeld, Michaela (szerk): *Research Handbook on the Sociology of the Family*. Edward Elgar Publishing, 22–41.
- Novák, Katalin – Fűrész, Tünde 2021: *Családbarát évtized 2010–2020*. Budapest, KINCS.
- Pailhé, Ariane – Rossier, Clémentine – Toulemon, Laurent 2008: French family policy: Long tradition and diversified measures. In *Vienna Yearbook of Population Research*. Bécs, Austrian Academy of Sciences Press, 149–164.
- PriceWaterHouse Coopers 2021: *The World in 2050. The Long View: How Will the Global Economic Order Change by 2050?* www.pwc.com/gx/en/research-insights/economy/the-world-in-2050.html
- Pulay, Gyula Zoltán – Nagy, Adrienn – Nagy, Zsolt – Timár, Balázs, Vass-Völgyi, Erika Anna – Szabó, Béla 2021: *Állami Számvevőszék: Családpolitika – Elemzés*. Budapest, Állami Számvevőszék.
- Schalk and Kopf v. Austria, no. 30141/04, 2010. június 24-i ítélet. Tordai, Csaba: A Schalk-ügy. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete az azonos nemű párok együttélésének jogi elismeréséről. *Jogesetek Magyarázata*, 2010/4, 88–93.
- Schanda Balázs – Bojnár Katinka: Házassági jogrendszerek versenye, vagy párkapcsolati szupermarket? *Iustum, Aequum, Salutare*, 2016/2, 171–185.
- Sikorska, Małgorzata 2019: *Is it possible to increase the fertility rate in Poland?, From Partial to Full Universality: The Family 500+ Programme in Poland and Its Labour Supply Implications*. Slovak Republic in figures 2021, <https://slovak.statistics.sk>
- Statistical Yearbook of the Czech Republic 2021, <https://www.czso.cz/csu/czso/statistical-yearbook-of-the-czech-republic-rtnih2q42g>

- Statistical Yearbook of the Republic of Poland 2021, <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/statistical-yearbook-of-the-republic-of-poland-2021,2,23.html>
- Stefán-Makay, Zsuzsanna 2009: A franciaországi családpolitika és a magas termékenység összefüggése, *Demográfia*, 52. évf., 4. sz., 313–348.
- Sulyok Márton: „Une photo de famille”, Pillanatkép a családi élet és a házastársfogalom Európai Unió Bírósága általi elemzéséről, *Európai Tükör*, 2018/3, 117–131.
- Századvég: *A család intézményének fontossága Európa-szerte kétségbevonhatatlan*. Európa Projekt, 2021. december 23. <https://szazadveg.hu/hu/2021/12/23/a-csalad-intezmenyenek-fontossaga-europa-szerte-ketsegbevonhatatlan-n2216>
- Századvég: Európa Projekt kutatás 2020, 2021, 2022. <https://szazadveg.hu/hu/europa-projekt>
- Szeibert, Orsolya 2014: *A házasság Európában a jogegységesítési törekvések tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Világbank: *GDP (current US\$) – European Union, World*. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2021&locations=EU-1W&start=1960&view=chart>

KELEMEN HUNOR

Takarékpénztárból regionális bankóriás

Az OTP Bank transznacionalizációs folyamatának bemutatása

„Manapság három hetente teszik fel nekem a kérdést, hogy megtartjuk-e a függetlenségünket, vagy hogy nem szeretnék-e partnert magunknak. Mindig azt válaszolom, hogy jobban szeretek terjeszkedni, mint szerzemény lenni.”

*Csányi Sándor*¹

Absztrakt

Jelen tanulmány az OTP Bank nemzetközi terjeszkedése sikerének az okait vizsgálja, és bemutatja, hogy a rendszerváltás utáni másfél évtizedben miként vált a bank szocialista takarékpénztárból transznacionális pénzügyi vállalkozássá. A vállalatok transznacionalizálódása a közgazdaságtanban széles körben kutatott terület. Ez a tanulmány – a kronologikus sorrendet megtartva – veszi sorra azokat a tényezőket, amelyek kiemelkedő szerepet játszottak a Bank átalakulásában és nemzetköziesedésében. A cikk a magyar és a regionális bankprivatizációk néhány sajátosságát kiemelve tárgyalja a Bank átalakítását és terjeszkedése első hullámát. A tanulmány célja azonosítani azokat a tényezőket, amelyek magyarázatul szolgálnak a magyar bank egyedülálló terjeszkedésére és versenyképességére egy olyan régióban, amelyet jellemzően nyugati bankok urálnak.

Kulcsszavak: OTP Bank, privatizáció, magyar bankrendszer, banktörténet

Abstract

This study reveals the reasons behind the success of the OTP Bank in its international expansion and presents how this Hungarian bank transformed from a socialist savings bank into a transnational financial company in a decade and a half after the regime change. The transnationalization of companies is a widely researched area in economics. Proceeding in chronological order, this paper contextualizes various factors that played a significant role in the Bank's transformation and internationalization. Highlighting important features of both

¹ A kijelentés 2006 novemberében hangzott el a Menedzsment Fórumnak adott interjú során. Lásd Mfor.hu 2006b.

the Hungarian and the regional bank privatization processes, the paper discusses the Bank's transformation and the first wave of its expansion. The study has the ambition to identify factors that can explain the unique expansion of a Hungarian bank, which proved to be competitive in a region where Western banks tend to play a dominant role.

Keywords: OTP Bank, privatization, Hungarian bank system, bank history

Bevezetés

Az OTP Bank magyar családok generációinak életét kísérte végig az elmúlt hetven évben. A poszt szocialista országok bankpiacát vizsgálva észrevehetjük, hogy az OTP az egyike azon kevés piacvezető bankcsoportnak, amely nem a nyugati tőke képviselőjében van jelen az érintett régió piacán. Az elmúlt közel kétszáz évben az OTP Bank és jogelődje, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár megalapításától fogva kiemelt szerepet töltött be a hazai gazdaságban. A tervutasításos rendszer során pedig monopolhelyzetbe kerülve népbankká nőtte ki magát. Különleges helyzete miatt a bank számos privilégiummal bírt, amelyeket a bankvezetés nem félt használni. A bank jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy a '90-es évek elején a lakosság minden 100 forintjából 60 az OTP-ben volt. Ugyan a tőzsdei jelenlét révén a bank részvényeinek jelentős része külföldi tulajdonba került, de mivel a székhelye Magyarországon található, valamint a stratégiai döntéseket meghatározó bankmenedzsment és igazgatóság magyar, így – a bank nemzeti besorolását illető szakmai konszenzus hiányában Király Júlia példáját követve – a tanulmányban magyar bankként kezelem.²

Bankkonszolidáció, reform és privatizáció

Szovjet mintára a kelet-közép-európai szocialista országok, köztük Magyarország is az egyszintű bankrendszer azon altípusát vezette be, melyben a központi bank, a Magyar Nemzeti Bank (MNB) a rendszer nem kizárólagos szereplőjeként működött, hanem a kereskedelmi banki funkciók

² Király 2016a, 11; Mérő–Piroska 2017, 153.

egy részét több, tevékenységi területekre szakosodott állami „albank” vagy „leánybank” látta el. Az „albankokat” a korábban államosított kereskedelmi bankok és egyéb pénzügyi intézmények átszervezéséből és átnevezéséből hozták létre. A „népgazdaság finanszírozására” – szovjet mintára – a Fáy András által még 1839-ben kezdeményezett Pesti Hazai Első Takarékpénztárt államosították, és a takarékpénztár felszámolt üzletágai, valamint a különböző bankokból elkülönített takarékosztályok egyesítésével 1949. március 1-jén létrehozták az Országos Takarékpénztár Nemzeti Vállalatot (OTP), amely a Gazdasági Főtanács 1081/1949-es határozata alapján átvette a „történelmi elődjére” jellemző lakossági bankműveletek ellátásának feladatát.³

Kezdetben az OTP üzleti profiljához csak az MNB „leánybanki” szerepéhez illeszkedő feladatkörök tartoztak, mint például a takarékbetét-gyűjtés, az állami kölcsönügyletek lebonyolítása, a hitelnyújtás és folyószámla-vezetés, továbbá minden olyan feladat, amelyet a kormányzat ad hoc módon rábízott a takarékpénztárra. Az 1956-os forradalom leverése után bekövetkezett kádári gazdasági paradigmaváltás egyik sajátos lecsapódásaként az OTP tevékenységi köre bővült a sportfogadással, totóval, lottóval, nyereményjátékokkal, majd lakossági valuta- és devizaügyletek lebonyolításával.⁴ A bank vezetősége különösen nagy befolyással bírt: a konkurens, inkább városi takarékszövetkezetek és a tanácsok (majd önkormányzatok) számláit, a községfejlesztési alapok betéteit és hiteleit is kötelezően az OTP kezelte.⁵

A bankrendszer az alapstruktúráját tekintve 1987-ig nem változott, csak kisebb módosításokon esett át.⁶ Az 1980-as évek közepétől viszont egyre világosabbá vált, hogy a rendszer nem fenntartható, az ország eladósodottsága kritikussá szintre emelkedett. A bankrendszer fenntarthatatlanságának nyilvánvalósága miatt az MSZMP Központi Bizottsága 1984 novemberi határozatában megfogalmazta a továbbfejlesztés alapelveit, a jegybanki és kereskedelmi banki funkciók intézményes elválasztását.⁷ A bankrendszer átalakításának kívánt célja a monetáris politikai

3 Müller 2014; Várhegyi–Voszka 2010, 154.

4 Botos 2007; Várhegyi–Voszka 2010, 155.

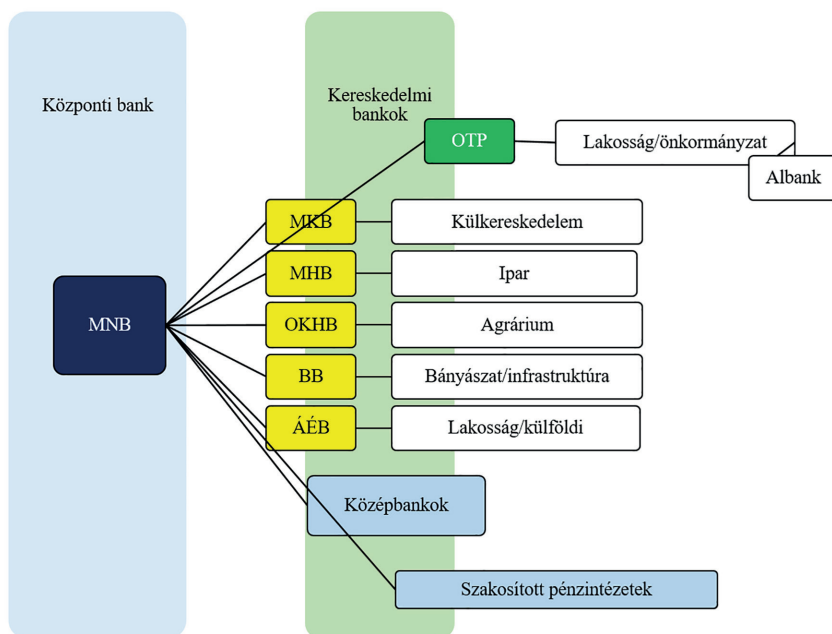
5 Várhegyi 2011, 58.

6 Például az 1956. évi 23. törvényerejű rendelet, amely az MNB felügyeleti jogát tisztázza, vagy az 1967. évi 36., amely megerősíti a kormány befolyását az MNB működését illetően (Sipos 2007, 74).

7 Lásd Müller–Kovács–Kovács 2014, 227.

döntésérvényesítés, a tőkeallokáció és tőkeáramlás lehetőségeinek megteremtése és elősegítése, az üzleti hitelezés megvalósítása volt. Utóbbinál prioritásként a jövedelmezőséget és megtérülést emelték ki (az addigi célok soha meg nem térülő finanszírozása helyett). Az MNB lépcsőzetesen vonult vissza a vállalatok közvetlen finanszírozásától, bár a normatív és az eseti refinanszírozási gyakorlat még évekig élt.⁸ Két évnyi élőkészítést és egy év szimulációt követően 1987. január 1-jén Magyarország bankrendszerének átalakítása folyamata lezárult, az ország hivatalosan is átállt a kétszintű bankrendszerre. Az 1. ábrán láthatjuk az átállás pillanatképét, amelyen különböző színekkel jelöltem az új bankrendszeri szereplők státuszát.

1. ábra: A magyar bankrendszer pillanatképe a kétszintű bankrendszerre való átálláskor (1987)⁹

⁸ Ábel–Szakadát, 1997.

⁹ Kiegészítő magyarázat az 1. ábrához: A sárgával jelölt öt részvénytársaságként alapított nagybank (az ÁÉB kivételével) rendelkezett általános kereskedelmi felhatalmazással, főrésztényesük pedig az állam volt. Az OTP viszont csak 1989-ben kapott teljeskörű kereskedelmi tevékenységre felhatalmazást, addig az MNB „albankjaként” üzemelt. A kékkel jelölt középbankok a már létező, de kis tőkével rendelkező bankpiaci szereplőket fogták át, mint a CIB bank, a Citibank Budapest Bank vagy az Unicbank.

A külföldi bankok 1989-től viszonylag szabadon léphettek be a magyar bankpiacra, így a rendszerváltásra a bankrendszer szereplőinek száma az MNB által alapított, vagy abból kivált bankok mellett néhány nyugati bankkal is bővült. Összességében elmondhatjuk, hogy e bankok piaci kapitalizálója olyan magas volt, hogy tulajdonképpen lefedték az egész piacot. 1991-re viszont a bankok száma a duplájára nőtt, s ezzel párhuzamosan a piaci koncentráció pedig csökkent.¹⁰

A bankrendszer tulajdonosi struktúrája a piacgazdaság kibontakozásával egyidejűleg látványos változásokon ment keresztül. Az újonnan megalakuló Antall-kormányra hárult a bankprivatizációs stratégia kidolgozása és végrehajtása, azonban még a kormánypártokon belül is többen úgy látták az állami tulajdon elvesztését, hogy azzal a kormány értékes politikai és gazdasági befolyásról mond le.¹¹ Részükről a nagybankok privatizációja – mind politikai, mind szakpolitikai szempontból – egyenesen nemzetstratégiai hibaként lett beállítva. A bírálók számára a pénzpolitika autonómiájának megőrzése, a jelentős külföldi befolyásszerzés megakadályozása és az állami kasszát gyarapító számottevő banki jövedelmek egyaránt elsődleges szempontnak minősültek.

Mivel az öt fő bank ágazatok szerint örökölte az MNB hitel-főigazgatóságainak ügyfélkörét és a forrásként szolgáló refinanszírozási hitelkereteket, így valójában nem alakult ki piaci verseny. A legtöbb nagyvállalat szinte kizárólag a nagybankok ügyfele volt, míg a kisebb bankok leginkább csak a kis- és középvállalatok piacán tudtak működni. Átlépve a piacgazdaságba a bankrendszer átállását is számos érdekkonfliktus kísérte mind a strukturális és gazdasági változások, mind a privatizációs folyamatok és a politikai érdekérvényesítés tekintetében. A bankrendszer veleszületett betegségei között elsőként lehet említeni a nagy kereskedelmi bankok által örökölt hitelfortfólió és ügyfélkör minőségét: a hitelfortfólió egy-egy ágazat vagy iparág vállalatainak hiteleit foglalta magában, így magas volt az ebből fakadó kockázat.¹² Mivel a bankok legjelentősebb kockázata a hitellezési tevékenységükből fakad, a rosszul kihelyezett, nem törlesztett és bedőlt hitelek negatív hatással bírnak a bankok jövedelmezőségére, illetve a tőkemegfelelésükre. A rendszerváltáskor örökölt hitelek között eleve sok tartozott veszteséget termelő gazdasági szereplőkhöz, az átalakulási

¹⁰ Nyers–Lutz 1992, 12.

¹¹ Várhegyi 2001; Várhegyi–Voszka 2010, 161.

¹² Várhegyi 1995, 7; Várhegyi, 1998, 907.

recesszió „exponenciálisan” rontotta a hitelportfóliók minőségét. Az átvett hitelállomány jelentős részét – közel 40 milliárd forintot – rossz hitelek tették ki,¹³ melyek mögött olyan állami vállalatok álltak, amelyeket folyamatos veszteségeik ellenére az állam „pénzügyi infúzió” tartott az MNB-n keresztül folyósított hitelekkel.

Az ágazati kockázatokon és hitelállományproblémákon túl a szakmai vezetések hozzá nem értéséből is fakadtak problémák. Nem megfelelő hitelezési gyakorlatuk miatt az átvett, rossz hitelállományok tovább duzzadtak. Király Júlia egy 1995-ben megjelent tanulmányában azt állította, hogy az MNB-től örökölt, már az indulás pillanatában túladósodott ügyfelek 1990-1991-ben – részben talán szükségszerűen – nem mérséklődő, illetve további túlfinanszírozása döntő mértékben hozzájárult a banki portfóliók romlásához.¹⁴ A likviditási problémák azért is elkerülhetetlenek voltak, mert az állami támogatás fenntartása elemi érdeke volt a vállalati csődhullámot elkerülni szándékozó politikai vezetésnek. Ennek is köszönhető, hogy a rendszerváltás után nem sokkal a munkanélküliségi ráta 12 százalék környékén stabilizálódott, szemben a 20 százalékos szintet közelítő csehszlovák és lengyel adatokkal.¹⁵ A rossz adósok további finanszírozása azonban fokozta, és központi kérdéssé tette a körbetartozás és a beszállítói sorban állás jelenségét.^{16, 17} A nagy adósok száma és az általuk felvett hitelek mértéke 1987 és 1992 között exponenciálisan nőtt: míg 1987-ben 82 vállalat felelt 14 milliárd forint hitelért, addig 1992-re 197 milliárd forint tartozás gyűlt fel közel 1100 nagyvállalatnál.¹⁸

13 Ábel–Szakadát 1997, 646.

14 Király 1995, 9.

15 Belyó 2010, 11.

16 Szathmáry 2013, 370.

17 A sorban állás hitelállományának többségi hányada 25–30 nagy, állami tulajdonú, főleg gépipari, könnyűipari, fémipari-kohászati vállalatnál és bányánál összpontosult, s egyes számítások szerint meghaladta a 127 milliárd forintot (Ábel–Szakadát 1997, 638).

18 A bankok nem tudták behajtani a tartozásaikat, hiszen a vállalatok csődje esetén kénytelenek lettek volna leírni a veszteséget, ami számukra is csődhellyel fenyegetett. A három nagybank esetében ügyfeleik 1 százalékánál volt a hitelállományuk 40–50 százaléka (Marsi–Pap 1993, 12).

Takarékpénztárból részvénytársaság

A szocialista bankpénztár egyik fő terméke a rögzített, évi egyszeri kamatfizetésű takarékbetétkönyv volt, mely a lakossági megtakarítások 90 százalékát fedte le.¹⁹ A lakossági betétek felszívása és a minél több korosztály elérése érdekében az OTP takarékbetét termékpalettája időről időre bővült. A fiatalabbak bevonására tett kísérlet ékes példája az iskolai, illetve később ifjúsági takarékbélyeg. Az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően, 1969-től lehetőség nyílt arra kijelölt fiókokban devizaszámlát is nyitni.²⁰ Az OTP ezeken felül – Várhegyi Éva megfogalmazásában²¹ – „közérzetjavító” funkciót is betöltött: példának okáért 1957-től borítékos sorsjegy és lottó is elérhető volt a bankfiókokban, majd megjelent a nyereség-takarékbetétkönyv, a gépkocsi-nyereségbetét és a lakás-nyereségbetét. A bank egyik sikertermékének az átutalási betétszámla számított. Az ingatlanvásárlások terén is szinte megkerülhetetlen szereplővé vált az OTP mint hitelező, bár az elsődleges kedvezményezettet ideológiai alapon, a rendszer számára kiemelt munkakörökben dolgozókként vagy élethelyzetben lévőként segítették kedvezményes hitelkonstrukcióval, ami piacgazdasági helyzetben könnyen rossz hitelek is eredményezhetett volna.

Az 1987-es bankreformot követően hozták létre a Postabankot, amely a Magyar Posta területileg kiterjedt hálózatára telepedve fel tudta venni a versenyt az addig monopolhelyzetben lévő OTP-vel, később pedig több más kereskedelmi bank is kapott lakossági bankműveletek végzésére jogosító engedélyt. Az alkalmazkodás a piaci versenyhelyzethez számos szerkezeti átalakítást tett szükségessé, így a bankidegen funkciók (pl. szerencsejáték) leválasztását, a kamatpolitika liberalizációját, a termékpaletta bővítését, a politikai nyomásgyakorlás és befolyás minimalizálását.²² A szocialista rendszerből örökölt kiváltságos feladatkörök azonban

19 Várhegyi–Voszka 2010, 153. Ez a részesedés még a nyolcvanas években is 65-70 százalék körüli volt (Várhegyi–Voszka 2010, 153).

20 Ennek ellenére a devizaállomány még a nyolcvanas évek végén is csupán a forintbetétek 7-8 százalékát tette ki, hiszen sokáig csak a pártállam által kedvezményezett szűk réteg rendelkezett legálisan számlán elhelyezhető devizával (Várhegyi–Voszka 2010, 154).

21 Várhegyi–Voszka 2010, 155; Potoczki 2017. Ekkor alakult meg az intézményen belül a Sportfogadási és Lottóigazgatóság, amely a rendszerváltás után önálló szervezetként működött (Szerencsejáték Rt.).

22 A politikai befolyást nyilvánvalóan nem lehetett teljesen megszüntetni, hiszen ekkor még állami tulajdonban állt a bank.

még az ezredforduló után is piaci versenylőnyt jelentettek. Ékes példája ennek a készpénzátutalási megbízások köre, mely egy időben kizárólag az OTP-ben volt elérhető funkció, de itt említhető a lakossági valutakeret kiváltása is.

A szerkezeti átalakulás egyik legfontosabb mérföldkövének a részvénytársasággá alakulás tekinthető, melynek jeleként 1990. december 31-től Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt. (röviden: OTP Bank) néven futott a bank. Az átalakítás részeként a különböző speciális tevékenységi részlegeket újonnan létrehozott leányvállalatokba szervezték ki.²³ A politikai „felügyelet” ugyan nem szűnt meg, de – a társasági törvényeknek megfelelően – az intézményt többtagú igazgatósági testületnek kellett vezetnie, ami a döntéshozatal érdemi változásával járt. Mivel sok esetben nem önálló entitásként, hanem az állam pénzügyi karjaként tekintettek a bankra, a pénzügyi logika továbbra is háttérbe szorult a kormányzati elvárásokhoz, a politikai és gazdaságpolitikai érdekekhez képest.²⁴ Az Antall-kormány például Terták Elemért bízta meg azzal, hogy elnök-vezérigazgatóként futtassa a kormány által indított kisvállalkozói hitelprogramot, amelyhez szükség volt a kisvállalatok banki kapcsolatának fejlesztésére is.²⁵ Az adósminősítési rendszer kezdetlegessége és kiforratlansága azonban súlyos gazdasági és társadalmi károkat okozott. A félresiklott befektetések elhíresült esetei voltak a „biogiliszta- és biohumusz-hitelek”. Udvardi János, az OTP akkori ügyvezető igazgatója beszámolója szerint akkora politikai nyomás volt a pénzintézetben, hogy az ilyen konstrukciókat akár soron kívül is támogatniuk kellett.²⁶

Az OTP jövője – a bank méretéből fakadóan – közvetlen hatással volt az egész bankszektor sorsára. Várhegyi Éva szerint a bank a kamatpolitikájával és a bankközi pénzpiaci aktivitásával akár még a monetáris politikai célok megvalósulását is képes volt befolyásolni.²⁷ Kormányzati berkeken belül felmerült a bank feldarabolásának a lehetősége is, mégsem mertek hozzájárulni, mivel a magyar lakosság jelentős része az OTP-ben

23 Itt említhető a brókercég, a biztosító vagy a lízingtársaság létrehozása (Csányi 2005, 4).

24 Bogár 2003.

25 Tóth 2017, 31. Terták 1990–1992 között irányította elnök-vezérigazgatóként az OTP Bankot (Várhegyi 1996).

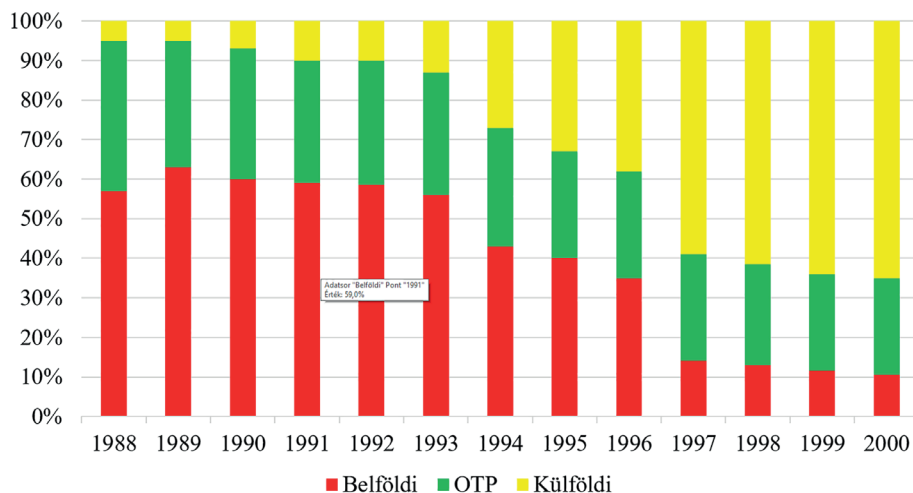
26 Szabó 2012. A közel 45 ezer károsult, adós súlyos presztízsveszteséggel járt a bank számára.

27 Várhegyi–Voszka, 2010, 160.

vezette a számláját és intézte a pénzügeit.²⁸ A bank sorsa nemzetstratégiai kérdéssé vált, ugyanakkor pusztá mérete piaci torzulásokhoz vezetett volna.²⁹

A bankrendszer kétszintűvé válásakor kialakult kereskedelmi banki struktúra nehezem bírta az átalakulási válság nehézségeit és a versenyt a külföldi bankokkal. A magyar részesedés visszaesett: eleinte az öt bankóriás (MHB, OKHB, MKB, BB és az OTP) birtokolta a teljes piac közel 90 százalékát, az 1990-es évek derekán viszont a részesedésük már csak épp-hogy meghaladta a 60 százalékot.³⁰

2. ábra: Belföldi és külföldi tulajdonú bankok és az OTP mérlegfőösszeg-alapú piaci részesedése³¹

Forrás: Király 2016a, 32

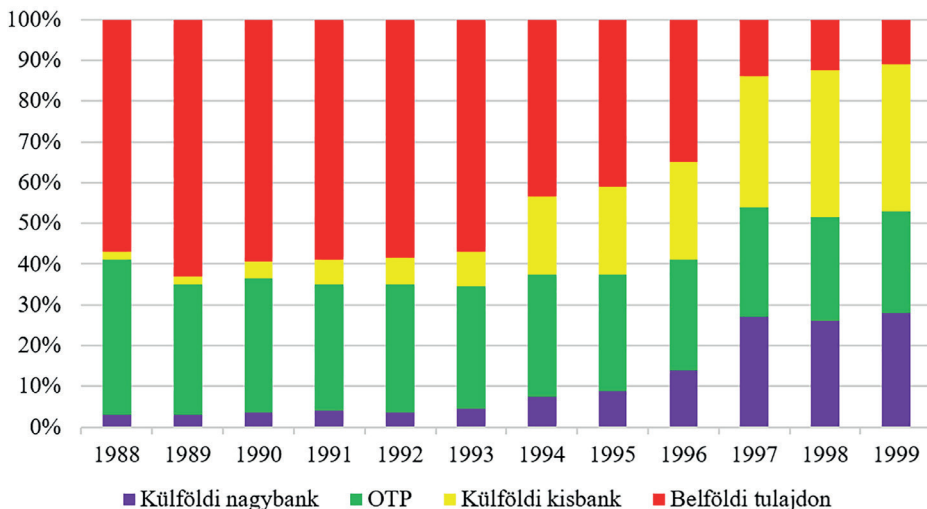
²⁸ Várhegyi 2011, 58.

²⁹ Bogár 2003.

³⁰ Király 2016a, 32.

³¹ Király 2016a, 32.

3. ábra: A belföldi bankok, az OTP, a külföldi nagy- és kisbankok piaci súlya, mérlegfőösszeg 1988 és 1999 között³²

Forrás: Király 2016b, 734

Látható, hogy a külföldi nagybankok megjelenésére egészen a privatizáció felgyorsulásáig kellett várni. A külföldi, stratégiai befektetők megjelenésével párhuzamosan viszont a hazai tulajdon fokozatosan visszaszorult (2. és 3. ábra). A privatizációs belépés mellett ugyanakkor a bankalapítások száma is jelentős volt. Magyarországon tehát nem a bankpiaci belépés számított nehéznek, hanem a piacszerzés, a megtérülést és a versenyképességet biztosító üzleti volumen megnyerése.³³ A legtöbb volt állami bank súlyos tőkehiánnyal küzdött, amin az állami tőkeemelés nem tudott érdemben segíteni, a külföldi eladás viszont azonnal és viszonylag könnyű megoldást kínált. Ezzel szemben az OTP privatizációjára nem gyakorolt ilyen befolyást a tőkével kecsegtető külföldi stratégiai befektetők bevonása, sőt piaci súlya okán továbbra is a monetáris politika segítőjeként tekintettek a bankra.

³² Király 2016b, 734.

³³ Várhegyi 1995, 3.

Önmenedzselt privatizáció

A bedőlt hitelek és a nem mindenben pozitív társadalmi megítélés felismertette az Antall-kormánnyal, hogy a menedzsment frissítésére van szüksége. Terták Elemér helyét a bank sorsát meghatározó, és azt azóta is vezető Csányi Sándor vette át. Kinevezése után az új elnök-vezérigazgató több, mint kétszáz embert bocsátott el, és rövid idő alatt tíz százalékkal vágta vissza a betéti kamatokat. Mivel a magánszemélyek közüzemi számláinak befizetése általában nem tartozott a profitábilis ügyletek közé, a legtöbb bank számlalimit bevezetésével igyekezett távortartani a lakosság kevésbé tehető részét. A „népbank” szerep megőrzése érdekében az OTP számára rövid időn belül elengedhetlenné vált a termékpaletta – külföldi trendeket követő és lakossági igényekre reflektáló – bővítése, a bankautomata hálózat kiterjesztése, a kereskedelmi kártyaelfogadó-helyek kiépítése. Maga Csányi úgy vélte, hogy az OTP az informatikai fejlesztéseknek köszönhette, hogy akkor is megőrizte vezető pozícióját, amikor a kereskedelmi bankok figyelme – kétéves késéssel – a lakossági üzletág felé kezdett fordulni.³⁴

Az OTP kivételes szerepének köszönhetően felkerült a tartósan állami résztulajdonban maradó bankok listájára, amely státuszt a Boross-kormány kezdeményezésére felülvizsgálták.³⁵ Annak ellenére, hogy a bank nem szenvedett tőkehiányban, Boross Péter kormánya 1994 áprilisában 5 milliárd forint kölcsöntőkét adott az OTP-nek, és még ugyanabban az évben, de már a kormányváltást követően, újabb 5 milliárddal emelték a bank jegyzett tőkéjét, cserében viszont továbbra is előfordultak politikai elvárások.³⁶ A Horn-kormány által beterjesztett bankprivatizációs törvényjavaslat az OTP-t – a korábban már említett többi bank privatizációs eljárásától eltérően – mentesítette a szakmai-stratégiai befektetők bevonása alól. Csányi és a menedzsment a pozíciója megerősítése érdekében ragaszkodott hozzá, hogy diverzifikált tulajdonosi struktúra alakuljon ki, mely kizárja az esetleg szuverén döntéshozót, miközben az állam részese – a törvényeknek megfelelően – 25 százalék plusz egy szavazat-

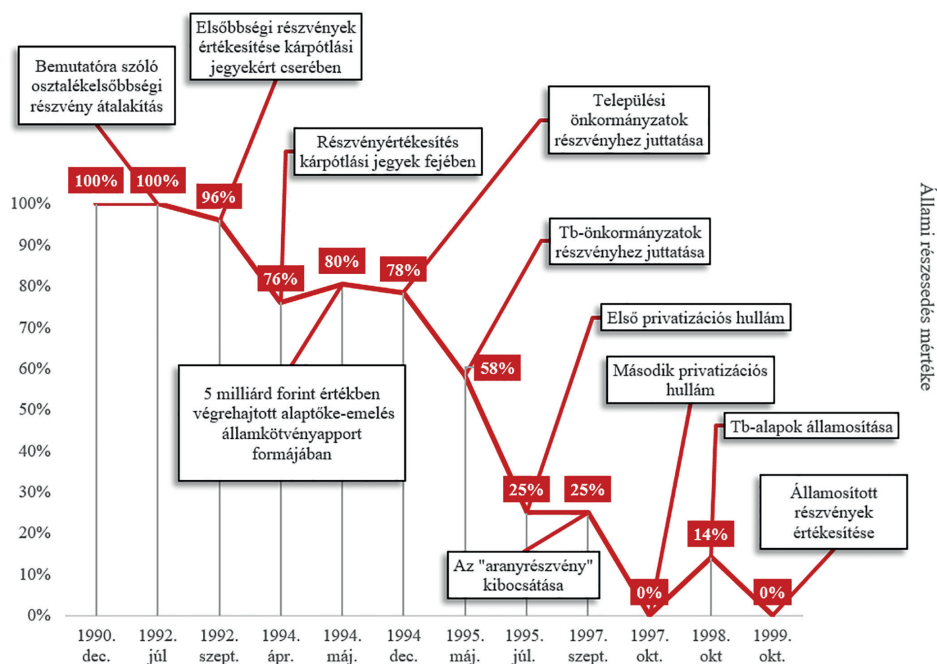
³⁴ Bogár 2003.

³⁵ Várhegyi–Voszka 2010, 161.

³⁶ MTA 1995, idézi Gulyás 2019. Lásd például Bokros Lajos kísérletét az elnöki és a vezérigazgatói pozíciók szétválasztására, vagy az első Orbán-kormány tb-alapok részvényeinek államosításából fakadó befolyásszerzésre tett próbálkozást (Várhegyi–Voszka 2010, 164).

ra esett vissza. Sokak meglepetésére azonban a stratégiai befektetőnek számító Soros-alapítvány vételi ajánlatot tett a bank részvényeinek 25 százalékára. A bankvezetés lobbitevékenységének köszönhetően azonban az ajánlatot végül elutasították.³⁷ Mivel a bank tőkeállapota nem igényelte pénzügyi befektető bevonását, privatizációjának egyik legfontosabb aspektusa a nemzeti tulajdon megőrzése volt, melyet részben a tagolt tulajdonosi szerkezettel igyekeztek biztosítani.³⁸

4. ábra: Az OTP Bankban birtokolt állami tulajdonhányad mértéke 1990 és 1999 között

Forrás: saját szerkesztés Csányi 2005, 3 és OTP Bank é.n. felhasználásával

A 4. ábrán látható, hogy a kormány 1992-ben kárpótlási jegyek felhasználásával szavazati jogot nem biztosító részvényt ruházott át, majd 1994-

37 Nagy–Palkó 2017; Várhegyi–Voszka 2010, 162.

38 Várhegyi–Voszka 2010, 166. Az új tulajdonosi kör az önkormányzatokból, a társadalombiztosítási alapokból, hazai és külföldi intézményekből, valamint a bank dolgozóiból és menedzsmentjéből került ki. A külföldi befektetők egyenként öt-öt, a hazaiak pedig legfeljebb tíz-tíz százalék erejéig válhattak a bank részvényeseivé (OTP Bank é.n.).

ben 20 százalék törzsrészcényt értékesített kárpótlási jegyekért cserében, 3:2 átváltási arányban.³⁹ Hasonlóan, OTP-bankrészcvényekkel (2 százaléknival) kompenzálta az Állami Vagyonkezelő Rt. 1994 végén az önkormányzatokat a bankhoz került belterületi ingatlanjaikért. Egy évvel később további 10-10 százaléknyi részvény jutott az 1993-ban felállított két társadalombiztosítási (az egészség- és a nyugdíjbiztosítási) önkormányzatnak. Az államháztartáson belüli átcsoportosítással az állam valójában az egyik zsebéből a másikba tette át a részvénytömböket, a tulajdonosi kör bővítésével azonban csökkent a kormányzat érdekérvényesítő képessége.⁴⁰

Az OTP-részvények értékesítése közel 10 milliárd forint bevételt jelentett az államkasszának. 1995-ben a bankrészcvényeket bevezették a pár évvel korábban újraindított Budapesti Értéktőzsdére 115 forintos bevezetési árfolyamon.⁴¹ Az államadósság refinanszírozási igénye által vezérelt, a privatizációs bevételeket fokozni kívánó kormány felismerte, hogy az érdekérvényesítéshez nem szükséges magas állami részesedés, hanem a vállalatok stratégiai kérdéseiben egy-egy különleges jogokat megtestesítő részvényt (úgynevezett „aranyrészvényt”) is képes a legfontosabb döntéseket befolyásolni. Ennek megfelelően az állam értékesítette az OTP-ben meglévő maradék, 25 százalékos tulajdoni hányadát.⁴² Valójában a bank teljes privatizációja várható voltna még, hiszen a privatizációs törvény a tartósan állami tulajdonban maradó vállalatok közé sorolta az OTP-t, ám a körülmények és az elnök-vezérigazgató aktív szerepe felgyorsította a magánosítást. Csányi erről így nyilatkozott: *„Tudtam, hogy a Mol-részvények egy részének értékesítése szerepel a '97-es költségvetésben, de az olajpapírok gyengén teljesítettek, és akadozott a privatizáció előkészítése is. Mi elkészítettük a féléves auditot, és amikor kiderült, hogy a Mollal gondok vannak, felajánlottuk segítségünket. Ha akkor nem vagyunk készen az audittal, valószínűleg éveket kellett volna várni a privatizációval, mert 1998-ban már nem adták volna el az állam részvényeit.”*⁴³

39 OTP Bank é.n.; Bogár 2003.

40 Ezt illusztrálta a bank elnöki és vezérigazgatói posztjának szétválasztására tett pénzügyminiszteri kísérlet bukása: a bank közgyűlésén Bokros Lajos pénzügyminiszter kezdeményezésének a sikerét – az állami részvények kinyomtatásának elfelejtésén túl – az önkormányzatok ellenszavazata is akadályozta (Bogár 2003).

41 MH – MTI 2020.

42 OTP Bank é. n.

43 Bogár–Gavra 2004.

A gyakorlatban azonban az „aranyrészvények” mégsem biztosítottak érdemi lehetőséget a kormánynak a stratégiai döntések befolyásolására; azok alakítására szinte kizárólag a menedzsment rendelkezett megfelelő jogosítványokkal.⁴⁴

Az 1998-as választásokat követően is történt hasonló „ügyeskedés”, amikor már az új kormány felállása előtt a – társadalombiztosítási önkormányzatokat az indulásukkor is ellenző – Fidesz a parlamenti többsége révén döntött az egészség- és a nyugdíjbiztosítási önkormányzatok felszámolásáról és az általuk kezelt alapok (vissza)államosításáról.⁴⁵ A korábbi vagyonszármazékok részeként 10-10 százaléknyi OTP-részvény volt az alapok portfóliójában, ám az államosításukról szóló törvény hatályba lépése előtt pár nappal a nyugdíjbiztosító az összes bankrészvény közel egyharmadát értékesítette a tőzsdén, így az állam csak 14 százaléknyi OTP részvényt tudott visszavenni.⁴⁶

A privatizációs folyamat áttekintésekor tehát megállapíthatjuk, hogy a tulajdonosi struktúra formálásában jelentős szerepet játszott Csányi Sándor pártokon és kormányokon átívelő politikai érdekérvényesítő képessége. Mint láthattuk, az OTP Bank a formális állami gyámkodást az első privatizációs hullám végére szinte teljesen levetkőzte, s a széttöredezett, heterogén tulajdonosi körnek köszönhetően a stratégiai irányok kijelölése döntően az elnök-vezérigazgató hatáskörében maradt.

Transznacionalizációs folyamatok

A hazai piaci pozíciók megszilárdítása

Az állami bábáskodástól megszabaduló OTP Bank menedzsmentje a kialakult fragmentált tulajdonosi struktúrájának köszönhetően autonóm módon dönthetett a stratégiai kérdésekről: *„...valóban 1992–1995 között volt szerepe annak, hogy helyemen tudtam maradni, hogy megfelelően próbáltam egyensúlyozni a különböző politikai erők között”* – nyilatkozta az

⁴⁴ Várhegyi–Voszka 2010, 234.

⁴⁵ Gallai 1997.

⁴⁶ OTP Bank é. n.

MTV-nek Csányi.⁴⁷ Az „államtalanításnak” az 1990-es évek elején közvetlen következménye volt a szakmai humántőke minőségének javítása, ami Csányi megjelenése után a lakossági és üzleti szolgáltatásokat integráló, új informatikai rendszer kiépítésével gyorsult fel. A bank szervezete egyidejűleg centralizálódott és rendeződött divíziókba. A költségalapú racionalizálás során tranzakciókra épülő létszámmodellre álltak át, és ehhez igazították az új fiókhálózatot és humánerőforrás-struktúrát, valamint a menedzsment teljesítményalapú érdekeltégi rendszerét.⁴⁸ Az informatikai feltételek megvalósítása után olyan fejlesztések mentek végbe, mint a folyószámla, a hitelkártya, a privátbank, az internetbank és a mobilbank megjelenése. Ezek a meghatározó informatikai szolgáltatások piacán 2004-re piacvezető szereppel bírt.⁴⁹ Az átalakítás és fejlesztés végül közel négy és fél ezer ember elbocsátásával járt.⁵⁰

Ráadásul a többi bank eleinte tanúsított általános tartózkodása a lakossági üzletágtól több év előnyt adott az OTP-nek arra, hogy megszilárdítsa hegemoniáját. Nagy hangsúly került a szolgáltatások minőségének nyugati szintű egységesítésére: a bank elsőként lépett be több, innovatív termék (biztosítás, befektetési alapok, nyugdíjpénztár, járműfinanszírozás, jelzálog-hitelezés) piacára számos, erre a célra alapított leányvállalaton keresztül.⁵¹ Mindennek köszönhetően 2004-re a bank ROE (saját-tőke-arányos megtérülés) mutatója 37,8 százalékra emelkedett.⁵² Az OTP Bank hazai sikereinek vizsgálatához hozzátartozik a bank elnök-vezérigazgatójának már említett politikai érdekérvényesítő-képessége, melynek hatásosságát és eredményességét kitűnően mutatta az első banki különadó bevezetését kísérő „fordított Canossa-járás”. A bankvezető a bejelentett adóemelés várható terheinek csökkentése érdekében látványosan nyomás alá helyezte a kormányt, mire az akkori magyar miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc, a pénzügyminiszter társaságában – a protokollrenddel szakítva – maga látogatott el az OTP Bank elnök-vezérigazgató irodájába a konfliktus rendezése céljából.⁵³ Az egyeztetés körülményei és a megál-

47 Idézi: Political Capital 2005.

48 Wágner 2004, 355; Bogár–Gavra 2004.

49 2004-ben a telebank szolgáltatások piacán 41 százalékos piaci részesedéssel bírt, az internetbank esetén 74 százalékkal (Csányi 2005).

50 Bogár–Gavra 2004.

51 Csányi 2005.

52 Uo. 2005, 2.

53 Világgazdaság 2004.

lapodás tartalma (a különadó időbeli korlátozása) egyaránt a bankok és – azon belül – az OTP érdekérvényesítési képességét mutatták.

A bank megkerülhetetlen szerepe megmutatkozott az első Orbán-kormány által 2001-ben indított lakáshitelezést elősegítő program során is. E normatív állami lakáshitelezést érintő támogatásból a korábbi rendszerből örökölt státuszának köszönhetően az OTP részesült a legnagyobb arányban.⁵⁴

Regionális helyzetkép

A kelet-közép-európai volt szocialista országokban az 1990-es évek bankrendszerei az államok politikavezérelt gazdasági érdekérvényesítésének az egyik legfontosabb eszközt jelentették. Magyarországon viszont az OTP példája azt mutatta, hogy nem csak a politika tudott rátelepedni a bankokra, hanem egy-egy bank is képes lehetett az érdekeit a politikán keresztül érvényesíteni. Bár Király Júlia szerint az 1990-es évek magyar tapasztalatai inkább arról tanúskodnak, hogy az állami tulajdon rontja a bankok működési hatékonyságát, és teret nyit a korrupciónak, nem csak egykori tervgazdaságokban találunk széles körű állami tulajdont a bankrendszerben, hanem például Belgiumban, Franciaországban vagy Olaszországban is, ami legalább is kérdésessé teszi az állam mint rossz tulajdonos tétel általános érvényességét.⁵⁵

A posztoszocialista régióban a politika számára a rövid és közép távú gazdasági célok eléréséhez képest a professzionális bankszakmai kérdések másodrangúak voltak. A bankprivatizáció és a külföldi bankok térhódítása a legtöbb érintett országban jelentős vitákat generált, azonban az érvek és az ellenérvek nagyban függtek az adott gazdaságok helyzetétől (kötségvetési egyensúlyától és eladósodottságától). Így például Csehországban a költségvetés kiegyensúlyozottsága és az alacsony államadósság nem igényelte a privatizációs bevételek hajszolását, a gyorsított privatizációt, míg Magyarországon az adósságteher miatt szükség volt a devizában realizált költségvetési bevételek növelésére, ami jelentősen befolyásolta

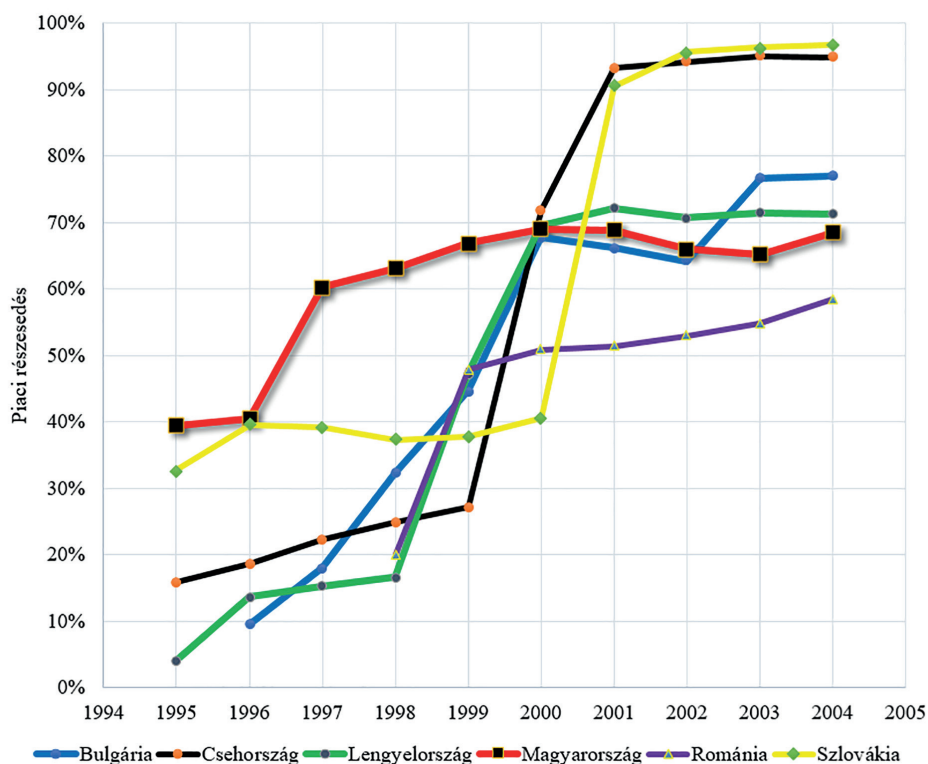
⁵⁴ Várhegyi 2011, 65. Bár a kormány formális jogosítványai a bank fölött megszűntek, az informális kapcsolat fennmaradására utal Simicska Lajos vezérigazgatói kinevezése az OTP Lakástakarékpénztár Rt. élére (Uj 2013).

⁵⁵ Király 2016a, 4; Banai–Király–Várhegyi 2010, 149.

a privatizáció mértékét és módját. Ez könnyítette meg az OTP privatizációját, ezért tudott a kieső állami bevételek pótlását ígérő Csányi Sándor hatással lenni az OTP-részvények értékesítésére.⁵⁶

A KGST megszűnésével a legtöbb országban a vállalati szektor szereplőinek jelentős hányada tönkrement. A hirtelen megugró munkanélküliség, a felgyorsult infláció, a növekvő államadósság, valamint az alultőkésített gazdaságok piacosítása nem sokáig engedte a külföldi tőke távoltartását a hazai bankpiacoktól.

5. ábra: A külföldi tulajdonú bankok piaci részesedése a közép-kelet-európai országok bankrendszerének mérlegfőösszegéből

Forrás: saját szerkesztés Banai–Király–Várhegyi 2010, 8 felhasználásával.

⁵⁶ Gál 2005, 13.

Általánosan megállapítható, hogy a magas részesedéssel bíró állami bankok privatizációjával együtt járt a külföldi bankok piaci részesedésének növekedése, így a 5. ábrán jól kivehető az egyes országok privatizációs hullámainak kezdete és dinamikája. Látható, hogy Magyarországon lényegesen korábban indult el a bankrendszer átalakulása, azonban a folyamat – a többi országtól eltérően – inkább lépcsőzetes, döntően külföldieknek történt értékesítést takart.⁵⁷ Sok esetben politikai változások vezettek a privatizációs trendek átalakulásához. Például az 1998-as szlovák kormányváltás felgyorsította a privatizációt, és a magánosítást addig jellemző hazai klientúraépítés helyett inkább a külföldi befektetők számára kínált új lehetőségeket.⁵⁸ A rendszerváltást követően hasonló tünetek léptek fel Bulgária esetén is: a felelőtlen hitelezési politika, az örökölt rossz hitelek nagysága, a korrupció, a politikai önérdek által vezérelt állami intervenció, a piacgazdasági kondíciók szokatlansága és a piac szabályozatlansága 1996-ra bankválságot eredményezett – 14 bank ment csődbe.⁵⁹ A bankprivatizációt többnyire komolyabb kormányzati intervenció is megelőzte, mivel a bankok vonzóbbá tételéhez szükség volt a konszolidációjukra, a bankok feltőkésítésére és a portfóliójuk megtisztítására a rossz hitelektől.⁶⁰ A nyugatról érkezett befektetők közül a 6. ábrán látható öt bankcsoport számított a legjelentősebbnek. E bankcsoportok mindegyike az Európai Unióból jött, az anyabankok is valamely uniós tagországban székelnek.⁶¹

57 Tóth–Baksay–Bilek–Czakó–Gáspár–Orbán 2003, 8.

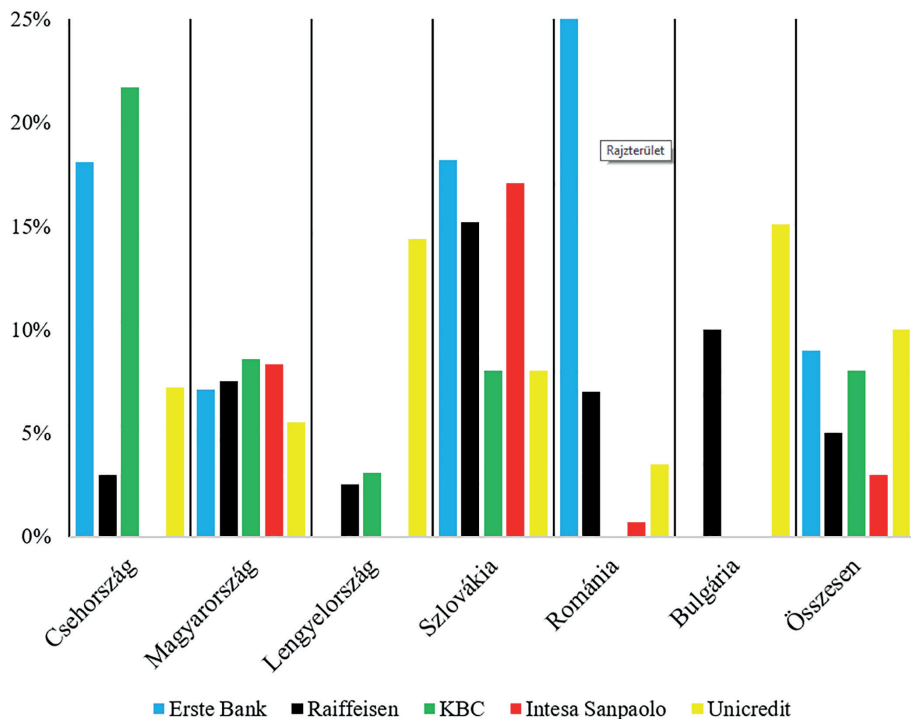
58 Lásd Gál 2005, 9; Tkáčová 2001, 38.

59 Lásd Vogiazas 2015, 21; Horváth–Pintér–Tóth 2015, 47. További szakirodalmi betekintést nyújt a bolgár bankkonszolidációba Jotev 1998.

60 Ennek példáját láthattuk Romániában is. A kétszintű bankrendszerre való áttérés hiába tette lehetővé a nyugati befektetők számára a bankalapítást, a regionális gazdasági recesszióból fakadó általános bizalmatlanságon túl a román körülmények is visszatartották a befektetőket: a következtelen jogi háttér, a volt pártállami szereplők gazdasági befolyása, valamint a nagy állami bankok rossz pénzügyi helyzete (lásd Dumitriu–Stefanescu–Costel 2012). A rendszerváltás után a legnagyobb bank, a Bancorex olyan sok nem teljesítő hitellel küzdött, hogy nemzetközi és hazai nyomásra a román kormány 1997-ben kénytelen volt 600 millió dollárral feltőkésíteni, majd 1999-ben újabb 2 milliárd dollárra lett volna szükség (az akkori GDP 5 százalékára) a bank megmentéséhez, ám 85-90 százalékot kitevő nem teljesítő hitelek miatt a kormányzat a bank bezárása mellett döntött, a menedzsment tagjai közül pedig többen is börtönbüntetést kaptak (Sherif–Borish–Gross 2003; Doltu 2000).

61 Banai–Király–Várhegyi 2010, 12.

6. ábra: A legjelentősebb nyugati bankcsoportok piaci részesedése mérlegfőösszegüket tekintve a régió egyes országában 2008-ban

Forrás: saját szerkesztés Banai–Király–Várhegyi 2010, 12 felhasználásával

A 6. ábráról ismételten megállapíthatjuk, hogy Magyarországon sajátosan kiegyensúlyozott volt a külföldi bankcsoportok helyzete, és – ellentétben a többi országban látott mintázattal – egyikük sem került piacvezető pozícióba. Bár az összkép valamivel kiegyensúlyozottabb helyzetet mutat, ugyanakkor eltakarja az egyes országok között meglévő, olykor kifejezetten jelentős eléréseket, az országok többségében némely bankcsoport teljes távolmaradását.

Az OTP Bank regionális terjeszkedése

Az OTP belső átalakításokból és működési profitból keletkezett tőkefelhalmozása megteremtette a terjeszkedés pénzügyi forrását, a fejlett szak tudással a *know-how* is adott volt. A magyar piacon szűkültek az akvizíciós lehetőségek, a gyorsan növekvő kelet- és közép-európai pénzügyi piacok ellenben új esélyeket kínáltak a felvásárlásra.⁶² A mérlegfőösszeghez képest szűkös hitelkihelyezési lehetőségek miatt szükségessé vált az OTP kilépése a nemzetközi piacra, ahol viszont a nyugati bankcsoportokkal kellett versenyre kelnie. A magyar bankot precíz és agresszív terjeszkedés jellemezte jól kidolgozott akvizíciós előfeltételrendszerrel, mely kitért a többségi pozíció megszerzésének lehetőségére, a szuverén döntéshozás esélyére és a növekedési potenciálra, miközben meghatározta a piaci pozíció elvárt minimális szintjét is.⁶³ Az expanzióhoz adalékként érdemes felidézni még egy fontos motivációt, melyet Csányi világosan megfogalmazott egy 2006-os interjújában: „*...jobban szeretek terjeszkedni, mint szerzemény lenni*”.⁶⁴

A régióban terjeszkedő kiemelkedő bankcsoportokhoz képest az OTP lemaradása jelentős volt, de nem végzetes, mivel a privatizációs folyamatokhoz csak 2002-ben tudott csatlakozni, ám a helyi bankokhoz képest erős hazai pozíciókkal és jelentősebb tőkeerővel bírt. A magyar pénzintézet elsődleges célul ígértes növekedési potenciállal kecsegtető bankok felvásárlást tűzte maga elé, illetve ahol erre nem nyílt lehetőség, ott az akvizíciót zöldmezős beruházással kiegészítve próbált betörni a kiválasztott célország banki szolgáltatások piacára. Az OTP Bank transznacionálissá válásának főbb mozzanatait és a sikertelen kísérleteket az 1. táblázatban összesítettük.

⁶² Incze 2013, 5.

⁶³ Incze 2013, 5.

⁶⁴ Mfor.hu 2006b: Figyelemre méltó az OTP agresszív terjeszkedése. 2022. április 16.; Menedzsment Fórum: https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/Figyelemre_melto_az_OTP_agressziv_terjeszkedese.html

1. táblázat: Az OTP sikeres és sikertelen akvizíciós tevékenységei nemzetköziesedése első hullámában, 2002-2007 között (a sikertelen akvizíciókat színessel jelöltük)

Ország	Idő-pont	Bank neve	Eladó (rész.)	Ár ⁶⁵ (M. €)	Piaci rész ⁶⁶ (%)	Főbb versenytársak/ sikertelen akvizíció
Szlovákia	2002. 05	IRB	állam	13	2%	n. a.
Románia	2003	BCR	állam	3750	n. a.	Erste Csoport vette meg 2006-ban.
Bulgária	2003. 05	DSK	állam (100%)	311	14%	Erste Csoport
Albánia	2003	Albán Takarékbank	állam	105,2	75%	Citigroup, HVB és Raiffeisen
Románia	2004. 04.	RoBank	magán (100%)	56	0,7%	HVB Bank és Piraeus
Szerbia	2004. 10	Jubanka	állam (88%)	122 ⁶⁷	n. a.	Bank Austria Creditanstalt AG, General Electric Capital Europe, Unicredito, Alpha Bank és Societé Générale
Horvátország	2004. 12.	Nova	állam (95%)	236	3,4%	Francia Societé Generale Banca Intesa és HVB
Románia	2005. 10	CEC Bank	állam (75%)	300-650	4,3%	Dexia, a National Bank of Greece, az EFG Eurobank, Erste Csoport, Raiffeisen és BMPS — Az állam megszakította a tendert
Ukrajna	2005	UkrSib-bank	állam (51%)	300-350	n. a.	Societé Générale, Commerzbank AG, Erste Csoport, Banca Intesa és BNP Paribas Bank
Szerbia	2005. 12.	Niska	állam	14,2	0,7%	Credit Agricole

65 A sávós árak esetén becsült árként vannak feltüntetve. Továbbá a 2004-es román akvizíció vételára dollárban lett meghatározva (47,5 millió dollár), amely akkori árfolyam áron váltott, becsült összegként került a táblázatba

66 Mérlegfőösszeg szerinti piaci részesedés.

67 A Szerb Nemzeti Bank elnöke akkori sajtónyilatkozata szerint a bank becsült értéke 112 millió euró. Lásd Index.hu 2004.

Ország	Időpont	Bank neve	Eladó (rész.)	Ár ⁶⁵ (M. €)	Piaci rész ⁶⁶ (%)	Főbb versenytársak/ sikertelen akvizíció
Horvátország	2005	HVB Splitska banka	állam (99,75%)	A Horvát Nemzeti Bank nem engedte a vételt		
Szerbia	2006. 04.	Zepter	magán (75,1%)	34	1%	n. a.
Szerbia	2006	Pannonska Banka	állam (87,39%)	122	1,7%	Magyar Külkereskedelmi Bank, Alpha Bank, Ceditanstalt, PKO Bank és Sanpaolo IMI csoport ⁶⁸
Ukrajna	2006	Ukrsotsbank	állam	504	5,8%	Unicredito Csoport
Ukrajna	2006. 06.	Raiffeisen (RBUA)	magán (100%)	650	3,6%	n. a.
Szerbia	2006. 07.	Kulska	magán (89%)	118,6	1,5%	n. a.
Oroszország	2006. 07.	Investsber	magán	477	0,97%	n. a.
Románia	2006	CEC Bank	állam (69,9%)	Az állam megint megszakította a tendert		
Montenegro	2006. 08.	CKB	magán (100%)	105	44%	n. a.
Horvátország	2006	Diners Club Adriatic (DCA)	magán (100%)	81,5	n. a.	Erste Csoport ⁶⁹
Oroszország	2007. 11.	DNB	magán	34 ⁷⁰	n. a.	n. a.

Forrás: Incze 2013; Lublőy–Tóth 2010; Origo 2003; 24.hu 2003; 24.hu 2004; Portfolio 2004; Napi.hu 2004a; Napi.hu 2004b; Napi.hu 2004c; Portfolio 2005; HVG.hu 2005a; HVG.hu 2005b; HVG.hu 2005c; Barát 2005; Napi.hu 2006; Magyar Nemzet 2006; Világgazdaság 2006; Mfor.hu 2006a; Papp 2006, Portfolio 2006; Retail Banker 2008; Portfolio 2007

⁶⁸ Sanpaolo IMI csoport privatizálta a bankot. Lásd a bankközlemény Gruppo Sanpaolo IMI 2006.

⁶⁹ A hitelkártyapiacon közel 30 százalékos részesedéssel bíró DCA társaságra az OTP kötelező érvényű ajánlatot tett, de végül az Erste Csoport vásárolta meg. Lásd Portfolio 2007.

⁷⁰ Az ár 40,95 millió dollárban lett meghatározva, így a táblázatban feltüntetett ár az akkori euró–dollár árfolyamon számolt becslést jelent.

Az első akvizíciós programban összesen 11 felvásárlás történt 8 különböző piacon. Az azonos piacokra tervezett többszörös bankvásárlás némely esetben megakadt valamely állami szereplő beavatkozása miatt. Horvátországban például a versenyhelyzet torzulására hivatkozott a Horvát Nemzeti Bank, amikor a további akvizíció megakadályozásán felül a korábban megvásárolt OTP Banka Hrvatska fiókhálózatának értékesítésére is kényszerítette az anyabankot.⁷¹ Ezzel szemben Szerbiában az OTP sikeresen hajtotta végre az addig felvásárolt kisebb intézmények fúzióját, s így a Niska Banka, a Zepter Banka és a Kulska Banka egyesítésével új intézmény jött létre a magyar bank brandje alatt. Az ígéretes román piacon viszont a verseny felfokozottsága miatt – a fent bemutatott akvizíciókon felül – a bank további zöldmezős beruházásokkal, bővítésekkel és feltőkésítéssel tudta csak elérni a kívánt piaci pozícióját,⁷² és ehhez hasonló történt Oroszországban is.⁷³

Az akvizíciós lehetőségek során felbukkanó versenytársak többnyire a fentebb, a 6. ábrán felsorolt európai bankok közül kerültek ki. A felzárkózási folyamatban az elmaradottabb országok kecsegtettek a legnagyobb növekedési potenciállal, így sok esetben náluk volt a leginkább kiélezett a verseny, amelyre Románia volt a leglátványosabb példa.⁷⁴ Ezekben az akvizíciós célországokban a nyugat-európaihoz képest lényegesen alacsonyabbak az állandó költségek (munkabér, intézmények fenntartása stb.), ennek köszönhetően magasabb a lehetséges nyereség.⁷⁵ Az elmaradottabb bankok sztenderdizálása azonban jelentős volumenű tőkét igényelt. A sztenderdizálást követően kezdődhetett a megszerzett bankok arculatának megváltoztatása, az OTP márkaimázs megalapozása, a tevékenységi körök bővítése. Mindez lényegében azt jelentette, hogy az anyabank az elmaradottabb leánybankokban is kiépítette a saját, fejlettebb informatikai és technikai rendszereit.

71 Incze 2013, 6.

72 Az 2004-es akvizíciót követően az OTP fokozatosan szélesítette jelenlétét a pénzügyi szolgáltatások piacán. Első lépésként 2005 végén megvásárolta az Asigurarea Ceccar Romas S. A. biztosítótársaságot és OTP Garancia Asigurări néven integrálta cégcsoportba. 2007-ben megalapították a csoport következő tagvállalatait, az autó- és eszkozlizinget is kínáló OTP Leasing Romaniát, a komplex szolgáltatásokat nyújtó OTP Consulting Romania SRL-t, a magánnyugdíjalapokat kezelő OTP Fond de Pensiit, valamint a tőkepiaci alapkezeléssel foglalkozó OTP Asset Management Romaniát.

73 OTP 2007.

74 Csányi 2005.

75 Lubláy–Tóth 2010, 43.

Az OTP nemzetköziesedési folyamatának elméleti vizsgálatánál megállapítható, hogy a 2000-es évek elején a közép-kelet-európai bankpiacok saját jellegzetességekkel bírnak, a nyugat-európaiakkal összevetve markáns kontextus-specifikus különbségeket mutatnak.⁷⁶ A terjeszkedés mintázatát az Uppsala-modell tárja fel, és magyarázza.⁷⁷ A modell alapján a folyamat szakaszokra osztható, melyek során a piaci mozgás inkrementális, tehát lépésről lépésre növekvő elköteleződést és terjeszkedést mutat.⁷⁸ Az anyavállalatok először bizonytalanságkerülő magatartást tanúsítanak, és az úgynevezett „kis pszichikai távolságra” lévő országok piacait célozzák. Csak ezt követően, az első lépés sikerességéből adódó megerősítés hatására terjesztik ki az expanziós célországok körét. A modell alkalmazásából megállapíthatjuk, hogy nemzetközi terjeszkedése első hullámában az OTP is ennek megfelelően járt el. A folyamatban érintett egyik interjúalany is ugyanerről számolt be, amikor kifejtette, hogy a bank szlovákiai működése tanította meg az anyacéget arra, hogy miként kell a tudást a határokon átjuttatni, hogyan kell a külföldi leányvállalattal kommunikálni és együttműködni.⁷⁹ A nehezebben megközelíthető piacokon, ahol nem állt fenn a lehetőség a minimálisan célul tűzött piaci részesedés megszerzésére, zöldmezős beruházással kellett a banknak bővítenie a jelenlétét (lásd Románia).

A 7. ábrán látható eszközállomány értékösszevetése az egyik legjobb aspektusa a bankcsoportok regionális szerepe felmérésének. Az OTP-t az általa véghezvitt precíz és agresszív expanziós politika viszonylag rövid idő alatt feltette a régió bankpiaci térképre: a magyar bankcsoport 2008-ban már a teljes hazai népességet meghaladó, közel 12 milliós ügyfélkört szolgált ki (2. táblázat).

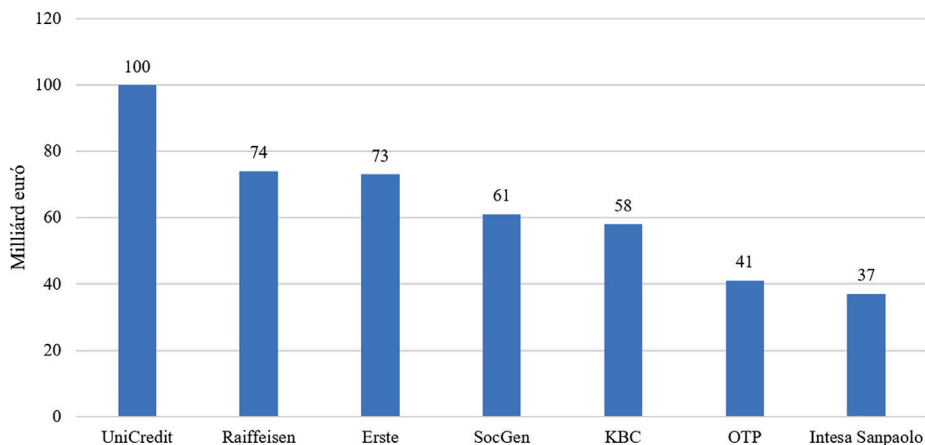
⁷⁶ Incze 2013.

⁷⁷ Az Uppsala-modellről bővebben: Johanson–Vahlne 1977.

⁷⁸ Antalóczy–Sass 2011.

⁷⁹ Incze 2013, 9.

7. ábra: A közép-kelet-európai régió vezető bankjai eszközeinek összértéke 2007 végén

Forrás: Várhegyi–Voszka 2010, 184

2. táblázat: Az OTP bankcsoport piaci helyzete országonként, 2008-ban

	<i>Mérlegfőösszeg szerinti piaci részesedés (százalék)</i>	<i>Mérlegfőösszeg (milliárd forint)</i>	<i>Ügyfélszám</i>
Magyarország	23,9	4964	4,76 millió
Szlovákia	2,7	429	188 ezer
Horvátország	3,5	463	477 ezer
Ukrajna	3,8	847	238 ezer
Bulgária	12,7	1172	2,94 millió
Montenegró	34,1	308	303 ezer
Románia	1,2	364	178 ezer
Szerbia	2,5	143	n. a.
Oroszország	0,3	529	2,82 millió

Forrás: Mester 2008, 8

Összefoglalás

A tanulmány következtetéseként megállapíthatjuk, hogy az OTP nemzetközi sikerét részben a rendszerváltáskor meglévő privilegizált helyzete, részben az indulási előnyét és a politikai befolyását jól használó vezetés biztosította, de kellett hozzá a régió bankrendszerének eltérő fejlődési üteme, a sok tekintetben úttörő és a többinél általában liberálisabb magyar gazdaságpolitika, valamint a regionálisan elhibázott bankprivatizáció is.

A késő kádári gazdasági reformok hozzájárultak a magyar bankrendszer többiekhez képest sokkal korábbi és átfogóbb átalakulásához. A bank szemszögéből elsődlegesen az OTP egyedi helyzete, a piaci kapitalizációja és a kiemelkedő tőkeereje, sikeresen végrehajtott privatizációja, a menedzsment relatív autonómiája, valamint az elnök-vezérigazgató szerepe biztosította az átalakulás és a nemzetközi terjeszkedés sikerességét. Az OTP Bank a régióban azon kevés bank egyike, amelyet részben tőzsdei úton privatizáltak. A töredezett tulajdonosi struktúra miatt stratégiai befektetőt nem vontak be, így viszont a bank menedzsmentje lényegében szabad kezet kapott a stratégia és az üzletpolitika meghatározásában. A politika az államtalanítás folyamányaként fokozatosan visszahúzódott, és letett a bank rendszeres és közvetlen befolyásolásáról.

A többi nagybankkal ellentétben, az OTP által örökölt hitelállományban kevés volt a rossz kihelyezés, a KGST szétesése és a hazai csőd hullám nem érintette a bankot olyan súlyosan, mint a vetélytársait. Miközben az OTP már lakosságcentrikus és a hazai bankszektorban úttörőnek számító szolgáltatásokkal jelentkezett, számos kereskedelmi bank még számlalimitekkal tartotta távol a bankváltásra egyébként is alacsony hajlandóságot mutató lakosságot. A vizsgált időszakban ezeknek és a sikeres nemzetközi terjeszkedési stratégiájának köszönhetően válhatott az OTP Bank a régió egyik vezető tőkeexportőrévé.

Irodalom

- 24.hu 2003: *Az OTP megkockáztatja Albániát.* https://24.hu/belfold/2003/10/21/otp_megkockaztatja_albaniat/ (Letöltve: 2022. április 17.)
- 24.hu 2004: *Meghódította Albániát a Raiffeisen.* https://24.hu/belfold/2004/04/19/meghodontotta_albaniat_raiffeisen/ (Letöltve: 2022. április 17.)
- Ábel, I. – Szakadát, L. 1997: A bankrendszer átalakulása Magyarországon 1987–1996 között. *Közgazdasági szemle*, XLIV. évf., július–augusztus, 635–652.
- Antalóczy, K. – Sass, M. 2011: Kis- és közepes méretű vállalatok nemzetköziesedése – elmélet és empiria. *Külgazdaság*, LV. évf., szeptember–október, 22–33.
- Barát, M. 2005: *Régiós dominanciára tör az OTP.* <https://www.vg.hu/penz-es-tokepiac/2005/09/regios-dominanciara-tor-az-otp> (Letöltve: 2022. április 13.)
- Bogár, Zs. 2003: *Csányi Sándor OTP-vezér portréja – I. rész: A kívülálló.* https://magyarnarancs.hu/belpol/csanyi_sandor_otp-vezer_portreja_-_i_resz_a_kivulallo-62643 (Letöltve: 2022. április 10.)
- Bogár, Zs. – Gavra, G. 2004: *Az aranypolgár (Csányi Sándor portré II. rész).* https://magyarnarancs.hu/belpol/az_aranypolgar_csanyi_sandor_portre_ii_resz-64036 (Letöltve: 2022. április 11.)
- Botos, K. 2007/1. sz., 5–20.). *1956: Paradigma-váltás a gazdaságpolitikában? Iustum Aequum Salutare* III. 2007/1. sz., 5–20.). Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar.
- Banai, Á. – Király, J. – Várhegyi, É. 2010: *A rendszerváltás 20 évének egy egyedi fejezete: külföldi bankok dominanciája a kelet-közép európai régióban, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest, Magyar Nemzeti Bank.
- Csányi, S. 2005: *Az OTP Bankcsoport fejlődése az elmúlt 10 évben.* https://www.otpbank.hu/static/portal/sw/file/OTP_10_eve_a_BET_en.pdf (Letöltve: 2022. április 5.)
- Belyó, P. 2010: *Magyarország 1989–2009 – A változások tükrében.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Dumitriu, R. – Stefanescu, R. – Costel, N. 2012: State-owned banks from Romania. *Vanguard Scientific Instruments in Management*, 2013. évf. 6. sz., 109–124.
- Doltu, C. 2000: *The evolution of the banking system in Romania.* <http://pdc.ceu.hu/archive/00001045/01/5.pdf> (Letöltve: 2022. április 14.)
- Gál, Zs. 2005: A privatizáció három útja és tanulságai Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf., 1. sz., 3–25.
- Gallai, S. 1997: A parlamenti pártok és a társadalombiztosítás igazgatása. *MAPI-kötetek I., Parlamenti pártok és szakpolitikák, 1994–1997.* Budapest, Magyar Politikai Intézet, 95–130.
- Gulyás, M. 2019: *Csányi Sándor teljes életútja* Budapest, Partizán. <https://www.youtube.com/watch?v=pG7IR3sMrNU> (Letöltve: 2022. április 14.)
- Gruppo Sanpaolo Imi 2006: *The Serbian Government chooses SANPAOLO IMI to privatise Panska Banka.* https://group.intesasampaolo.com/content/dam/portalgroup/repository-documenti/investor-relations/Contenuti/RISORSE/Documenti%20PDF%20Storici/en_comunicati_2006/CNT-04-000000027B19.pdf (Letöltve: 2022. október 16.)
- Incze, E. 2013: A hazai védekezőtől a regionális „támadóig” – Az OTP nemzetköziesedésének időbeni alakulása. *Vezetéstudomány*, XLIV. évf., 3. sz.
- Index.hu 2004: *Az OTP versenyben maradt a szerbiai Jubankáért.* <https://index.hu/gazdasag/vilag/jubank040627/> (Letöltve: 2022. április 16.)

- Horváth, D. – Pintér C. – Tóth, T. 2015: A bolgár bankrendszer története a rendszerváltás óta. *Hitelintézési Szemle*, 14. évf., különszám, 45–57.
- HVG.hu 2005a: *Az OTP kötelező ajánlatot tett az UkrSibBankra*. <https://hvg.hu/360/20051111ot-pukr> (Letöltve: 2022. április 16.)
- HVG.hu 2005b: *Elvitték az OTP orra elől az ukrán UkrSibbankot*. <https://hvg.hu/gazdasag/20051201paribas> (Letöltve: 2022. április 14.)
- HVG.hu 2005c: *Egy lépésre a Niska megszerzésétől az OTP – Hatalmas érdeklődés a Vojvodjanska iránt*. <https://www.portfolio.hu/bank/20051109/egy-lepesre-a-niska-megszerzesetol-az-otp-hatalmas-erdeklodes-a-vojudjanska-irant-61001> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Johanson, J. – Vahlne, J. E. 1977: The Internationalization Process of the Firm – A Model of Knowledge Development and Increasing Foreign Market Commitments. *Journal of International Business Studies*, 1977, 8. sz., 23–32.
- Jotev, P. 1998: *Review of Bulgarian privatisation: The consolidation, rehabilitation and privatisation process of Bulgarian banks*. Tanulmány. Szófia, Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Király, J. 1995: Válságspirál, avagy a magyar bankok tőkevesztésének egy lehetséges értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, XLII. évf., 9. sz., 819–837.
- Király J. 2016a: A magyar bankrendszer tulajdonosi struktúrájának átalakulása. Magyar Tudományos Akadémia. <http://econ.core.hu/file/download/kiraly/160204.pdf> (Letöltve: 2022. április 18.)
- Király, J. 2016b: A magyar bankrendszer tulajdonosi struktúrájának átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, LXIII. évf., 2016. július–augusztus, 725–761.
- Lublóy, Á. – Tóth, E. 2010: A közép-kelet-európai bankfúziók eredményessége. *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf., január, 37–58.
- Napi.hu 2006: *Újabb akvizíciós célponttól esett el az OTP*. <https://www.napi.hu/befektetes/ujabb-akvizicios-celponttol-esett-el-az-otp.285058.html> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Napi.hu 2004a: *Jubanka: az OTP-nek csak két versenytársa van*. <https://www.napi.hu/tozsdek-piacok/jubanka-az-otp-nek-csak-ket-versenytarsa-van.214826.html> (Letöltve: 2022. április 18.)
- Napi.hu 2004b: *Négyen hajtanak a horvát Nova Bankára*. <https://www.napi.hu/befektetes/nyegen-hajtanak-a-horvat-nova-bankara.222512.html> (Letöltve: 2022. április 18.)
- Napi.hu 2004c: *Horvátországban terjeszkedhet az OTP*. <https://www.napi.hu/tozsdek-piacok/horvatorszagban-terjeszkedhet-az-otp.219461.html> (Letöltve: 2022. április 18.)
- Magyar Nemzet 2006: *Újabb bankot vásárolt az OTP*. <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2006/04/ujabb-bankot-vasarolt-az-otp> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Marsi, E. – Pap, J. 1993: A csődtörvény hatása a pénzüzetekre. *Bankszemle*, 11.–12. sz.
- Mester, A. 2008: *Társadalmi felelősségvállalás jelentés 2008*. Budapest, OTP Bank Nyrt.
- Mérő, K. – Piroska, D. 2017: Bankunió és banknacionalizmus – A magyar eset kelet-közép-európai kontextusban. *Politikatudományi Szemle*, 26 (1), 135–160.
- Mfor.hu 2006a: *Az OTP-é a Kulska banka csaknem 90 százaléka*. https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/Az_OTP_e_a_Kulska_bank_a_csaknem_90_szazaleka.html (Letöltve: 2022. április 16.)
- Mfor.hu 2006b: *Figyelemre méltó az OTP agresszív terjeszkedése*. https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/Figyelemre_melto_az_OTP_agressziv_terjeszkedese.html (Letöltve: 2022. április 16.)
- Müller, J. 2014: A magyar bankok és takarékpénztárak szövetségeik története. In *A magyar bankszövetség alapításának gazdasági, politikai és banktörténeti előfeltételei*. Budapest, Artemis Kulturális Szolgáltató KFT., 71–139.
- Müller, J. – Kovács, T. – Kovács, L. 2014: A Magyar Bankszövetség története. *Hitelintézési szemle*, 13. évf. 3. sz., 223–230.

- MH–MTI 2020: *Huszonöt éve vezette be részvényeit az OTP a tőzsdére.* <https://www.magyarhir-lap.hu/gazdasag/20201007-huszonot-eve-vezette-be-reszvenyeit-az-otp-a-tozsdere> (Letöltve: 2022. április 9.)
- Nagy, V. – Palkó, I. 2017: *Csányi Sándor 25 éve az OTP élén: magyar bankból régiós birodalom.* <https://www.portfolio.hu/bank/20170516/csanyi-sandor-25-eve-az-otp-elen-magyar-bankbol-regios-birodalom-250653> (Letöltve: 2022. április 12.)
- Nyers, R. – Lutz, G. 1992: *A bankrendszer főbb jellemzői az 1987-1991. évi mérlegbeszámolók alapján.* Bankszemle, 1992/8., 11.
- Origo 2003: *Nemcsak az OTP-t érdeklí az albán takarékbank.* <https://www.origo.hu/gazdasag/20031013nemcsak.html> (Letöltve: 2022. április 17.)
- OTP Bank é.n.: *Az OTP részvények története.* https://www.otpbank.hu/static/portal/sw/file/OTP_altalanos_reszvenytortenet_HU.pdf (Letöltve: 2022. november 7.)
- OTP Bank 2007: *Rendkívüli tájékoztatás – OTP Csoport: az oroszországi piaci expanzió újabb átlomása.* https://www.otpbank.hu/static/portal/sw/file/071112Donskoy_182.pdf (Letöltve: 2022. november 6.)
- Papp, A. 2006: *Kötelező OTP-ajánlat az Ukrorsbankra.* <https://www.vg.hu/penz-es-tokepi-ac/2006/02/kotelezo-otp-ajanlat-az-ukrsotsbankra> (Letöltve: 2022. április 11.)
- Political Capital 2005: *Csányi Sándor – a leendő miniszterelnök?* https://www.politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=1358 (Letöltve: 2022. április 18.)
- Portfolio 2004: *OTP-Robank: előrehaladott tárgyalások...* <https://www.portfolio.hu/bank/20040406/otp-robank-elorehaladott-targyalasok-39670> (Letöltve: 2022. április 18.)
- Portfolio 2005: *Mennyit kínált az OTP a CEC-ért?* <https://www.portfolio.hu/bank/20051102/mennyit-kinalt-az-otp-a-cec-ert-60688> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Portfolio 2006: *Az OTP Bank indikatív ajánlatot nyújtott be a Panonska banka-ra.* <https://www.portfolio.hu/uzlet/20060324/az-otp-bank-indikativ-ajanlatot-nyujtott-be-a-panonska-banka-ra-66558> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Portfolio 2007: *Erste győzelem Horvátországban.* <https://www.portfolio.hu/bank/20070108/erste-gyozelem-horvatorszagban-78157> (Letöltve: 2022. október 23.)
- Potoczki, Z. 2017: *A lottójövedék magyarországi története. PRO PUBLICO BONO – Magyar Közigazgatás, 2017/2, 220237.*
- Retail Banker 2008: *Intesa gets to add Ukraine to its franchise.* <https://www.retailbankerinternational.com/uncategorized/intesa-gets-to-add-ukraine-to-its-franchise/> (Letöltve: 2022. október 27.)
- Sherif, K. – Borish, M. – Gross, A. 2003: *State-owned Banks in the Transition: Origins, Evolution, and Policy Responses.* Washington, DC, World Bank.
- Sipos, Á. 2007: *Jegybank függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig.* PHD értekezés. Miskolc: Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola
- Szabó M., I. 2012: *Kihagyott ziccerek II.: Amikor biogilisztázott a fél ország.* https://hvg.hu/gazdasag/20120612_Kihagyott_ziccerek_biogiliszta_Benedek (Letöltve: 2022. április 14.)
- Szathmáry, Á. 2013: *Bankrendszer és gazdaságirányítás: Az új gazdasági mechanizmustól a rendszerváltozásig.* Tudományos szemle, tudományos műhelymunka 9. évf., 3–6. sz. 362–373.
- Tóth, M. – Baksay, G. – Bilek, P. – Czakó, V. – Gáspár, P. – Orbán, G. 2003: *A privatizáció összehasonlító elemzése a csatlakozó és egyes átalakuló gazdaságokban.* Budapest, International Center for Economic Growth European Center (ICEG EC).
- Tóth, R. 2017: *Az OTP Bank CAMELS alapú elemzése 2014 és 2016 között.* Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Pénzügyi és Számviteli Intézet.

- Tkáčová, D. 2001: Banking sector in the Slovak Republic: development, restructuring and privatisation Part III. *Biatic*, 9. évf. 8. sz., 38–40.
- Uj, P. 2013: *Csányi Sándort Orbán Viktor ugratja*. <https://444.hu/2013/07/23/csanyi-sandort-orban-viktor-ugratja> (Letöltve: 2022. április 12.)
- Várhegyi, É. 1995: A magyar bankpiac szerkezete – koncentráció, szegmentáltság, jövedelmi polarizáció. *Közgazdasági Szemle*, XLII. évf., 3. sz., 218–235.
- Várhegyi, É. 1996: Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon. *Szociológiai szemle*, 3-4. sz. <https://szociologia.hu/dynamic/960304varhegyi.htm> (Letöltve: 2022. április 12.)
- Várhegyi, É. 1998: A magyar banktulajdonosi szerkezet sajátos vonásai. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., október, 906–922.
- Várhegyi, É. 2001: Külföldi tulajdon a magyar bankrendszerben. *Közgazdasági szemle*, XLVIII. évfolyam, július–augusztus, 581–598.
- Várhegyi, É., – Voszka, É. 2010: *A verseny és a versenyképesség kapcsolata Magyarországon: nagyvállalatok, mint nemzeti bajnokok*. Budapest, Pénzügykutató Zrt.
- Várhegyi, É. 2011: Versenypolitika és versenyképesség: Az OTP mint nemzeti bajnok. *Külgazdaság*, LV. évf., július–augusztus, 56–78.
- Vogiazas, S. 2015: *Determinants of credit risk in the Bulgarian and the Romanian banking systems and the role of the Greek crisis*. Disszertáció. Department of Economics of Sheffield University.
- Világgazdaság 2004: *Gyurcsány az OTP vezérnél*. <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2004/09/gyurcsany-az-otp-vezernel> (Letöltve: 2022. április 17.)
- Világgazdaság 2006: *Kockázat a Csányiba vetett bizalom? Az OTP Európa legnagyobbjai közé jut-hat*. <https://www.vg.hu/penz-es-tokepiac/2006/11/kockaz-at-a-csanyiba-vetett-bizalom-az-otp-europa-legnagyobbjai-koze-juthat> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Világgazdaság 2006: *Ismét kiesett a versenyből az OTP*. <https://www.vg.hu/penz-es-tokepiac/2006/04/ismet-kiesett-a-versenybol-az-otp> (Letöltve: 2022. április 16.)
- Wágner, I. 2004: *A jelenlegi magyar bankrendszer területi jellemzői*. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/04/wwagner.pdf?lang=hu> (Letöltve: 2022. április 19.)

KURUCZ BARNABÁS

Az értelmvilágok összecsapása és a társadalmi frontok átalakulása

„A második vallásosság nem tartalmaz többet, mint az első, a korai, az igazi, csak másként megélve, másként kifejeződve. Először visszaszorul a racionalizmus, aztán megjelennek a koraidő alakjai és végül a primitív vallás egész világa.”

Oswald Spengler

A kereszténység gyengülésével előbb a történelemfilozófia, aztán a pszichológia, majd a szociológia vált a világot magyarázó vezető tudásformává. A politikai döntéseket „megelőző” kulturális kérdések is ezekben fogalmazódtak meg. A jelenséget sokan és sokféleképpen írták le, de az üdvtanok továbbélését a szerzők többsége elfogadta (Koselleck 2016; Miklós 2011; Marquard 2001; Nyirkos 2018). Helmut Schelsky könyve ebbe a diskurzusba illeszkedik. A kötet 1975-ben jelent meg Németországban, de mondanivalója igen aktuális a mai Magyarországon. Hozzátenném, hogy Alain de Benoist néhány évtizede „fedezte fel” a jobboldal számára a marxista tanokat átgondoló Antonio Gramscit (Benoist 1985). Az olasz gondolkodó felértékelte a kultúrát mint olyan szférát, mely megelőzi a politikát, és segítségével már akkor meg lehet nyerni egy konfliktust, amikor az a politikai térben még nem fejlődött ki (Békés 2020). Némi lemaradással a 2010-es évek második felétől a hazai jobboldal diskurzusába is begyűrűzött az „kultúrharc”, a „metapolitika” (Füredi 2018, a fogalomhoz: Czopf 2022; Waldstein 2015). Ennek révén az értelmezési monopólium körüli küzdelemre terelődött a hangsúly, s így nálunk is termékeny talajra talál a német szociológus könyve, melyet a Századvég Kiadó jóvoltából veheti kezébe az olvasó.

Helmut Schelsky 1912-ben született a szászországi Chemnitzben, a Königsbergi Egyetemen, illetve Lipcsében tanult filozófiát, történelmet, pedagógiát és szociológiát. A lipcsei egyetemen Hans Freyer és Ar-

nold Gehlen volt rá nagy hatással. Habilitációját ez utóbbinál írta 1938-ban Thomas Hobbesről. 1940-től Budapesten tartózkodott másfél évig. 1941-től katonaként szolgált, majd a harmadik birodalom veresége után csatlakozott a német Vöröskereszthez, ahol három évig dolgozott. 1949-től a hamburgi Hochschule für Arbeit und Politik professzora, 1953-tól a Hamburgi Egyetemen tanított. Később, 1960-tól a Münsteri, majd a Bielefeld Egyetemen tevékenykedett. A diáklázadások miatt 1973-ban visszakényszerült Münsterbe, majd öt évvel később nyugdíjba vonult. Több könyvet írt az utópisztikus szociológia és értelmiségi uralom ellen, illetve jogszociológiai témában. Munkássága különféle témákat érintett: tudomány- és oktatásszociológia, értelmiségkutatás, család- és ifjúságszociológia, üzem- és iparszociológia. 1984-ban hunyt el, de társadalmi értelemben már korábban élő halott volt. Az uralkodó baloldali-progresszív véleménycsoportok elutasították, mert az értelmiségi uralom elleni fellépése e csoport tevékenykedése ellen született. Tehát a baloldali értelmiségi túlsúly miatt került partvonalra a munkássága, melyet hazájában csak a kétezres évek után vettek elő újra.

Magyarországon Schelsky neve még szociológiai körökben sem kellően ismert. Csak egy rövid írása olvasható az *Elméleti Szociológia* folyóiratban, amely még 1995-ben jelent meg Szabó Márton fordításában. A nyelvi uralom azonban előrevetíti a részleteiben kidolgozott, értelmezési monopóliumon alapuló hatalom elméletét (Schelsky 1995). Magyarországon egyedül Karácsony András szentelt nagyobb figyelmet munkásságának: a 2014-ben megjelenő *Mozaikok – Politika – Értelmiség – Konzervativizmus* című tanulmánykötetében foglalkozott az értelmiségi uralommal kapcsolatos meglátásaival, illetve a szociológia- és tudományfelfogásával. Jogszociológiai szempontból egy fejezet erejéig a *Német társadalomelméletek – Témák és trendek 1950-től napjainkig* című kötet ad róla eligazítást, ahol az intézmények és a jog általa elemzett viszonya olvasható (Balogh–Karácsony 2000, 132–143).

A szerző a könyve elején tisztázza elméletének kiindulópontjait és alapfogalmait, miközben más szociológusok munkásságát is bemutatja. Az első ilyen kiindulópontja: a szociológia és a szociológiai tevékenység maga is szerves része a társadalmi valóságnak, tehát nincs külső, „objektív” álláspont. A tudományos leírás és elemzés ennek révén egyben az ember és a társadalom „újrateremtésének” folyamata is. Tudományfelfogásának ezt a részét egykori mesterétől vette át, ugyanis Hans Freyer a szociológiát

„valóság tudományként” értelmezte. Szerinte a szociológus is része annak a társadalmi valóságnak, amelyet vizsgál. Ebből fakadóan az „objektív” tudós pozíciója nem elfogadható, mert felelőséggel tartozik a társadalomnak. Freyer ebből egyfajta aktivizmust vezetett le, mely szerint a szociológusnak hozzá kell járulnia a fennálló lebontásához, ha az már omladozik, illetve az új rendszer felépítésében is részt kell vennie (Muller 1987, 162–165). Emellett Freyer szerint a szociológia egyfajta orientációs szerepet is betölt, ugyanis eredetét és lényegét tekintve nem (volt) más, mint a polgári társadalomtudományos „öntudata”. Más szóval: a szociológia olyan narratívát és szókinccset kínál, mely révén a társadalom megérti saját helyzetét (Kurucz 2022). Nem véletlen, hogy a történelemfilozófiából vezette le a szociológiát, ugyanis funkcióikat tekintve ekvivalensnek vélte őket. A történelemfilozófiával ellentétben a szociológia nagyobb hangsúlyt fektet a pragmatizmusra, ugyanis „...a szociológia valóban gyakorlati ösztönzésekből született. Tiszta öntudattal szolgálta a politikai feladatokat. Jól tudta, hogy hivatása több mint elméleti” (Freyer 1939, 4). De elválasztotta a tudományt a politikától: „Ha szociológiai megismerés alapján akarunk rendezni, alakítani, vezetni, akkor nyíltan meg kell mondanunk, ki legyen az alanya a rendnek, alakításnak és vezetésnek; mert magának a tudománynak nincs sem hatalma, sem hatása politikai feladatokra” (Freyer 1939, 5). A szociológus tehát segíti a politikai munkát, de nem műveli.

Schelsky is elismerte a szociológia „orientációs” funkcióját, hiszen a nyilvánosság révén jelentékeny hatással bír a társadalmi valóság újratementésében. Ennek antropológiai alapját Arnold Gehlen munkásságában látta, amely szerint az ember a világra nyitott, és a kultúrára szoruló lény (Gehlen 1976, 7–24). Ebből fakad, hogy átfogó narratívákra van szüksége, melyek orientálják cselekvését, másfelől az élet stabilizálása érdekében intézményeket igényel (Hannos–Kurucz 2021, 45–46). Ezek teszik kiszámíthatóvá az életét, és tehermentesítik őt. Schelsky ezért vélte úgy, hogy a modern társadalom komplexitása kikényszerít egyfajta egyszerűsítést a cselekvés számára. Az ezzel összefüggő értelemadás felértékelődése a szociológia kitüntetett szerepét hordozza magában. A szociológus közéleti tevékenysége elkerülhetetlen, ezért nem lehet „semleges” az álláspontja, de Schelsky élesen meghúzta a politika és tudomány határait. A politikus demokratikus legitimitást kíván, ezért vezethet és tűzhet ki célokat, melyeket a szociológusok szakpolitikai szinten támogathatnak. A társadalomtudós legitimációja tudásalapon dől el, a tudományos kö-

zösségen nyugszik, s így nem hivatott a politika vezetésére. Bár a tanácsadó és politikus funkciói kapcsán úgy gondolkodott, mint mestere, de jelentősebb differenciát vont a két csoport között, mivel ő a szociológia fő feladatának a szabadság megőrzését tartotta. Ezzel kijelölte azokat a korlátokat, melyek Freyer esetében nem léteztek. Nélkülözhetetlennek tartotta a szociológia önkritikáját is, tehát a tudomány korlátainak kijelölését – ezt nevezte ő „antszociológiának”.

A szociológia felértékelődése és orientációs funkciója miatt természetesen merül fel az uralom kérdése. Az értelemadáson keresztül gyakorolt uralom nem más, mint hatalom a témák meghatározásában, az értékek kitüntetésében és leértékelésében, tehát elsősorban tudatirányító formában jelentkezik (Schelsky 2022, 76–80). A hagyományos keresztény értékek háttérbeszorulása miatt előretörtek a szekularizált üdvtanok, amelynek hatására az értelmiség funkciói közt az értelemközvetítés mellett megjelent az üdvösségközvetítés is. A szerző „papi társadalomként” írta le a szociológusok és értelmiségiek azon részét, amelyik visszaél a hatalmával. Ennek leírásában volt segítségére Max Weber uralomszociológiája, amely megkülönböztette a hatalmat és az uralmat. Az uralom esetében az „úr” úgy ad parancsot, hogy az alávetettek elfogadják annak legitim voltát, tehát nincs szükség erőszakra. A hatalom esetében inkább kikényszerítésről van szó, az alávetettek nem fogadják el legitimnek a parancsot, de – például erőszak révén – kénytelenek eleget tenni neki (Weber 2009, 77–80). Az értelemadás is egyfajta uralmi forma, melyet Weber a papi erőknél látott. Schelsky szerint ez a „vallási” csoport az értelmiségiek képében tér vissza és gyakorolja az uralmat az értelemközvetítés révén. Ezáltal a „szociológiai” tudásforma már nem csak szakpolitikai vagy tudományos keretek között létezik, hanem az élet értelmét kívánja meghatározni. Mivel ebben a média jelentős segítséget nyújt neki, az üdvtanai a teljes társadalmat képesek elérni.

Schelsky a reflexiós elit kifejezést alkalmazta, nem az értelmiség megnevezést. Ennek oka, hogy úgy vélte, az értelmiség fogalma átpolitizált, és gyakran jár együtt negatív vagy pozitív konnotációval. Emellett nem alkotnak egységes társadalmi réteget, túlságosan tagolt csoportról van szó. Inkább – némi korrekcióval – a funkcionalista megközelítéssel értett egyet. Szerinte az üdvtanok megfogalmazói (a reflexiós elit) és az értelemközvetítők emelendők ki az értelmiségi funkciót művelők közül. A reflexiós elitbe azok tartoznak, akik utópiák révén igazolják saját értékeiket és

érdekeiket. A szellemi küzdelmek eredményeként pedig a világ bajainak, illetve ezen bajokra adandó válaszok meghatározásának monopóliuma a baloldali-liberális tollforgatók kezébe került. E tanok terjesztésének legfőbb formája a filozófiai és szociológiai kritika, melyek tökéletesen alkalmasak valóságidegen, de a keresztényi gondolatokkal strukturális hasonlóságot mutató tartalmak terjesztésére. A szerző ebben a vallási és világi uralom harcának kiújulását látta. Az újdonság szerinte, hogy ez rajzolja ki az új osztálykonfliktus határait, ahol az értelemtermelők egy része, a reflexiós elit utópisztikus üzenetek és értelemzési keretek révén igyekszik uralma alá hajtani a produktív osztályokat. A konfliktus nem képződik le a demokratikus pártok struktúrájában, helyette eltérő uralmi formák feszültségeként írható le (Schelsky 2022, 158–180).

Hogyan ragadható meg az „üdvözítő” tudásforma, ami a reflexiós elit fegyvere? Ehhez Schelsky Max Scheler tudásszociológiai gondolatait használja fel, és alakítja át. Három főbb kategóriát vázol fel: munkához szükséges tudást, mely a technológiai uralomhoz szükséges; információs és orientáló tudást, illetve a társadalmi és emancipatórikus üdvözüléstudatot. Ez utóbbi tudásforma hatékonyságát jelentősen növelte, hogy a modern társadalmak produktív rétegei nem képesek megkülönböztetni az informatív és orientálótudást az üdvösség hirdetéstől. Ez utóbbi tudásforma így nem más, mint az igazság kritériumainak moralizálása, mely révén a reflexiós elit az értelemadáson keresztül gyakorolja uralmát. A tervezés, gondozás és felvilágosítás így az új uralom legfőbb eszközeivé váltak. A reflexiós elit tagjai folyamatosan felszabadulást és emancipációt ígérnek, miközben a valóság felszámolása révén utópiákkal hitegetik az embereket.

Európában a második világháború után felcseperedő nemzedékek új érték- és viselkedéskánont képviseltek, más töréspontok mentén szerveződtek, mint szüleik, illetve új uralmi formákat és eszközöket tapasztaltak meg. A frissen kialakult jóléti társadalmak középosztálybeli fiataljai a „kizsákmányolás”, és ezzel összefüggésben a kapitalizmus, a társadalmat átszövő hatalmi viszonyok, illetve a modern ipari társadalomban kialakult fegyvelmezett viselkedéskanon ellen lázadtak. A társadalmi valóság egy másfajta szervezését követelték, melyet többnyire neomarxista és liberális értékek mentén kívántak megvalósítani (Molnár 2022, 190–192). Mindez a '68-as diáklázadások folyamán nyerte el legerőszakosabb formáját. Schlesky szerint ennél mélyebb igények húzódtak meg a felszín

alatt, ugyanis ő a világi, illetve az egyházi uralmi formák újfent megjelenő és egyre fokozódó ellentétét vélte felfedezni. Véleménye szerint „...egy új uralmi csoport társadalmi struktúrái, valamint tevékenységi és gondolkodásmódjai részleteibe menően (...) felelnek meg a klérus régebbi uralmi és tevékenységi formáinak...” (Schelsky 2022, 43). Azonban modern formában ez a munkásság és az értelmiségiek meghatározott csoportja között megy végbe.

Schelsky könyve öt nagy fejezetből áll. Az első az uralom kérdését járja körbe, és bemutatja a téma szempontjából releváns weberi fogalmakat, megközelítéseket, így a hatalom és uralom jelentésbeli eltérését, az uralom különböző formáit, illetve ismerteti a kapcsolódó legitimitási hiteket is. Weber (és kimondatlanul Gehlen) mentén az intézményesedés folyamatát elemzi, mivel azok stabilizációs szerepet töltenek be, következésképp a karizmatikus vallási energiák idővel bürokratikus formában szerveződnek. Foglalkozik továbbá az üdvözítő hittel, annak nyugati (keresztény) gyökereivel és az értelemadáson keresztüli uralmával. Kiemeli azt az antropológiai sajátosságot, amellyel az ember nyit a világra, mert orientáló hitekre van szüksége és erre az igényre válaszolva fejti ki erejét az üdvözítő hit.

A második fejezet a reflexiós elitet tárgyalja. Az információátadás és termelés funkciójának jelentős felértékelődése révén az értelmiség uralmi igényt támaszthat, illetve az értelemtermelés és -közvetítés monopolizálása révén osztályként szerveződik. Az uralmi igények kielégítésére szervezi meg az új üdvtanokat, melyek társadalmi vallásként hódítanak. A szerző szót ejt az ehhez szükséges nyomorpropagandáról, amelynek segítségével a reflexiós elit távoli emberek absztrakt szenvedései révén kovácsol uralmi tőkét. Az üdvtan egyik sajátossága, hogy elutasítja a fennálló világot és az abban lévő problémák elszeparált, gyakorlati megoldását. Helyette egy mindent átfogó, üdvözítő igazság teljes érvényre juttatása révén akar változást. Hatalmi törekvések ugyan szembe mennek a létfontosságú javak termelőinek érdekeivel, de a reflexiós elit felértékelődése elkerülhetetlen, mert funkciói nélkülözhetetlenek. Éppen ebből fakadóan tartja őket veszélyesnek Schelsky. A reflexiós elit elsősorban az oktatásra, információátadásra és felvilágosításra helyezi a hangsúlyt, tehát monopolizálják az emberi létezés értelemadását, absztrakt elméleteik révén kihúzzák magukat a valóság kényszerítő ereje alól – ezzel lehetővé teszik a társadalmi konfliktusok elkendőzését. Emellett megteremtik

a műveltség illúzióját is, ugyanis bizonyos értékekkel való azonosulást az intelligencia mércéjeként kezelnek. Tehát az érzelmeket az értelemmel azonosítják. Ennek egy formája, hogy elméleteikben a családi viszonyokat akarják a társadalomra vagy a világra kivetíteni. Az uralommentes társadalomnak ez a téveszméje egy olyan érzelmileg védett burkot jelent, amely – törekvéseik szerint – minden negatív hatástól megvédi őket. Más szavakkal egyfajta absztrakt testvériséget követelnek, miközben Schelsky szerint a valódi, létező nyomor nem érdekli őket. A német szociológus úgy látta, hogy ez egy kimagaslóan hatékony stratégia, mely ellen a létfontosságú javak termelői védtelenek. Azonban a régi osztálykonfliktusokat éppen ezért tartja nagy vehemenciával életben a reflexiós elit, mert így tereli el a figyelmet az új konfliktusról, és semlegesíti az ellene törekvőket. Ezért kerülnek szembe a tudománnyal, a technikával, a politikával és a hagyományos vallásokkal, mert ezekkel versenyezniük kell az uralomért vívott küzdelemben. Viszont egy mélyebb értelmezési rétegre is felhívta a figyelmet a szerző: az egyfajta reprimítívizálódásra, ami felszámolja a felvilágosodás eredményeit – a kritikai gondolkodást, az egyéni autonómiát, az értelem elsőbbségét az érzelmekkel szemben.

A harmadik rész témája az értelmközvetítők osztályuralmát mutatja be. Ehhez mindenekelőtt az osztály fogalmát határozza meg, melyhez Marx és Veblen tanait használja fel. Schelsky szerint minden osztályelmélethez a következő tételeket kell elfogadni: 1. A társadalom dualista módon megosztott a létszükségletekre és az értelemtermelői osztályokra; 2. Produktív munkát csak az előbbi végez, a másik csoport pedig kizsákmányolja az előbbit; 3. A kizsákmányolás azért lehetséges, mert az értelemtermelők képesek voltak monopolizálni az uralmat; 4. A két csoport a modern társadalomban egymásra van utalva, a különbségük abban rejlik, hogy mennyire képesek megvalósítani önrendelkezésük a munkájuk és az életük során. Ezért fontos a teljesítményértékelés, de ez alól a reflexiós elit igyekszik kibújni. A teljesítménynyomástól mentes, a munkateljesítménykontroll nélküli jövedelem az ő céljuk, ezt azonban nem vonatkoztatják az ipari dolgozókra, hiszen a jólétük fenntartásához hatékony termelésre van szükség. A technológiai fejlődés miatt csökken a munkaterhelés, és megnő a szabadidő. A szabadidő kapcsán az „önművelést” hirdeti a reflexiós elit, de igyekszik meghatározni, hogy a „művelődésnek” mi legyen a tartalma. Így terjeszti az üdvözítő hitet. Emellett a szocializációs színterek (iskolák) és a sajtó tartozik azon monopolizált területek

alá, amelyek révén az értelemtermelők uralkodnak. Ezzel a nyelvi uralom kérdéséhez jutunk el. Az értelemtermelés meghatározó reprodukciós eszköze a nyelv monopolizálása. Az olvasónak erre a politikailag korrekt nyelvezet ad példát. Az emberi viszonyokat alapjaiban a nyelven keresztül lehet megváltoztatni. A reflexiós elit pozíciója alkalmas arra, hogy a társadalomtudományok szókincsének a hétköznapiakba és politikába való átültetése révén érvényesítse uralmi igényeit.

A negyedik fejezet az „antiszociológia” címet viseli, amelyben a szerző a szociológia határait és korlátait rajzolja meg. Szerinte a szociológia általános gondolkodási stílussá lépett elő, és szempontrendszere nemcsak a tudományokat, hanem a hétköznapi életet is egyre inkább átjárja. Éppen ezért vált a reflexiós elit nyelvezetévé, mivel már – szerintük – nem a személyek és a személyes felelősség léteznek, hanem a társadalmi viszonyok és csoportok. Az egyéni cselekvések a társadalmi viszonyok derivátumává váltak. A konfliktusok és feszültségek így „strukturális” keretet kaptak, ezzel szélesítve ki azokat, melyek megoldására törekednie kell a szociológiának. Schelsky szerint a szociológiával csak a szociológia szállhat szembe, önmagát pedig antiszociológusnak nevezte. Ezzel azt fejezte ki, hogy a szociológiának szaktudományos diszciplínának kell maradnia, nem pedig alátámaszthatatlan teleológiai üdvösség hirdetésnek. A fejezet végén a szociológia követőit veszi górcső alá. Idesorolja a pedagógus-társadalmat, a teológusokat és az elkötelezett újságírókat. Őket is azzal kritizálja, amivel a szociológusokat, így érdemi jelentéstöbbletet ezek az alfejezetek nem adnak.

A befejező fejezetben összegezi mondanivalóját: „Ebben a könyvben arra a pesszimista döntésre jutottunk, hogy valószínűleg elkerülhetetlenül zajlik – előbb a nyugati civilizációban – az emberek alávetése az értelemtermelők és -közvetítők egyre növekvő osztályuralma és egy új társadalmi üdvözítő vallás arra épülő papi uralmának” (Schelsky 2022, 511).

Ez a könyv több szempontból is fontos. A közélet látószögéből kijózanító hatású, mert rámutat azokra a kulturális/értelmezési küzdelmekre, melyektől a hazai közvélemény sem mentes. Az önjelölt megváltók sokasága bocsátja ugyanis áruba „üdvjavait” annak érdekében, hogy valamilyen hatalmat szerezzen. A humántudományok, különösen a szociológia számára pedig görbe tükröt tart, mert reflexióra kényszeríti a tudomány nevében ügyködőket. Rámutat arra is, hogy élesebb elhatárolásra van szükség a tudományos és az „üdvözítő” tudásforma között. A politika

hivatott az állam vezetésére, nem a tudomány, de az eltérő hatáskörök elismerése révén mérsékelhető a két szféra feszültségéből fakadó társadalmi ellentét. A szociológus – mint technokrata – eszközöket és programokat rendelhet a politika által kitűzött társadalompolitikai célokhoz, tudósként nem politikai szereplő, és a tudomány nem az élet döntési szférája. A tudomány célja a megismerés, a tudás felhalmozása és a valóság minél hitelesebb feltérképezése. Ennyiben a tudományos szféra kutatási területeibe és módszereibe a politikának nincs joga beleszólni. Azonban a társadalmi üdvösség hirdetői felrúgják ezeket a határokat. Egyelőre az ilyen „összezsúszások” elkerülhetetlennek tűnnek, a felsőoktatás expanziója révén jelentkező színvonalcsökkenés pedig csak tovább fokozza az érületetikai indíttatásokat, melyek a humántudományok erodálásához vezetnek.

A könyv megírása óta eltelt időszak tapasztalatai alapján jogosan merül fel a kérdés: Schelsky szabadságkonceptiója és „gyámkodást” elutasító tétele nem egy antropológiai tévedés terméke-e? Egy lehetséges értelmezés szerint korunk identitáspolitikai mozgalmi hasonló üdvözítő vallásnak tekinthetőek (Nyirkos 2016). A tanaik terjedése pedig felveti a kérdést, hogy nem inkább Hans Freyernek van-e igaza, aki úgy vélte, hogy a felvilágosodás morális oldala tarthatatlan? Eszerint az emberek többsége képtelen kilépni kiskorúságából, így az államnak kell „gyámkodnia” felettük. Ma ezt a funkciót egyre inkább a reflexiós elit csoportjai végzik el, miközben az általuk átszervezett társadalmak önnön szabadságuk illúziójában képtelenek felismerni azokat az uralmi struktúrákat, melyek körbeveszik. A félreértések elkerülése végett fontos kiemelni, hogy az ellenoldal támogatóit ugyanúgy az értelemkövetítők és -termelők szervezik meg. Az értelemadás kapcsán kialakult küzdelmekben nem a „szabadság” áll szemben az „elnyomással”, hanem az, hogy mely intézmények képesek megszerezni a monopóliumot az emberek értelemvilága felett.

Helmut Schelsky 2022: *A munkát mások végzik el*. Budapest, Századvég Kiadó.

Irodalom

- Balogh, István – Karácsony, András 2000: *Német társadalomelméletek*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Békés, Márton 2020: *Kulturális hadviselés*. Budapest, KKETTK Közalapítvány.
- Benoist, Alain De 1985: *Kulturrevolution von rechts Gramsci und die Nouvelle Droite*. Krefeld, Sinus.
- Czopf, Áron 2022: A metapolitika meghatározása. *Kommentár*, 2022/2, 147–153.
- Freyer, Hans 1939: A mai szociológia feladata. *Napkelet*, 1939/7, 1–9.
- Füredi, Frank 2018: Az európai kulturális háború és a populizmus. *Kommentár*, 2018/3–4, 40–42.
- Gehlen, Arnold 1976: *Az ember*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hannos, Gábor – Kurucz, Barnabás 2021: Többlet- vagy hiánylény? Max Scheler és Arnold Gehlen filozófiai antropológiájának vázlata. *Tudásmenedzsment*, 2021/2, 37–51.
- Karácsony, András 2014: *Mozaikok – Politika – Értelmiség – Konzervativizmus*. Máriabesnyő, Attraktor.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Kurucz, Barnabás 2022: *Sociology From the Right – Hans Freyer, Hungarian Conservative*. <https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/sociologyfrom-the-right-hans-freyer/> (Letöltve: 2022. augusztus 16.)
- Marquard, Odo 2001: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Miklós, Tamás 2011: *Hideg démon*. Pozsony, Kalligram.
- Molnár, Attila Károly 2022: *Ki mit konzerválna?* Budapest, Századvég Kiadó.
- Muller, Jerry Z. 1987: *The Other God that Failed: Hans Freyer and the Deradicalization of German Conservatis*. Princeton, Princeton University Press.
- Nyirkos, Tamás 2018: *Politikai teológiák*. Budapest, Typotex.
- Schelsky, Helmut 1995: A nyelvi uralom. *Elméleti szociológia*, 1995/2, 3–4.
- Schelsky, Helmut 2022: *A munkát mások végzik el*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Spengler, Oswald 2011: *A nyugat alkonya II*. Budapest, Noran Libro.
- Waldstein, Thor von 2015: *Metapolitik. Theorie – Lage – Aktion*. Schnellroda, Antaois.
- Weber, Max 2009: *Politikai szociológia*. Budapest, Helikon.

E szám szerzői

Engler Ágnes dr. habil. a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért (KINCS) tudományos elnökhelyettese, a Debreceni Egyetem tanszékvezető docense.

A Debreceni Egyetem (Kossuth Lajos Tudományegyetem) magyar nyelv és irodalom, valamint művelődési és felnőttképzési menedzser szakán szerzett diplomát 1999-ben. Doktori fokozatát 2010-ben neveléstudományokból szerezte. 15 éve a Debreceni Egyetem oktatója. 2019-től a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért Neveléstudományi Kutatóközpontjának vezetője, 2020-tól a KINCS tudományos elnökhelyettese. Kutatási témája a családi életre nevelés, foglalkozik a fiatalok családterveivel, a munka-magánélet egyensúly kérdésével, a formális felnőttoktatással.

Ágnes Engler Ph.D. Habil. is the vice president of the Maria Kopp Institute for Demography and Families, and an assistant professor at the University of Debrecen.

She graduated from the University of Debrecen (Kossuth Lajos University) as a Hungarian teacher and cultural and adult education manager in 1999. She obtained a PhD degree in Educational Sciences in 2010 and has been teaching at University of Debrecen for 15 years. She has been working at Mária Kopp Institute for Demography and Families as head of Educational Research Center since 2019, as vice president since 2020. Her research focuses on family life education, young people's intention to start a family, the balance of private and career path, formal adult education.

Pári András dr. a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért (KINCS) kutatási vezetője, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (PPKE) egyetemi tanársegéde.

2006-ban szociológus diplomát szerzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2013-ban pedig jogász végzettséget a Károli Gáspár Református Egyetemen. 2010 és 2015 között a Központi Statisztikai Hivatalban (KSH) társadalomstatisztikusként, 2015 és 2020 között az EMMI Család- és Ifjúságügyért Felelős Államtitkárságán dolgozott osztályvezetőként. 2020 októberétől a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért (KINCS) kutatási vezetője. 2015 óta óraadó, 2020-tól pedig egyetemi tanársegéd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Intézetében. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területei a családszociológia, ikerdemográfia, ikerstatisztika illetve az ikres családok életkörülményeinek és szociológiai jellemzőinek a vizsgálata.

András Pári JD is the head of Research of the Mária Kopp Institute for Demography and Families.

He graduated from Pázmány Péter Catholic University in 2006, earned an MA degree in sociology. In 2013 he graduated from Károli Gáspár University of the Reformed Church with a law degree (JD). Between 2010 and 2015, he worked at the Hungarian Central Statistical Office (HCSO) and from 2015 until 2020 at the Ministry of Human Capacities at the State Secretariat for Family and Youth Affairs as a head of analysis department. Since 2020 he has been working at Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS) as a head of Research. Since 2015 he has been a lecturer, and from 2020 he is an assistant professor at the Institute of Sociology at Pázmány Péter Catholic University. He is currently a doctoral student at the Doctoral School of Demography and Sociology of the University of Pécs. His fields of research are family sociology, twin demography, twin statistics and the study of the living conditions and sociological characteristics of twin families.

Szodorai Dóra szociológus, diplomáit a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, 2019 óta dolgozik a Századvégnél kutatóként. Főbb kutatási területei a családon belüli konfliktusok, családon belüli szerepek, válás, szocializációs folyamatok. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem szociológia doktori programjának hallgatója, ahol a családon belüli konfliktusok és a válás gyermekekre tett hosszútávú hatásának kérdését vizsgálja.

Dóra Szodorai is a sociologist. She graduated from Pázmány Péter Catholic University, and has been working at Századvég as a researcher since 2019. Her main research interests include conflicts within the family, roles within the family, divorce, socialization processes. She is a student of the doctoral programme in sociology at Eötvös Lóránd University, where she examines the issue of the long-term effects of family conflicts and divorce on children.

László Tamás társadalom- és kommunikációkutató, diplomáit a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, 2015 óta dolgozik kutatóként a Századvégnél. Főbb kutatási területei: újmédia-használat, generáció- és jövőképkutatás, család- és vallásszociológia, nemzeti büszkeség, társadalmi diskurzusok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem interdiszciplináris társadalomkutatások PhD-képzésének keretében a társadalmi szolidaritás és reziliencia kérdéseit vizsgálja.

Tamás László is a social scientist and communication researcher, graduated from Pázmány Péter Catholic University, and has been working as a researcher at Századvég since 2015. His main research interests include new media use, generation and future research, sociology of family and religion, national pride, social discourses. He is a PhD student in Interdisciplinary Social Research at Eötvös Loránd University, where he is working on issues of social solidarity and resilience.

Molnár Balázs Péter dr. a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért stratégiai és koordinációs elnökhelyettese, jogász, diplomata.

Diplomáját a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog és Államtudományi karán szerezte. 2001–2010 között kábítószermegelőzésért felelős köztisztviselő. 2010–2011-ben az ENSZ melletti Állandó Képviselő elnökségi diplomatája Bécsben. 2012-től 2016-ig az Európai Unió melletti brüsszeli Magyar Állandó Képviselő család- és szociális ügyekért felelős diplomatája. 2016–2018 között a Miniszterelnökség európai uniós ügyekért felelős helyettes államtitkára.

Balázs Péter Molnár is the vice president for strategy and coordination of the Mária Kopp Institute for Demography and Families, a lawyer, a diplomat.

He graduated from the Law School of Péter Pázmány Catholic University in Budapest. From 2001 to 2010 he worked as a public servant responsible for drug prevention. Between 2010 and 2011 he was a presidency diplomat at the Permanent Representation of Hungary to the United Nations in Vienna. From 2012 to 2016 he worked as a family and social affairs attaché at the Hungarian Permanent Representations to the European Union in Brussels. Between 2016 and 2018 he served as Deputy State Secretary for European Union Affairs at the Prime Minister's Office.

Szarvas Andrea a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért nemzetközi irodavezetője.

Közgazdász, diplomáját a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán szerezte. 2010–2017 között a Nemzetgazdasági Minisztérium munkaerőpiaci szakterületének köztisztviselője volt, 2017–2018 között a Miniszterelnökség Európai Unió Ügyekért Felelős Államtitkárságán dolgozott osztályvezetőként.

Andrea Szarvas is the head of the international bureau of the Mária Kopp Institute for Demography and Families.

Andrea Szarvas is an economist, she graduated at the University of Miskolc. From 2010 to 2017 she worked as a public servant at the Ministry for National Economy in the field of employment policy. Between 2017 and 2018 Andrea Szarvas served as Head of Unit at the Prime Minister's Office dealing with European Union affairs.

Dr. Gellénné Lukács Éva dr. 2017 óta az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszékének adjunktusa, valamint a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért (KINCS) külső szakértője.

1998–2017 között köztisztviselőként dolgozott Magyarországon. Ebben a minőségében a szociális biztonsági rendszerek koordinációjával foglalkozó igazgatási bizottság (AC) és a MISSOC kinevezett tagja volt, és részt vett a Szociális Védelmi Bizottság (SPC) munkájában. Mádl Ferenc köztársasági elnök 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését adományozta részére Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozásának előkészítése érdekében végzett munkájáért. Fő kutatási területe a személyek szabad mozgása, a családok védelme, a szociális és

egészségügyi jogok. Több mint 100 cikk, könyvfejezet szerzője (magyar, angol és német nyelven egyaránt).

Éva Lukács Gellérné has been an assistant professor at the Department of International Private Law and European Economic Law at ELTE University, Faculty of Law since 2017 and is engaged as an external expert for the Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS).

She worked as a civil servant in Hungary between 1998 and 2017. In that capacity she was the appointed member of the Administrative Commission for the Coordination of Social Security Systems (AC) and the MISSOC and participated in the work of the Social Protection Committee (SPC). She was granted the Knights Cross – Award for Merit of the Republic of Hungary by Ferenc Mádl, the President of the Republic in 2004 for her work performed for preparing the accession of Hungary to the European Union. Her main research fields include free movement of persons, protection of families, social and health care rights. She is the author of more than 100 articles, chapters in books (in Hungarian, English and German).

Kelemen Hunor egyetemi hallgató a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Gazdálkodás szakán, valamint a Mathias Corvinus Collegium Társadalom- és Történelemtudományi Iskola diákja. Főbb érdeklődési területei a hazai és nemzetközi bankrendszerek, gazdaságtörténet, privatizáció. A tanulmány bővebb változatával I. helyezést ért el az egyetemi TDK versenyen.

Hunor Kelemen is a student of International Business at Corvinus University of Budapest and a member of the School of Social Sciences and History at Mathias Corvinus Collegium. His main research interests are domestic and international banking systems, economic history, privatization. The longer version of this study was awarded 1st prize at the scientific competition of the university.

Kurucz Barnabás szociológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. Fő érdeklődési területei a történeti szociológia, figurációs szociológia, német klasszikus szociológia és a szociálpolitikatörténet.

Barnabás Kurucz is a sociologist and a student of the Doctoral School of History at Pázmány Péter Catholic University. His main areas of interest are historical sociology, figurational sociology, German classical sociology and the history of social policy.